

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Базюк Христина Тарасівна

УДК [94(477:410.5):314.74(=111):339.378]"15/17"

**ДИСЕРТАЦІЯ
ШОТЛАНДЦІ В РУСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ
У XVI – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.**

Спеціальність – 032 «Історія та археологія»

Галузь знань – 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Х. Т. Базюк

Науковий керівник: ПАРШИН Ілля Леонтійович, кандидат історичних наук,
завідувач відділу історії середніх віків

Львів – 2024

АНОТАЦІЯ

Базюк Х. Т. Шотландці в Руському воєводстві у XVI – середині XVIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – «Історія та археологія». – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2024.

Дисертація комплексно досліджує, з однієї сторони, процес міграції шотландців на територію Руського воєводства у XVI – середині XVIII ст.: її причини, основні етапи та результати, з іншої – триб життя новоприбулих на вказаній території та основні напрямки їхньої діяльності з акцентом на спробі відтворення функціонування шотландської торгової мережі (на прикладі родини Форбсів). У науковій роботі поглиблено наукові концепції таких вчених, як Пітер Пол Баєр, Вальдемар Ковальський та Анна Беганська (спеціалісти у сфері шотландської міграції на землі Речі Посполитої). Пітер Пол Баєр намагався поєднати результати попередніх досліджень, дотичних до переселення шотів на польські землі, та на їх підґрунті, з залученням нових архівних матеріалів, запропонувати нову наукову концепцію, яка якнайдетальніше пояснила б контекст міграції, її розміри, соціальний склад шотів, а також простежити долю їхніх родин і процес зміни їхньої ідентичності впродовж декількох поколінь. Зразком добре виконаних студій з локальної історії є праці Вальдемара Ковальського (монографія про краківську общину шотландців). Анна Беганська – авторка одного з найвідоміших підходів до розрахунку чисельності шотів на території Речі Посполитої. Запропоновані нею методи були застосовані і в нашій дисертації стосовно земель Руського воєводства. Джерельну базу дослідження сформовано на основі документів (опублікованих та не опублікованих) з українських, польських, шотландських та англійських архівів. Серед них виділяємо такі основні типи: офіційну документацію (королівські закони й укази, акти та документи, видані місцевою владою); релігійну (метричні книги, діловодство релігійних

установ); торгові угоди; приватне листування; мемуари і щоденники; додаткові матеріали (матеріальні та візуальні).

Після ознайомлення з науковими дослідженнями, тематично пов'язаними з питанням міграції іноземців на територію Руського воєводства, виявлено, що попри наявність багатого архівного матеріалу дані праці надзвичайно побіжно висвітлювали переселення сюди шотландців. Єдиний виняток становлять статті Раїси Шиян, яка у 1980–1990-х рр. вивчала вклад шотландців в місцеву торгівлю ранньомодерного періоду. Всупереч тому, що Руське воєводство було адміністративно-територіальною одиницею у складі Речі Посполитої, польські, британські й німецькі історики (а саме вони є авторами більшості робіт, пов'язаних із переселенням шотів) згадували про нього дуже нечасто. Тому, зважаючи на маловивченість питання, значне зростання зацікавлення ним в останні десятиліття, а також можливість проведення дослідження завдяки численній документальній базі, обрану тему дисертації було визнано перспективною й актуальною.

Констатовано, що причини шотландської міграції значно багатоаспектніші, ніж вважалося ще донедавна. Майже до кінця ХХ ст. дослідники акцентували увагу здебільшого на релігійних причинах шотландського переселення. У дисертації уточнено, що для всебічного аналізу досліджуваної проблеми потрібно розглядати її з точки зору не тільки релігійних змін, а й невід'ємно пов'язаної з ними політичної динаміки в країні, до того ж враховувати соціально-економічне становище населення. Застосувавши такий підхід, бачимо пряму кореляцію між міграцією та регулярними періодами епідемій і голоду, які виникали на території Шотландії внаслідок несприятливих кліматичних умов, а також постійних воєнних конфліктів. Вищезазначені чинники змушували шотів емігрувати на нові землі.

Релокації досліджено у хронологічному порядку за територіальним принципом, а на основі класифікованих даних складено таблицю, яка відображає основні типи мігрантів для кожної з описаних країн. Отримані

результати свідчать про існування трьох етапів шотландської міграції впродовж XV–XVIII ст. На першому зміна локації відбувалася на невеликі відстані; другому – на землі Європейського та Північноамериканського континентів; третьому – до більш віддалених територій (Індії й Австралії). Міграція шотландців до Речі Посполитої є складовою другого етапу їх переселення. У роботі виокремлено хронологічний проміжок міграції, її основні риси, а також причини, що спричинили переселення саме в цей період часу.

Особливу увагу звернено на типи мігрантів, які поселялися в Речі Посполитій. Їх поділено на декілька категорій. До першої, наймасовішої, відносимо купців. Серед них виділяємо: заможних (із власними торговими мережами), яким вдалося влитися в ряди польської еліти; представників середнього класу – часто працювали на заможних торговців або ж мали власний невеликий бізнес; дрібних торговців – переважно вони подорожували пішки між найближчими до їхнього місця проживання населеними пунктами і продавали дрібний дешевий крам. Іншою групою були біженці з релігійних мотивів (католики і кальвіністи) та наймані військові. Останні перебували на службі в польських монархів і місцевої магнатурі. Значно менше було студентів, які відвідували країну (часто – на короткий термін), щоби здобути освіту в академіях і університетах. Окремо виділяємо представників різноманітних професій, чисельність яких була зовсім невеликою – працівників з текстилем, металом, ремісників, лікарів та інших.

Визначено основні міста, в яких поселялися шотландці на території Руського воєводства. Найбільше інформації нам вдалося зібрати про його центр – Львів. У професійному співвідношенні у місті домінували торговці (яскравий приклад – родина Форбсів). Окрім цього, чимало заможних шотландців, особливо представники клану Гордонів, займали високі посади в міському управлінні. Окрім характеристики заможних прошарків населення, нам також вдалося проаналізувати середні та бідні прошарки емігрантів-шотів. Інше місто, в якому проживала наразі найбільша зафіксована кількість

шотландців у Руському воєводстві, – це Броди. Пік їх активності датуємо першою половиною XVII ст. і пов'язуємо з тим, що місту було надано в той період різноманітні привілеї. Іншим привабливим для емігрантів населеним пунктом було Замостя. Це місто належало родині Замойських, які створили в ньому комфортні умови для проживання протестантів. Тому серед локальних емігрантів зустрічаємо як торговців, так і студентів, яким було дозволено навчатися в місцевій академії. На прикладі Коросна показано, як через діяльність одного шотландця, Роберта Портіуса, це місто стало центром Речі Посполитої з реалізації молдавських вин. Робимо висновок, що для проживання на території Руського воєводства шотландці обирали переважно великі торгові центри.

Здійснено спробу визначити чисельність шотландців на території Руського воєводства. Для цього були зібрані статистичні дані з різноманітних архівних джерел, а також взято до уваги обрахунки, які виконали інші історики. Використовуючи дещо модифікований метод Анни Беганської, отримуємо такий приблизний результат: впродовж другої половини XVI ст. – першої половини XVIII ст. тут проживало 2620–3144 шотландців. Окремо було проаналізовано види їхньої професійної діяльності. Як і на території решти Речі Посполитої, більшість емігрантів були залучені в торгівлю. Її ділимо на такі напрямки: південний, східний, північний, західний. Останні два були найактивнішими, вони забезпечували зв'язки з країнами Центральної, Західної та Північної Європи. Підкреслимо, що місцеві купці-шоти займалися як імпортом, так і експортом продукції. В дисертації виділено її основні категорії та вказано ціни на найпопулярніші товари. Також підсумовано, що у Руському воєводстві знаходимо надзвичайно мало згадок про шотландців – найманих військових.

Оскільки саме торгівля була основним методом заробітку місцевих шотландців, подальшим етапом наукової праці стала спроба відтворити функціонування торгової мережі шотландських емігрантів, яка діяла в Руському воєводстві. Для цього використано масив листування, надісланого

до купця Артура Форбса (зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, Ф. 132, оп. 1). Він відповідав за південну частину торгової мережі родини, його дядько Патрик Форбс – за прийом товарів у Гданську та їх подальше транспортування. А керував нею рідний брат Артура – Роберт Форбс, який постійно проживав у Кракові. За допомогою отриманої з листування інформації вдалося виокремити основні торгові маршрути купців на території Руського воєводства, з'ясувати асортимент їхньої продукції, а також ідентифікувати торгових партнерів і агентів Форбсів. Окрім цього, на базі листування, додаткових архівних матеріалів та даних з наукових розвідок було відтворено структуру їхньої сім'ї, її додаткові засоби заробітку, а також зміну сфери діяльності більшості членів родини Форбсів на межі XVII–XVIII ст.

Стверджено, що масова присутність шотландців на землях Речі Посполитої та Руського воєводства мала вплив на місцеву політику, економіку і культуру. Як приклад політичного й економічного впливу подано посаду королівського торговця, яку надавали найуспішнішим шотландцям. Відзначено діяльність шотландських Братств та різноманітні способи самоорганізації шотів, їх участь у місцевій політиці (на прикладі Львова) і роботу емігрантів-дипломатів. Зауважено, що шотландці залишили по собі також зразки матеріальної культури – храми, на які вони жертвували кошти; домівки багатших представників общини; особисті портрети; предмети інтер'єру; друковані книги; візуальні позначки – торгові знаки. Окремо згадано локальні топоніми на території Речі Посполитої, пов'язані із шотландською общиною.

Отримані результати дисертації свідчать про те, що шотландські емігранти, які селилися на території Руського воєводства у XVI – середині XVIII ст., були невід'ємною частиною більшої шотландської діаспори Речі Посполитої. Вони брали активну участь у локальному політичному, економічному та культурному житті, а також підтримували зв'язки зі своєю батьківщиною. Підсумовано, що припинення шотландської еміграції

хронологічно збігається з періодом політичної й економічної нестабільності на території Речі Посполитої в кінці XVII – на початку XVIII ст.

Ключові слова: Україна, Польща, Річ Посполита, Європа, Руське воєводство, Руська земля, Галичина, Львів, регіональна історія, шотландська еміграція, документ, шляхта, генеалогія, історичні джерела, XVI–XVIII століття.

ABSTRACT

Baziuk K. T. The Scots in the Ruthenian Voivodeship from the 16th to mid-18th centuries. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

A thesis for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 – «History and archaeology». – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2024.

The dissertation comprehensively examines, on the one hand, the process of Scottish migration to the territory of the Ruthenian Voivodeship from the 16th to mid-18th century: its causes, main stages and results; and on the other hand, the lifestyle of newcomers in the specified territory and the main directions of their activities, with an emphasis on the attempt to recreate the functioning of the Scottish trade network (illustrated by the Forbes family). This scholarly work advances the scientific concepts of researchers such as Peter Paul Bajer, Waldemar Kowalski and Anna Bieganska (specialists in the field of Scottish migration to the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth). Peter Paul Bajer attempted to synthesize previous research related to Scottish migration to Polish lands and, based on it and newly acquired archival materials, proposed a new scientific framework that would provide a detailed explanation of the context of migration, its scale, the social composition of Scots and trace the fate of their families and the transformation of their identity over generations. Waldemar Kowalski's work on the Scottish community in Krakow serves as an example of well-executed local history studies. Anna Bieganska is the author of one of the most recognized approaches to calculating the number of Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Her

proposed methods were also applied in this dissertation regarding the lands of the Ruthenian Voivodeship.

The research base was established using documents (published and unpublished) from Ukrainian, Polish, Scottish and English archives. These included official documentation (royal laws and decrees, acts and documents issued by local authorities), religious (church registers, records of religious institutions), trade agreements, private correspondence, memoirs, diaries and supplementary materials (material and visual sources).

A review of academic research related to foreign migration to the Ruthenian Voivodeship revealed that despite a wealth of archival material, existing works have only superficially addressed Scottish migration to this region. The only exception is Raisa Shiyan's articles from the 1980s and 1990s, which studied the contribution of Scots to local early modern trade. Although the Ruthenian Voivodeship was an administrative unit of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Polish, British and German historians (who authored most studies on Scottish migration) rarely mentioned it. Therefore, given the underexplored nature of the topic, the recent growth in interest and the availability of abundant documentary resources, the chosen dissertation topic was deemed promising and relevant.

It has been established that the causes of Scottish migration were more complex than previously thought. Until almost the end of the 20th century, researchers mainly focused on religious reasons for Scottish relocation. The dissertation clarifies that a comprehensive analysis of the issue requires considering not only religious changes but also the related political dynamics in Scotland and the socio-economic status of the population. With this approach, a direct correlation between migration and periods of epidemics and famine, caused by adverse climate conditions and constant military conflicts, was observed. These factors compelled Scots to emigrate to new lands.

Relocations were studied chronologically by region, and a table was compiled based on categorized data, showing the main types of migrants for each described country. The results indicate three stages of Scottish migration from the 15th to 18th

centuries. The first stage involved short-distance relocations; the second, migration to European and North American territories; and the third, migration to more distant lands (India and Australia). Scottish migration to the Polish-Lithuanian Commonwealth is part of the second stage. The work identifies the chronological period of migration, its main features, and the reasons for migration in this period.

Particular attention is given to the types of migrants settling in the Polish-Lithuanian Commonwealth, divided into several categories. The first and largest group consisted of merchants, categorized as wealthy merchants with their own trade networks who managed to join the Polish elite; middle-class representatives who often worked for wealthy traders or owned small businesses; and small-scale traders who primarily traveled on foot between nearby settlements, selling inexpensive goods. Another group included religious refugees (Catholics and Calvinists) and mercenaries. The latter served Polish monarchs and local nobility. There were fewer students who came, often briefly, to study at academies and universities. Separate mention is made of representatives of various professions, whose numbers were small, such as textile workers, metalworkers, artisans, and doctors.

The primary cities where Scots settled in the Ruthenian Voivodeship were identified. Most information was gathered about its center, Lviv, where merchants, such as the Forbes family, predominated professionally. In addition, many affluent Scots, particularly the Gordon clan, held high positions in city administration. The research also analyzes the middle and lower strata of Scottish immigrants. The other city with the largest recorded number of Scots in the Ruthenian Voivodeship is Brody, with peak activity in the first half of the 17th century, coinciding with the granting of various privileges to the city at that time. Another attractive settlement for emigrants was Zamosc, owned by the Zamoyski family, which created favorable conditions for Protestants, attracting merchants and students who were permitted to study at the local academy. The example of Krosno illustrates how one Scot, Robert Porteous, turned the city into a hub for Moldavian wine trade in the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is concluded that Scots generally chose large trade centers within the Ruthenian Voivodeship as their place of residence.

An attempt was made to estimate the number of Scots in the Ruthenian Voivodeship. For this, statistical data from various archival sources were collected, and calculations made by other historians were considered. Using a modified version of Anna Bieganska's method, an approximate result was obtained: from the second half of the 16th century to the first half of the 18th century, 2,620–3,144 Scots lived here. Various types of their professional activities were also analyzed. As in other parts of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the majority were involved in trade, divided into south, east, north, and west routes. The latter two were the most active, providing connections with Central, Western, and Northern European countries. Local Scottish merchants engaged in both importing and exporting goods and the dissertation identifies their main categories and the prices of popular items. Additionally, it is noted that there are very few references to Scots serving as mercenaries in the Ruthenian Voivodeship.

Since trade was the primary livelihood of local Scots, a further research step was to attempt to recreate the functioning of the Scottish emigrant trade network that operated in the Ruthenian Voivodeship. For this, a collection of correspondence sent to merchant Arthur Forbes (stored in the Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, F. 132, op. 1) was used. Arthur managed the southern branch of the family's trade network, his uncle Patrick Forbes handled goods reception in Gdansk and further transportation, and Arthur's brother, Robert Forbes, who lived in Krakow, directed the network. Information from the correspondence allowed for the identification of the main trade routes, the range of products, and the identification of Forbes' trade partners and agents. Additionally, based on correspondence, supplementary archival materials and research data, the structure of their family, their additional income sources, and the shift in occupation of most Forbes family members at the turn of the 17th-18th centuries were reconstructed.

It is concluded that the mass presence of Scots in the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ruthenian Voivodeship impacted local politics, economy and culture. An example of their political and economic influence is the position of royal merchant, granted to the most successful Scots. The activities of

Scottish Brotherhoods, various forms of self-organization, their participation in local politics (illustrated by Lviv) and the work of emigrant diplomats are highlighted. Scots also left material culture markers, such as temples they funded, homes of wealthy community members, personal portraits, interior items, printed books and visual marks like trade signs. Local toponyms associated with the Scottish community in the Polish-Lithuanian Commonwealth are also noted.

The findings of the dissertation indicate that Scottish emigrants who settled in the Ruthenian Voivodeship from the 16th to mid-18th century were an integral part of the larger Scottish diaspora in the Polish-Lithuanian Commonwealth. They actively participated in local political, economic, and cultural life while maintaining ties with their homeland. It is concluded that the end of Scottish emigration coincides with the period of political and economic instability in the Polish-Lithuanian Commonwealth from the late 17th to early 18th century.

Key words: Ukraine, Poland, Polish–Lithuanian Commonwealth, Europe, Ruthenian Voivodeship, Ruthenia, Galicia, Lviv, regional history, Scottish emigration, document, nobility, genealogy, historical sources, XVI–XVIII centuries.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Базюк Х. Шотландці в Руському воєводстві: аналіз британської історіографії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*. 2022. Вип. 36. С. 28–36.
2. Базюк Х. Львівська копія «Декларації свободи совісті» Якова II від 12 лютого 1687 року: контекст створення документа та його аналіз. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 38–55. (WoS).
3. Базюк Х. Спроба локалізації торгової мережі шотландського купця Артура Форбса на землях Речі Посполитої у 1685–1692 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2024. Вип. 17. С. 36–52.
4. Базюк Х. Аналіз торгових знаків із листування шотландського купця Артура Форбса. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2024. Вип. 39. С. 14–22.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	21
1.1 Наукова розробка проблеми: історія та сучасний стан.....	21
1.2 Джерельна база дослідження.....	43
1.3 Методологія та термінологія дослідження.....	53
РОЗДІЛ 2. ШОТЛАНДСЬКА ЕМІГРАЦІЯ: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ	60
2.1 Причини шотландської еміграції	60
2.2 Напрямки переселення, його етапи.....	82
2.3 Типи та характеристика емігрантів.....	98
РОЗДІЛ 3. ШОТЛАНДЦІ В РУСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ.....	121
3.1 Основні центри поселення шотландців у Руському воєводстві	121
3.2 Кількість переселенців та напрями їхньої діяльності	137
3.3 Торгові мережі шотландців (на прикладі родини Форбсів)	153
3.4 Вплив шотландських емігрантів на політику, економіку та культуру.....	169
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ.....	241

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ЛІС – Львівський історичний музей
- НБУВВ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
- ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
- AMK – Archiwum miasta Krakowa
- ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie
- APG – Archiwum Państwowe w Gdańsku
- APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi
- APP – Archiwum Państwowe w Przemyślu
- BNW – Biblioteka Narodowa w Warszawie
- BUSK – Biblioteka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach
- BZNOW – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
- LNNBUWS – Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka
- NASE – National Archives of Scotland, Edinburgh
- NLOSE – National Library of Scotland, Edinburgh
- NRS – National Records of Scotland
- SDRLA – Sir Duncan Rice Library, Aberdeen
- SSNEBD – The Scotland, Scandinavia and Northern European Biographical Database
- TNA – The National Archives
- UOAL – University of Aberdeen Library

ВСТУП

Від другої половини XIX ст. виділилися три наукові школи, які вивчали питання шотландської міграції на територію Речі Посполитої, – британська, австрійська (згодом – німецька) та польська. До 1990-х рр. їхні дослідження були переважно відокремлені одне від одного, а тому концентрувалися на різних питаннях. Британські історики виокремлювали причини та напрямки шотландської міграції, німецькі – участь шотів у локальній торговій та військовій справі, а польські – загальну історію переселення і її вплив на економіку, здебільшого в містах на узбережжі Балтійського моря. За останні 30 років ситуація кардинально змінилася. З одного боку, дана тема здобула неабияку популярність у дослідницьких колах. На перший план виходять студії, спрямовані на консолідацію наукових здобутків всіх трьох наукових шкіл. З іншого – дедалі частіше з'являються локальні дослідження, які вивчають діяльність представників шотландської общини в окремому місті або ж регіоні.

Тому **актуальність теми** роботи полягає у спробі поєднати два зазначені вище підходи у контексті шотландського переселення на землі Руського воєводства. Попри те, що ранньомодерні міграційні процеси на цій території вивчені досить добре, саме шотландська община незаслужено довго перебувала поза полем зору більшості науковців – як українських, так і польських чи британських (за винятком робіт Раїси Шиян [215; 216; 217; 218]). Наразі не існує наукової роботи, яка б комплексно відображала питання власне шотландського переселення до Руського воєводства (історики здебільшого акцентують увагу на польсько-українському кордоні та згадують зазначені території лише спорадично).

Дисертація спробує це змінити і включити міграцію шотів до Руського воєводства в ширший контекст їх переселення на територію Речі Посполитої. І додати нову інформацію для кращого розуміння взаємозв'язків Руського воєводства із західними та північними європейськими територіями.

Також стосовно актуальності детальнішого вивчення цього питання в українській історіографії потрібно виділити декілька перспективних, на нашу думку, сфер дослідження. Йдеться про поглиблення регіональних економічних студій, вивчення культурної взаємодії місцевого населення та мігрантів (з акцентом на глибшому розумінні тогочасного багатонаціонального складу суспільства) та їхньої соціальної адаптації й інтеграції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках НДР відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Галичина, Волинь та Закарпаття середньовічного та ранньомодерного часу: тенденції соціо-політичного розвитку, осмислення культурної спадщини» (номер державної реєстрації 0122U200590).

Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоби охарактеризувати переселення шотландців на територію Руського воєводства в рамках процесу їх міграції з території Шотландії у XVI – середині XVIII ст.; проаналізувати основні центри поселення шотландців; визначити рівень взаємозв'язків шотландців із місцевим населенням; виокремити основні типи переселенців та їх кількість. **Завдання дослідження:**

- сформувати загальну картину міграції шотландців у контексті їх переселення в Річ Посполиту;
- з'ясувати, якою мірою на міграційні процеси впливали політичні, релігійні та соціально-економічні умови на території Шотландії;
- виокремити основні центри поселення шотів в Руському воєводстві, пояснити причину вибору тієї чи іншої локації для прожиття;
- проаналізувати основні сфери діяльності новоприбулих;
- розробити схеми торгової мережі шотландців у Руському воєводстві;
- встановити приблизну кількість шотландців на території Руського воєводства;

- удосконалити вже наявні дані, які стосуються зв'язку шотландців-переселенців зі їхньою батьківщиною;
- простежити вплив шотів на місцеву політику, економіку та культуру.

Об'єкт дослідження – шотландці в Руському воєводстві у XVI – середині XVIII ст.

Предмет дослідження – причини та хід міграції шотландців у Руське воєводство, її головні етапи, результати і наслідки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVI – середину XVIII ст. Беручи до уваги записи з офіційних письмових джерел, які стосуються шотландців у центрі Руського воєводства – місті Львові, першу згадку про місцевих шотів датуємо 1557 р. (табл. Г7) – саме тоді торговець Вільгельм Алланд із Абердина набув тут міського громадянства. В цьому ж населеному пункті найдавніша дата, пов'язана із шотландською общиною, яку вдалося ідентифікувати, – це метричні записи Катедрального костелу за 1759 р. [190, с. 559], коли Агнес Гордонова стала хрещеною матір'ю Маріанни Шаїнської.

В інших містах Руського воєводства (Замості [288, с. 51], Коросні [449, с. 43], Бродах [340, с. 13]) шоти з'являються трохи пізніше: в кінці XVI ст. – на початку XVII ст. Таке датування збігається з більшістю інших міст Речі Посполитої, в яких поселялися шотландці: початки їхньої активної міграції припадають на XVI ст., а спад переселення фіксуємо в кінці XVII ст. – першій половині XVIII ст.

Географічні межі роботи. Хоча в назві дослідження вказано, що воно концентрується на землях Руського воєводства, в ньому йдеться про значно ширші території. Оскільки ми вивчаємо міграційні процеси, їх варто аналізувати, починаючи із відправної точки – домівки переселенців. Саме тому в другому розділі дисертації вивчаються території Британського архіпелагу (Шотландії, Англії, Ірландії), а також європейські країни, в яких існували великі шотландські діаспори і через які шоти добиралися до Речі Посполитої.

Мова йде про Францію, Нижні країни, балтійський і скандинавський регіони, німецькі землі та Молдавське князівство. Тут же, в контексті порівняння різноманітних типів шотландської міграції, згадуються території Північної Америки, Індії й Австралії. Третій розділ цієї роботи зосереджується на території Речі Посполитої та її складової частини – Руського воєводства. В досліджуваний нами період вона складалася з Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької та Холмської земель.

Методи дослідження. При роботі з літературною та джерельною базою дослідження для досягнення найточніших результатів було використано методи дедукції, індукції і систематизації даних. Опрацьовані таким чином матеріали згодом було класифіковано і піддано контекстуальному та критичному аналізу. При роботі з великими об'ємами даних було вирішено використовувати статистичний метод, а для підрахунку кількості шотландських мігрантів на території Руського воєводства – кількісний математичний метод. На фінальному етапі отримані результати за допомогою порівняльно-історичного методу та методу аналогій було звірено з даними інших дослідників.

Наукова новизна дисертації.

Уперше в українській історіографії

- проведено перше комплексне дослідження міграції шотландців на землі Руського воєводства;
- виокремлено їх роль у локальній економічній та релігійній системі;
- в науковий обіг введено, проаналізовано й описано таке письмове джерело, як масив листування шотландського купця Артура Форбса із Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАУЛ), Ф. 132, оп. 1;
- для покращення навігації в кореспонденції складено таблиці, в них зазначено: номер справи, до якої відноситься лист, його автор, дата і місце створення, а також кінцеву точку відправлення;

- відтворено схему функціонування торгової мережі родини Форбсів, яка діяла на території Руського воєводства та у більшості великих міст Речі Посполитої;

- створено генеалогічне дерево Форбсів XVII – першої половини XVIII ст.;

- пораховано кількість шотландців, які проживали на території Руського воєводства, за методом дослідниці Анни Беганської (Anna Biegańska).

Удосконалено:

- етапи історіографічних досліджень з цього питання;
- класифікацію напрямків міграції шотландців у XVI–XVIII ст.

Подальший розвиток отримали питання:

- вивчення впливу різноманітних чинників на масову міграцію шотландців з території батьківщини;
- каталогізації осіб, які набули міського громадянства у Львові;
- систематизації даних, які стосуються шотландців у місті Львові.

Особистий внесок здобувача полягає у вперше здійсненій спробі аналізу переселення шотландців на землі Руського воєводства у XVI – середині XVIII ст. А також в опрацюванні та каталогізації листування купця шотландського походження Артура Форбса.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можна використовувати при підготовці різноманітних історичних навчальних курсів, орієнтованих на вивчення Руського воєводства, міста Львова, міграційної, економічної та релігійної історії ранньомодерного періоду, тогочасних торговельних відносин і сімейної історії. Така інформація може знадобитися і при створенні туристичних путівників та маршрутів, а також для загальної популяризації міської історії Львова.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Ключові результати дослідження були апробовані на: онлайн-семінарі «The Forbes family trade network in the Ruthenian Voivodeship in the late 17th century» (Львів, 2024);

науковому семінарі Ради молодих вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Листування Артура Форбса як джерело до вивчення шотландців у Руському воєводстві» (Львів, 2024); Всеукраїнській науковій конференції «Історичні читання пам'яті професора Леонтія Войтовича» (Львів, 2024); науковому семінарі «Beyond the Emigrant: The Story of the Turner Family in Aberdeenshire» (Абердин, 2024).

Публікації. Результати дослідження були опубліковані у 4 статтях у фахових наукових виданнях (одна з них індексується міжнародною наукометричною базою даних Web of Science).

Структура дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, списку скорочень, трьох розділів (які включають 10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Наукова розробка проблеми: історія та сучасний стан

Історіографію, використану при написанні цієї роботи, можна поділити на два великі блоки. Перший – праці, присвячені саме аналізу переселення шотландців на землі Речі Посполитої та Руського воєводства. Вони будуть подані в хронологічному порядку та згруповані за територіальним принципом. Другий – дослідження, в яких висвітлено супутні питання, дотичні до цього процесу. Для їхнього опису застосуємо тематичний підхід.

Шотландці у Речі Посполитій та Руському воєводстві. Тема міграції шотландців на ці території почала цікавити істориків з другої половини XIX ст. Відтоді і до 1939 р. бачимо такі основні напрями досліджень на території Великобританії й Австро-Угорської імперії: оприлюднення документів, пов'язаних із переселенням шотландців на польські землі, створення невеликих газетних або журнальних статей, які мали б пояснити характер цієї міграції, а також спорадичні згадки про неї в контексті якихось інших досліджуваних тем [181, с. 28].

На території Австро-Угорської імперії в період 1902–1907 рр. було видано серію робіт Томаса Фішера (Thomas Fischer). В них він досліджував три напрями еміграції шотландців – на територію німецьких земель «The Scots in Germany: Being A Contribution Towards The History Of The Scot Abroad» (1902 р.) [292], Пруссії «The Scots in Eastern and Western Prussia; a sequel to “The Scots in Germany, a contribution towards the history of the Scot abroad”» (1903 р.) [291] та Швеції «The Scots in Sweden: Being A Contribution Towards The History Of The Scot Abroad» (1907 р.) [293]. У першій із них частково згадано про контакти між шотландцями у Священній Римській імперії та Речі Посполитій. Однак найбільше нас цікавить друга книга в серії, яка стосується мігрантів на території Пруссії. В ній знаходимо аналіз північних польських

територій на узбережжі Балтійського моря, на які переселялися шотландці (у зазначеному в цій роботі хронологічному періоді території Пруссії належали – або були під керівництвом – Речі Посполитої). Тематично книжку поділено на три блоки: аналіз торгівлі, військової справи новоприбулих, а також передрук обраних автором оригіналів документів, які стосувалися шотландців (едикти, листи, свідоцтва про народження, перелік шотландців, які набували міське громадянство в містах цього регіону і т. д.).

Із британських праць виокремимо книжку, збором матеріалів до якої займалася Беатрис Баскервіль (Beatrice Baskerville) – «Papers relating to the Scots in Poland 1576–1793» (1915 р.) [231]. Це перше наукове видання, яке концентрувалося суто на міграції шотландців до Речі Посполитої. Стилiстично його принцип побудови такий самий, як і у Фішера: в короткому вступі цей процес охарактеризовано з історичної перспективи, а далі подано тематично згрупований переклад англійською мовою оригінальних документів, переважно з польських архівів. Серед цих розділів особливо виділимо ті, які досі є важливим джерелом інформації для дослідників: надання польською владою шотландцям привілеїв; записи шотландського люблінського Братства; перелік емігрантів, які набули міського громадянства у Кракові (Kraków). В цей період також починаються генеалогічні студії, такі як «The Gordons in Poland, “Marquises of Huntly”, with a line in Saxony» (1932 р.) Джона Малькольма Буллоха (John Malcolm Bulloch) [259]. Це були перші спроби простежити шлях представників однієї шотландської родини після її еміграції з батьківщини у XVII ст. і до XX ст.

До виходу цих праць британські та польські дослідники здійснювали невеликі розвідки, в яких описували певні фрагменти шотландського переселення. Наприклад, першою (і найдокладнішою) була серія з 11 газетних публікацій «Prawa i swobody Szkotów w Polsce do końca XVIII wieku» (1877 р.) Олександра Вейнерта (Aleksander Wejnert) [428]. В ній автор звертав увагу на те, що питання еміграції шотландців на територію Речі Посполитої, попри

велику кількість доступних для аналізу документів, є надзвичайно маловивченим. І запропонував читачам ознайомитися з документами даної тематики, які він виявив під час роботи в польських архівах. Особливо наголошено на початкових етапах переселення шотландців і документах, виданих для правової регуляції їхньої діяльності (до XVIII ст.)

Наступною такою публікацією, цього разу в науковому журналі, була стаття «Przyczynek do historyi Szkotów w Krakowie i w Polsce» (1899 р.) Станіслава Томковича (Stanisław Tomkowicz) [422]. Попри те, що минуло більш ніж 20 років з часу видання статей Олександра Вейнерта, ситуація з дослідженням шотландської міграції практично не змінилася: «наша література майже не дає відповіді на це питання. Писано про євреїв, про секту караїмів, про татар, циган, вірмен і про торговельні відносини з Османською Портою, а про шотландців до останнього часу панувала глуха тиша» [422, s. 156]. Тому автор спробував стисло відповісти на такі питання: причини шотландської міграції, хід їхньої торгівлі, зв'язки з батьківщиною, іменний перелік шотландців, які зустрічалися йому при роботі з документами.

На території Британії також вели подібні дослідження – щоправда, їх формат дещо відрізнявся, також вони були значно менші за обсягом і якістю подачі матеріалу. До початку XX ст. знаходимо одну таку статтю – «Scots in Poland» (1889 р.) авторства Померано-Англуса (Pomerano-Anglus) [384]. Це публікація надісланого в редакцію наукового журналу списку осіб, які народилися в Абердині (Aberdeen) (із зазначеною датою, місцем народження та іменами батьків), а згодом переселилися на територію Речі Посполитої (1637–1701 pp.).

Про присутність шотландців у Речі Посполитій історики побіжно згадували на сторінках наукових праць, передусім на економічну або урбаністичну тематику. З кінця XIX ст. виходять розвідки, дотичні до Руського воєводства. Наприклад, чимало інформації знаходимо в книжках дослідниці історії Львова (Lwów, Leopoldis) Луції Харевичової (Łucja

Charewiczowa). Вона періодично згадує про локальних шотландців, переважно тих, які належали до міської верхівки та до родин Форбсів і Гордонів – у «Klęski zaraz w dawnym Lwowie» (1930 р.) [265], «Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku» (1931 р.) [266], «Czarna kamienica i jej mieszkańcy» (1935 р.) [263]. Йдеться про їхній бізнес, приватні будинки, залученість у міські справи. А в «Handel sreniowiecznego Lwowa» (1925 р.) [264] пояснюється залученість у торгівлю тканинами, які завозили з території Англії та Шотландії. В контексті історії Львова ще одна праця, в якій є інформація про родину Гордонів, – це «Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku» (1890 р.) Владислава Лозінського (Władysław Łoziński) [450; 451], в якій згадано заповіт одного з міських бурмистрів – Томаса Гордона.

Таким чином, станом на початок Другої світової війни основні дослідження з даної тематики проводили польські, шотландські й англійські науковці. Більшість із них ґрунтувалися на публікації документів, дотичних до локальної діяльності шотландців, їхньої торгівлі, та спроб скласти іменний перелік новоприбулих у період XVI–XVII ст. Праць, присвячених суто міграції шотландців на землі Речі Посполитої, було надзвичайно мало, але про переселенців почали регулярно згадувати в контексті економічної історії та їх впливу на торгівлю тканинами.

У часі II Світової війни частина польських науковців виїжджає й оселяється на території Великобританії, зокрема Шотландії. Напевно, саме це дає поштовх ученим детальніше вивчати взаємозв'язки Великобританії та Речі Посполитої. Як приклад згадаємо Юзефа Ясновського (Józef Jasnowski) та його «England and Poland in the XVIth and XVIIth centuries (political relations)» (1948 р.) [326]. По-іншому склалася доля лінгвіста Вацлава Борового (Wacław Borowy), якому ще в 1930-ті рр. вдалося налагодити співпрацю з англійськими колегами. Відтоді він регулярно публікував у закордонних наукових журналах дослідження, які стосуються взаємодії двох країн [343, р. 289–290]. Частиною цього процесу стало окреме видання «Scots in Old Poland» (1942 р.) [249].

У повоєнний період зацікавлення темою на території Англії та Шотландії на певний період затихає. В 1950-ті рр. чи не єдина праця, яка стосується власне шотландського переселення, – це «Patrick Simson: A Scottish Merchant in the Moldavian Potash Trade» (1952 р.) Е. Д. Таппе (E. D. Tarpe) [416]. Окрім неї можна згадати ще монографію «The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century» (1959 р.) Реймонда Гінтона (Raymond Hinton) [317] про Британську Східну компанію в Балтиці. А в кінці десятиліття виходить дослідження, спрямоване на вивчення релігійних зв'язків протестантів із Речі Посполитої, Голландії та Англії – «Polish Protestants and Their Connections with England and Holland in the 17th and 18th Centuries» (1958 р.) Ніколаса Ганса (Nicholas Hans) [315]. Наступного десятиліття ситуація змінюється – і питання польсько-шотландських зв'язків зацікавлює цілу когорту істориків (переважно поляків, однак також є роботи чеха й українця) в еміграції.

До них відносимо двох поляків, які після Другої світової війни осіли в Шотландії, – Станіслава Селігу (Stanisław Seliga) та Леона Кочого (Leon Koszy). 1969 р. вони у співавторстві видали коротку «Scotland and Poland: A chapter of forgotten history» [402]. За рік до цього ще один їхній співвітчизник, медик Віктор Томашевський (Wiktor Tomaszewski), публікує «The University of Edinburgh and Poland: an Historical Review» [420]. Це дослідження присвячене польським студентам, які навчалися в Університеті Единбурга, а його передмову про шотландців на території Польщі написав уже згаданий вище Станіслав Селіга.

Згадаємо ще двох науковців-емігрантів, дотичних до вивчення шотландсько-польських зв'язків, які проживали на території США, – йдеться про чеха Отокара Одложіліка (Otokar Odložilik) та українця Любомира Винара. Перший із них у 1966 р. оприлюднює біографію шотландця Томаса Сегета (Thomas Seget), який навчався в Європі та підтримував тісні зв'язки з Шимоном Шимоновичем (Szymon Szymonowicz) – «Thomas Seget: A Scottish Friend of Szymon Szymonowicz» [377]. Другий пише статтю про україно-

польські відносини середини XVII ст.: «Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1647–1657» (1960 р.) [183]. В ній є згадка про неприхильне ставлення Олівера Кромвеля (Oliver Cromwell) до польських католиків, оскільки останні дали змогу збирати кошти місцевим роялістам, які часто були шотландцями (цю акцію детальніше написано далі). Також заперечується гіпотеза про шотландське походження Максима Кривоноса.

У це десятиліття також велося активне висвітлення торгових британсько-польських контактів у Балтійському регіоні. Передовсім цим займався польський історик Генрик Зінс (Henryk Zins), результати його досліджень викладені в чотирьох статтях: «Geneza angielskiej Kompanii Wschodniej (Eastland Company) z 1579 r.» (1964 р.) [445], «Przywilej Elżbiety I z 1579 r. dla angielskiej Kompanii Wschodniej» (1966 р.) [446], «Angielski wywóz sukna na Bałtyk w drugiej połowie XVI wieku» (1967 р.) [443], «Anglia a Bałtyk w II połowie XVI wieku: Bałtycki handel kupców angielskich z Polską w erze elżbietańskiej, Kompania Wschodnia» (1967 р.) [444]. Як бачимо, він концентрувався на вивченні діяльності Британської Східної торгової компанії, а також на локальній торгівлі сукном. Ця тема цікавила і шотландського науковця Томаса Смута (Thomas Smout), але тільки в розрізі шотландсько-польських зв'язків – «Scottish commercial factors in the Baltic at the end of the seventeenth century» (1960 р.) [407].

У 1970-х рр. більшість робіт, пов'язаних із міграцією шотландців до Речі Посполитої, належала польським історикам і була зосереджена на економічних аспектах цього питання. Наприклад, дослідниця Марія Богуцька (Maria Boguska) намагалася проаналізувати роль Гданська (Gdańsk) (міста, через яке шотландці завозили та вивозили більшість своїх товарів) у системі зовнішньої торгівлі Балтійського регіону та Речі Посполитої в ранньомодерний період. Її книжка «Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku» (1970) [245] та стаття «Merchants' profits in Gdańsk foreign

trade in the first half of the 17th century» (1971) [246] були спробою дослідити це місто з польської перспективи, оскільки до цього у вивченні регіону панував німецький історичний дискурс. Проте її методи визначення рівня імпорту/експорту товарів зіткнулися з критикою колег-істориків [332, р. 77, 84–85]. Так розпочинається дискусія, яким чином визначати прибутковість економіки кожного року – за кількістю ввезеного краму чи його вартістю?

Відповідь на це питання спробували дати у 1971 р. Антоній Мончак (Antoni Mączak) у «Ceny, obroty i zyski w handlu gdańskim pierwszej połowy XVII w. (na marginesie pracy M. Boguckiej, Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku)» [358], а також Чеслав Бернат (Czesław Biernat) у «Apogeum handlu gdańskiego w pierwszej połowie XVII wieku. (Na marginesie pracy Marii Boguckiej, Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku)» [241]. Вони піддали сумніву розставлені в роботі Богуцької акценти щодо джерел постачання зерна на експорт із гданських портів, а також намагалися переглянути хронологію періоду найбільшого розвитку місцевої економіки у XVII ст.

Також саме 1970-ті стають часом публікації двох важливих досліджень, результати яких і сьогодні не втратили своєї актуальності. Передусім мова йде про неопубліковану дисертацію Анни Беганської «Wielka emigracja Szkotów w Polsce (druga połowa XVI – koniec XVII wieku)» (1974 р.) [239]. Наразі з роботою можна ознайомитися в бібліотеці Сілезького університету в Катовицях (BUSK). В ній знаходимо одну з перших наукових спроб підрахунку кількості шотландців на території всієї Речі Посполитої. І хоча в останнє десятиліття науковці піддають сумніву подані цифри і вважають їх дещо завищеними, ця дисертація досі є одним із ключових матеріалів для вивчення шотландської міграції. Серед інших питань, які були в ній підняті вперше, знаходимо обґрунтування причин шотландського переселення, міцні соціальні зв'язки, які продовжували підтримувати мігранти після прибуття до

Речі Посполитої, а також їх роль у торгівлі, військовій справі й освітніх процесах.

Ще одним важливим дослідженням того періоду є спільне видання Зенона Гульдона (Zenon Guldon) і Леха Степковського (Lech Stepkowski) «Szkoci i Anglicy w Koronie w połowie XVII wieku» (1977 р.) [312]. Саме воно розпочало серію публікацій цих двох науковців на дану тематику. До них відносимо: «Z dziejów handlu Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku: studia i materiały» (1980 р.) [313], «Ludność szkocka i angielska w Polsce w połowie XVII wieku» (1982 р.) [311], а також роботу за авторства виключно Зенона Гульдона «Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVII wieku: studia i materiały» (1990 р.) [314]. Тут знаходимо аналіз шотландців, які проживали в Руському воєводстві – території загалом малодослідженій, а також розрахунки їхньої присутності в регіоні, які ґрунтувалися на знайдених в архівних документах іменах мігрантів.

Перша половина наступного десятиліття виявилася надзвичайно плідною для Анни Беганської. І хоча вона продовжує вивчати торговий аспект діяльності локальних шотландців, як у статті «Scottish merchants and traders in seventeenth- and eighteenth century Warsaw» (1985 р.) [237], все ж основну увагу дослідниця зосереджує на їх військовій діяльності. З одного боку, вона звернула увагу на тих найманців, які були на службі в армії Речі Посполитої – про це йдеться у «Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej» (1984 р.) [240]. З іншого, важлива розвідка описувала біографії окремих шотландців у розбудові польського балтійського флоту: «James Murray: A Scot in the making of the Polish Navy» (1984 р.) [236].

Також у 1980-ті польські історики зацікавилися темою проживання шотландців у містах на узбережжі Балтійського моря. Окрім Марії Богуцької, яка розширила свої попередні дослідження в книзі «Gdańscy ludzie morza w XVI–XVIII w.» (1984 р.) [244], також варто згадати про статтю Станіслава Гершевського (Stanisław Gierszewski) «Szkoci w mniejszych miastach Pomorza Gdańskiego (XVI–XVIII w.)» (1988 р.) [301] і книжку Анджея Грота (Andrzej

Groth) «Kupcy angielscy w Elblągu w latach 1583–1628» (1986 р.) [310]. Хоч остання і стосується переважно англійських купців, та все ж дає багато цікавого матеріалу для кращого розуміння торгових взаємовідносин вихідців із Британського архіпелагу й місцевого населення. А також мереж із продажу та доставки товарів, які включали шотландців, оскільки вони часто були торговими партнерами або агентами англійців із Гданська та Ельблонга (Elbląg).

1990-ті стали періодом, коли відбувався процес інтеграції польських і британських досліджень, а також зародження вивчення в Україні шотландської міграції на територію Речі Посполитої. Після розпаду СРСР польські історики отримали змогу ділитися результатами своїх досліджень у закордонних наукових журналах. Вже неодноразово згадувана Анна Беганська двічі публікувалася в журналі «Scottish Slavonic Review». У першому випадку вона продовжувала проводити генеалогічні студії, які стосувалися польських шотландців, – таким чином 1998 р. в зазначеному журналі була опублікована стаття «Andrew Davidson (1591–1660) and his descendants» [233]. В другому дослідженні, «In search of tolerance: Scottish Catholics and Presbyterians in Poland» (1991 р.) [235], йшлося про релігійний аспект шотландської міграції, а саме про нюанси поселення у Речі Посполитій мігрантів католиків та пресвітеріан. Окрім цього, дослідниця опублікувала короткий англomовний підсумок своєї роботи – «A note on the Scots in Poland, 1550–1800» (1992 р.) [234], а також екскурс в освітнє шотландське середовище у Речі Посполитій – «The learned Scots in Poland» (2001 р.) [238].

На території України в цей час з'являються перші дослідження, які частково чи повністю висвітлювали питання діяльності тут шотландських торговців. Такі згадки бачимо в збірці документів, яку упорядковувала Наталія Яковенко – «Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» (1990 р.) [209]. Переважно вони стосуються

задокументованих скарг, які складали на шотландських купців через напади чи несплату боргів – або ж навпаки постраждалою стороною були шоти.

На це десятиліття припадає більшість публікацій дослідниці Раїси Шиян, яка вивчала торгівлю шотландців на території Руського та Белзького воєводств. До цього, у 1984 р., була видана одна стаття з даної тематики – «Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVII ст.» [215], в якій лаконічно згадано про торговця Артура Форбса (Arthur Forbes), одного з ключових учасників торгової мережі Форбсів (аналізу її діяльності присвячено розділ 3.3.). Ще дві публікації – «Торгівля міст Руського і Белзького воєводств XVI – першій половині XVII ст.» (1994 р.) [218] та «До історії львівської торгівлі другої половини XVII ст. (за даними митної книги 1669 р.)» (1999 р.) [216] – зосереджувалися на ключових товарах імпорту й експорту на ці території. А в «Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII століттях» (1998 р.) [217] розглядалася діяльність найвідоміших шотландців із міста Львова і Бродів (Brody).

Серед тогочасних робіт західних науковців виділимо статтю Конрада Ожога (Conrad Ożóg) «Scottish merchants in Poland 1550–1750» (1995 р.) [379], яка стала коротким, але надзвичайно змістовним підсумком на той момент сторічних досліджень останніх питань шотландської міграції на землі Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. Наприклад, досить велика частина роботи була присвячена аналізу торгових стосунків шотландців та діяльності їхніх Братств. Окремо згадаємо про монографію Мони Мак-Лауд (Mona McLeod) «Agents of change: the Scots in Poland, 1800–1918» (1999 р.) [364], з якої дізнаємося про наступну хвилю шотландської міграції на польські території в складі Австрійської та Австро-Угорської імперій. Ще одним важливим проєктом того часу було створення дослідниками Стівом Мердоком (Steve Murdoch) і Алексією Грожан (Alexia Grosjean) у 1995–1999 рр. онлайн-бази даних «The Scotland, Scandinavia and Northern European Biographical Database» (SSNEBD) з інформацією про імена та біографії шотландців, які проживали в

ранньомодерний період у Скандинавії та районах навколо Балтійського моря. Декілька згадок у ній стосуються міста Львова [465].

Напевно, саме можливість співпраці стала каталізатором активного розвитку шотландських студій у 2000–2020-х рр. Науковці, які в цей період найбільше доклалися до вивчення проблематики, працюють на території Польщі, Великобританії й Австралії. В польській історіографії починає домінувати регіональний підхід, при якому історики намагаються детальніше дослідити переселення шотландців в окремі регіони та міста Речі Посполитої. Так, Марія Богуцька продовжила вивчати торгівлю у польських містах на узбережжі Балтійського моря [242], [243], [247], до неї долучилися Барбара Криштопа-Чупринська (Barbara Krysztopa-Czupryńska) [344; 345] й Анджей Грот (Andrzej Groth) [309], які зосередилися на діяльності Британської Східної торгової компанії. Окрім цього, додаткові дослідження проводилися в сфері релігійної взаємодії шотландців із локальним населенням [334] та правового врегулювання їх тутешнього перебування [376].

Щодо інших районів країни, то тут з'являються праці, присвячені шотландцям у Замості (Zamość) [288], Любліні (Lublin) [342], Коросно (Krosno) [449] і Кракові. Останнє місто стає ключовим у статтях і монографіях Вальдемара Ковальського (Waldemar Kowalski). Вчений аналізує торгіву діяльність місцевих шотландців [339], отримання ними міського громадянства [335], [336], їх ідентичність [338]. Всі ці дані він використовує при написанні своєї найважливішої праці – «Wielka imigracja. Szkoci w Krakowie i Małopolsce w XVI – pierwszej połowie XVII wieku» [341], виданої 2010 р. і перекладеної англійською мовою в 2015 р. [340]. Для нас вона цікава тим, що показує зв'язки торговельних шотландських мереж, які поєднували Краків та Руське воєводство.

Найактуальніше на даний час дослідження шотландської міграції в Річ Посполиту написав австралійський історик Пітер Пол Баєр (Peter Paul Bajer). Мова йде про «Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th

Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group» (2012 p.) [226]. У ньому на основі надзвичайно багатого архівного матеріалу було проаналізовано практично всі аспекти діяльності шотландських переселенців на польських землях. Окрім традиційного опису торгової та військової справи шотів, йому вдалося уточнити їхню чисельність у Речі Посполитій станом на першу половину XVII ст., уточнити дані з робіт Зенона Гульдона і Леха Степковського, а також надати чимало нової інформації стосовно контексту переселення, його освітніх аспектів, надання шотландцям міського громадянства й укласти біографії найвідоміших представників громади. Особливої уваги заслуговує аналіз метричних книг із католицьких та пресвітеріанських парафій, які відвідували новоприбулі. До інших зацікавлень науковця належать контакти шотландців із польським нобілітетом [227], вивчення їхньої матеріальної культури (портретів та поховань) [225] і поселення у Холмі (Chełm) [224].

Британських науковців передусім цікавили зв'язки шотландців із Балтійським регіоном [277], [280], їх участь у Тридцятилітній війні [297] і розвиток історіографії, присвяченої шотландській міграції до Речі Посполитої [437]. Окрім історичних досліджень, згадаємо роботу Йоанни Копачик [335], яка проаналізувала документи шотландських Братств з лінгвістичної точки зору.

У цей період українські вчені доклалися до вивчення шотландської міграції на українські території. Володимир Кравченко сконцентрувався на діяльності купців у Києві в статті «Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і Бродів у Києві 40-х років XVII століття» (2004 р.) [200], а Денис Журавльов описав у «Шотландські наймані вояки в Україні XVI–XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв'язки)» (2009 р.) [191] шотів-військових, які були учасниками війн на території України.

Праці, які додатково висвітлюють питання міграції шотландців. Аби розібратися в причинах міграції, потрібно вивчити політичну, релігійну,

економічну та соціальну ситуацію, яка склалася на території Шотландії перед XVI ст. і спричинила значний відтік населення в наступні століття. Для аналізу політичних обставин було використано як загальні огляди, так і монографії чи статті, які концентрувалися на конкретному питанні. Гранд-наратив історії Шотландії залишався практично незмінним протягом останніх ста років. Починаючи від «A short history of Scotland» (1912 р.) [348] Ендрю Ланга (Andrew Lang) і далі, в XXI ст. дослідники переважно намагаються побудувати оповідь таким чином, щоби в її центрі опиняються шотландсько-британська взаємодія. Водночас це стосується і деяких книг з історії Англії – подібний підхід бачимо в «A traveller's history of England» (2006 р.) [276] Крістофера Денієлла (Christopher Daniell).

Все ж у новіших роботах зустрічаємо набагато детальніший підхід до причин, які спричинили шотландську еміграцію, а також критичніший підбір джерельної бази. Тут згадаємо «The Oxford Handbook of Modern Scottish History» (2012 р.) [378] Томаса Мартіна Девайна (Thomas Martin Devine) і «A history of Scotland» (2002 р.) [368] Розалінд Мітчисон (Rosalind Mitchison). Одним з останніх важливих досліджень був збірник під редакцією Девіда Ворсінгтона (David Worthington) «British and Irish Emigrants and Exiles in Europe, 1603–1688» (2010 р.) [253]. У цій збірці провідні сучасні історики, які досліджують питання шотландської міграції на Європейський континент, намагаються порівняти його з аналогічними процесами серед тогочасної ірландської общини.

Для кращого розуміння найбільших англо-шотландських політичних конфліктів на межі XVI–XVII ст. було використано «Bloodfeud in Scotland, 1573–1625: violence, justice, and politics in an early modern society» (1986 р.) [257] Кейта Брауна (Keith Brown). Ковенантський рух і Війна трьох королівств, яка почалася після його активізації, описують у «Covenants and Covenanters in Scotland» (2018 р.) [362] Джеймі Мак-Дугала (Jamie McDougall) і «Politics and War in the Three Stuart Kingdoms, 1637–49» (2004 р.) [401] Девіда Скотта (David

Scott). Події, які відбувалися після Реставрації Стюартів на території Шотландії, досліджуються в дисертації «Government and politics in Scotland» (1995 р.) [349] Рональда Артура Лі (Ronald Arthur Lee), а наслідки Славної революції – у статті «Presbyterianism, secularization, and scottish politics after the revolution of 1688–1690» (2010 р.) [389] Аласдера Раффе (Alasdair Raffae).

Оскільки однією з причин міграції шотландців була нестабільна релігійна ситуація в країні, потрібно підкреслити відмінності між пресвітеріанами, англіканцями та католиками. Хронологію історії Церкви Шотландії (Кірку) досить детально було описано ще в XIX ст.: у 1851 р. Вільямом Максвеллом Гесерінгтоном (William Maxwell Hetherington) [316] і в 1882 р. Джеймсом Клементом Моффатом (James Clement Moffat) [369]. Трохи згодом, у 1912 р., Джон Вант Стівенс (John Vant Stephens) [411] порівняв формування пресвітеріанських Церков у Шотландії, Ірландії, Канаді й Америці. Для сучасних наукових праць з цієї тематики характерним є розгляд політичної ролі Пресвітеріанської церкви в історії Англії та Шотландії – це досліджує у статті «The Politics of the Best Reformed Kirks’: Scottish Achievements and English Aspirations in Church Government after the Reformation» (1980 р.) [331] Джеймс Кірк (James Kirk). До інших актуальних тем зараховуємо вивчення церковної структури Кірку [295] й уточнення термінології, пов’язаної з процесами Реформації в Шотландії [318]. Також останнім часом починають з’являтися спроби відтворення побуту католиків, які проживали переважно на півночі Шотландії, як-от стаття Скотта Сперлока (Scott Spurlock) «Post-Reformation Scottish Catholic Survival» (2021 р.) [409].

Що ж до тогочасної економіки, то нею займався Едгар Лайт (Edgar Lythe), який видав дві відомі праці – «An economic history of Scotland, 1100–1939» (1975 р.) [353] і «The economy of Scotland: In its European setting: 1550–1625» (1960 р.) [354], в якій шотландську економіку було показано через торгові зв’язки з європейськими країнами. Для кращого розуміння тогочасної фінансової системи було використано книгу «Changing values in medieval

Scotland: A study of prices, money, and weights and measures» (1995 p.) [299], написану двома авторами – Елізабет Геммілл (Elizabeth Gemmill) і Ніколасом Мейхью (Nicholas Mayhew). Ще одне цікаве соціоекономічне дослідження належить Яну Вайту (Ian Whyte) – «Scotland's Society and Economy in Transition, c.1500–c.1760» (1997 p.) [433]. Його основна мета – пояснити зміни, які відбувалися з шотландською економікою та суспільством у період, який передував індустріальному розвитку країни в другій половині XVIII ст.

Перший перепис шотландського населення датуємо серединою XVIII ст. А тому для періодів, які передували цій даті, більшість істориків використовують порівняльний підхід, при якому виводять співвідношення між шотландськими й англійськими даними [262; 271; 272; 393]. На чисельність населення безпосередньо впливали місцевий клімат і сільське господарство. Тому при аналізі кліматичних змін, із якими стикнулася Шотландія з другої половини XVI ст., було використано дослідження, які пояснювали характер цих змін та їхні наслідки. Йдеться про «The little ice age and Scotland's weather» (1985 p.) [431] Грема Вітінгтона (Graeme Whittington), «The little ice age in the Scottish Highlands and Islands: Documenting its human impact» (2005 p.) [281] Роберта Доджсона (Robert Dodgshon), «The Evidence for Early Seventeenth-Century Climate from Scottish Ecclesiastical Records. Environment and History» (2013 p.) [355] Алана Макдональда (Alan MacDonald) й Джона Маккалума (John McCallum) і «Reconstructing 800 years of summer temperatures in Scotland from tree rings» (2017 p.) [390] Мілоша Ридваля (Miloš Rydval). Всі вони сходяться на тому, що різке зменшення температури значно вплинуло на локальні способи ведення сільського господарства.

Цю тему продовжують праці, зосереджені на вивченні шотландського ранньомодерного сільського господарства. Наприклад, Томас Смут публікує дві статті, присвячені змінам у раціоні середньостатистичних шотландців – «Scottish Agriculture before the Improvers – an Exploration. The Agricultural History Review» (1965 p.) [406] і «Scottish food and Scottish history, 1500–1800»

(1989 p.) [300]. Монографія Карен Каллен (Karen Cullen) «Famine in Scotland: the 'Ill Years' of the 1690s» (2010 p.) [274] аналізує причини найбільшого голоду в історії Шотландії, а такі дослідники, як Роберт Доджшон і Грем Віттінгтон вивчають вплив клімату на способи обробки землі – «The Nature and Development of Infield-Outfield in Scotland» (1973 p.) [282], «Field Systems of Scotland» (1973 p.) [430].

Всі названі вище фактори безумовно впливали на те, як розвивалася структура шотландської сім'ї. Загальні праці з цього питання включають «Scottish family history» (1990 p.) [370] Девіда Муді (David Moody) і «The Changing Scottish Landscape: 1500–1800» (2021 p.) [434] Яна Вайта. Дотичною до цієї теми є стаття Роберта Тайсона (Robert Tyson) «Household size and structure in a Scottish burgh: Old Aberdeen in 1636» (1988 p.) [423], яка зосереджується на структурі міської родини у XVII ст. А причини, через які в шотландському суспільстві було чимало молодих чоловіків-емігрантів, розглянуті в «Younger sons in the seventeenth century» (1969 p.) [421] Джоан Тірск (Joan Thirsk). До родинної історії також дотичні роботи, присвячені історії шотландських кланів [221], [427].

Окремою темою для аналізу є література, пов'язана з вивченням міграції шотландців. Із другої половини XX ст. починають з'являтися дослідження, в яких до питання шотландської міграції підходять комплексно, намагаючись у хронологічному порядку розглянути всі можливі напрямки переселення. Їх характерною рисою є концентрація більшості матеріалу на американському напрямку в XIX–XX ст. і огляд передусім не механізму переселення, а життя шотландської діаспори на новому місці. До цієї категорії відносимо «The Scots overseas» (1976 p.) [283] Гордона Дональдсона (Gordon Donaldson), «The emigrant Scots» (1982 p.) [251] Майкла Брандера (Michael Brander), «The Scottish Diaspora» (2013 p.) [258] Тані Бюльтманн (Tanja Buelmann). Більше про контекст декількох етапів переселення шотів можна знайти у статті «Population mobility in Scotland and Europe, 1600–1900: a comparative

perspective» (1990 p.) [320] Роберта Аллана Г'юстона (Robert Allan Houston) і Чарльза Візерса (Charles Withers), а також у «A people's history of Scotland» (2014 p.) [228] Кріса Бамбері (Chris Bambery).

Назагал в історіографії, пов'язаній із шотландською міграцією, домінує географічний підхід. Із кінця XIX ст. історики вивчають американський напрямок шотландського переселення, як у праці «The Scotch–Irish in America» (1895 p.) [307] Семюеля Гріна (Samuel Green). Пояснюємо це тим, що в той період часу саме в Північній Америці була одна з найбільших шотландських діаспор – і її представники бажали отримати якомога більше інформації про своє походження. Напевно з цієї причини була видана книга «Scots and Scots' descendants in America» (1917 p.) [356] Дональда Мак-Дугала (Donald MacDougall). В 1930-ті рр. шотландське переселення продовжували вивчати, проте у ширшому контексті міграції різноманітних народів до США [306]. З часом бачимо опрацювання все нових джерел до вивчення цього питання – як, наприклад, списків новоприбулих на територію США і Канади в 1538–1900 рр. [289]. Очевидною стає спроба переосмислити наративи, притаманні літературі кінця XIX – початку XX ст., при якій глорифікувалася роль шотландських найманих військових із Нагір'я у боротьбі з корінним населенням Америки [223; 349].

Іншим регіоном, аналіз міграції шотландців до якого налічує вже понад сотню років, є Скандинавія. На початках науковців особливо цікавив мілітарний аспект цього переселення. У 1904 р. виходить дослідження «Scottish Officers in Sweden» [412], в 1911 р. – «Scotsmen Serving the Swede» [404]. Тривалий час Швеція була в центрі більшості монографій, доки 1970 р. Лібі Крістенсен (Lyby Christensen) публікує статтю «Scots in Denmark in the Sixteenth Century» [268]. Приблизно відтоді ж історики звертають увагу на торгові шотландсько-скандинавські зв'язки і джерельну базу дослідження – прикладом є «Scottish Trade with Sweden 1580–1622» (1969 p.) [284] Джеймса Доу (James Dow) і «Cargoes and commodities. Aberdeen's trade with Scandinavia

and the Baltic, c.1302–c.1542» (1990 p.) [279] Девіда Дітчберна (David Ditchburn), «The Baltic and North Sea Region in Scottish Burgh and Notarial Records, 1500–1700» (2023 p.) [255] Томаса Брокарда (Thomas Brochard).

Звісно, історики й досі повертаються до ролі шотландських найманців у розбудові скандинавських військових сил – як, наприклад, це зробили Альф Обберг (Alf Åberg) у «Scottish soldiers in Swedish armies in the Sixteenth and Seventeenth centuries» (1990 p.) [220] і Себастьян Ск'явоне (Sebastian Schiavone) у «From Foreign Mercenaries to the King's Trusted Companions – The Emergence of the Swedish–Scottish Recruitment Network 1556–1610» (2023 p.) [398]. Але дедалі частіше на перший план виходять студії, акцент к яких поставлено на політичні [308] та соціоекономічні відносини [256], питання ідентичності [254] і вивчення зв'язків цих двох регіонів к домодерний період [386]. Особливо виділимо результати досліджень Стіва Мердока: «Diplomacy in Transition: Stuart-British Diplomacy in Northern Europe, 1603–1618» (2000 p.) [374], «Network North: Scottish Kin, Commercial And Covert Associations in Northern Europe 1603–1746» (2006 p.) [371], «The Scots and Early Modern Scandinavia: A 21st Century Review» (2013 p.) [372].

Як і у випадку зі Скандинавією, найдавніші дослідження пов'язували міграцію шотландців у Нижні країни з військовою справою. Наприклад, Джеймс Фергюсон (James Ferguson) вивчав історію створення і функціонування локальної Шотландської бригади у «Papers Illustrating the History of the Scots Brigade in the service of the United Netherlands, 1572–1782» (1899 p.) [380]. Проте вже незабаром він аналізував торгові стосунки двох країн – «The Scottish Staple in the Netherlands» (1910 p.) [391] і «A Neglected Source for the History of the Commercial Relations between Scotland and the Netherlands during the 16th, 17th and 18th Centuries» (1919 p.) [250]. У XXI ст. історики також вивчають тогочасне освітнє середовище [366; 455] і звертають увагу на сусідні французько-шотландські торгові й релігійно-політичні [415] зв'язки.

Що ж до Балтійського регіону, то вище вже було проаналізовано історіографію про міграцію шотландців до Речі Посполитої. А тому тут наведемо ті праці, які стосуються аналогічних процесів у Священній Римській імперії. Окрім вже згадуваної монографії Томаса Фішера [292], на початку ХХ ст. було видано чимало німецьких досліджень цього питання, до яких, на жаль, наразі не вдалося отримати доступ. Ґрунтуючись на англомовних працях, робимо висновок, що більшість із них спрямована на з'ясування нюансів шотландсько-німецької торгівлі. До них зараховуємо відому статтю Томаса Смута «Scottish commercial factors in the Baltic at the end of the seventeenth century» (1960 р.) [407]. Також віднедавна ця тема стала ключовою в наукових зацікавленнях Кетрін Цікерманн (Kathrin Zickermann) [439, 441], водночас із фактом політичної еміграції в цей регіон [440]. Коли ж ідеться про військових найманців, то переважно вчені зосереджуються на періоді, дотичному до Тридцятилітньої війни [436], [367].

До напрямків шотландського переселення, які почали розробляти доволі давно, належить індійська еміграція. Роботи на дану тематику поділяємо на дві категорії: ті, що стосуються діяльності шотландських торгових компаній початку ХVІІ ст. та кінця ХVІІ ст. – початку ХVІІІ ст. [324; 381; 424; 426], а також шотландців-учасників британської Ост-Індської компанії після початку ХVІІІ ст. [362; 363].

Як не дивно, але міграція на територію найближчих країн-сусідок Шотландії, а саме в Англію та Ірландію, отримала достатньо уваги лише нещодавно. Стосовно Англії згадаємо статті «Scottish Migration to England, 1400–1560» (1996 р.) [375] Яна Мюррея (Ian Murray) та «Land of Opportunity? The Assimilation of Scottish Migrants in England, 1603 – ca. 1762» (2018 р.) [321] Аллана Кеннеді (Allan Kennedy). Вони чудово доповнюють одна одну хронологічно, показуючи поступовий перехід від сезонної міграції до регулярних поселень шотландців в Англії. Що ж до Ірландії, то тут підкреслюється роль шотландських найманців у її ранньомодерній історії

[387]. А основною темою більшості досліджень є шотландська колонізація Ірландії шляхом створення там плантацій. Це висвітлено в «Scottish migration to Ireland in the seventeenth century» (2005 р.) Патріка Фіцджеральда (Patrick Fitzgerald) [294], збірнику «Plantation Ireland: settlement and material culture, c.1550–c.1700» (2009 р.) [352] і «Plantations, 1550–1641» (2018 р.) [360] Аннали Марджері (Annaleigh Margery).

По прибуттю на землі Речі Посполитої більшість шотландців займалася тут торгівлею. Для забезпечення різностороннього аналізу цієї теми було використано статті та монографії, присвячені місцевій торгівлі. Почнемо з робіт, які показували тогочасні економічні тенденції. До них зараховуємо «Studia na historią handlu w Polsce» (1910 р.) [350] Станіслава Левіцького (Stanisław Lewicki), «Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu» (1928 р.) [394] Романа Рибарського (Roman Rybarski), «Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku» (1973 р.) [359] Адама Маніковського (Adam Manikowski) та «History of world trade since 1450» (2005 р.) [435]. Додаткові відомості про тогочасну організацію торгових процесів надають «Przemiany osi drożnych w Polsce różnego średniowiecza» (1973 р.) [396] Генрика Самсоновича (Henryk Samsonowicz) та «Eksport głównym czynnikiem rozwoju Polski w XVI wieku» (2010 р.) [285] Бартоша Дзевановського-Стефаньчика (Bartosz Dziewanowski-Stefańczyk). Краще розуміти функціонування тогочасних британських торгових мереж допомогли дослідження Генрика Зінса «Angielski wywóz sukna na Bałtyk w drugiej połowie XVI w.» (1965 р.) [443] і «Anglia a Bałtyk w II połowie XVI wieku: Bałtycki handel kupców angielskich z Polską w epoce elżbietańskiej, Kompania Wschodnia» [444] (1967 р.).

На нашу думку, важливо було пояснити релігійні причини, через які шотландці-протестанти обирали для переселення Річ Посполиту. Основні з них подано в таких дослідженнях, як: «Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie

XVI I XVII wieku» (2013 p.) [232] Казімежа Бема (Kazimierz Bem), «Polski protestantyzm w życiu publicznym» (2015 p.) [325] Павла Ягелла (Paweł Jagiełło), «Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607» (2015 p.) [399] Готфріда Шрамма (Gottfried Schramm). А також пояснити різницю між шотландськими пресвітеріанами та польськими кальвіністами – «Idea państwa świeckiego w protestantyzmie od połowy XVII do XX wieku» (2016 p.) [321] Міхала Гуцала (Michał Hucal), «Calvin and Eastern Europe: What Happened?» (2010 p.) [382] Джеймса Пейтона (James Payton) і «Opieka społeczna u protestantów w Polsce w XVI–XVIII wieku» (2019 p.) [413] Мар'яна Сурдацького (Marian Surdacki).

Останній великий блок історіографії пов'язаний із літературою, дотичною до Руського воєводства та його центру – міста Львова. Загальні відомості про Руське воєводство забезпечило дослідження Мирона Капраля «Міста на магдебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст. – Т. 1: Руське та Белзьке воєводства» (2019 p.) [198] і Михайла Грушевського «Історія України-Руси, Том VI» (1995 p.) [187]. Нюанси, пов'язані з магдебурзьким правом і набуттям міського громадянства, вдалося з'ясувати завдяки «Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.)» (2002 p.) [186] Тетяни Гошко, «Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження» (2012 p.) [194] Ореста Зайця, «Рецензія на Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783» (2009 p.) [197] Мирона Капраля.

Різноманітні аспекти локальної торгівлі, які могли б мати стосунок до місцевих шотландців, додатково проаналізовано в «Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku» (1928 p.) [321] Станіслава Гошовського (Stanisław Hoszowski), «Studja nad historją handlu w Polsce. 1, Targi lwowskie od XIV–XIX wieku» (1921 p.) [351] Станіслава Левицького, у двох статтях 1905 р. Івана Крип'якевича «Рахункова книжка Шольца і Боїма (1600–1604)» [202] і «Склепова книжка М. Гайдера» [202] та «Чоловічий одяг львівських міщан кінця XVI – першої половини XVII ст.» (2016 p.) [192] Ірини Замостяник. Про

структуру міської влади й участь шотландців у політичному житті міста Львова можна дізнатися з «Колегія “сорока мужів” у Львові в XVI ст.: передумови утворення і засади діяльності» (2014 р.) [188] Ольги Гуль, «Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права)» (2006 р.) [199] і «Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст.» (2012 р.) [195] Мирона Капралю, «У ратуші міста Львова... Від бурмистрів до міських голів» (2016 р.) [210], «Львів давній» (2017 р.) [219]. У статтях Ірини Єзерської «Релігійні конверсії у Львові наприкінці XVII – у XVIII століттях (на матеріалах метрик хрещень кафедрального костелу). Частина I, II» (2009 р., 2010 р.) [189; 190] було знайдено підтвердження того, що родина Гордонів належала до католицької громади міста. Додаткові відомості про найменування місцевих локацій, потенційно пов'язаних із шотами (а саме вулиці Скотського ринку), надала дисертація «Годоніміка Львова: генеза і розвиток в магдебурзький період» (2023 р.) [184] Ориси Віри.

Девід Вортінгтон доволі точно підсумував розвиток досліджень шотландської еміграції на землі Речі Посполитої: «Сучасні англомовні історики, які займаються цією темою, залишаються надзвичайно зобов'язаними, в першу чергу німецько-, а згодом польськомовним дослідженням, але й науковці, навіть у останніх традиціях, тільки нещодавно почали використовувати дослідження, написані всіма трьома мовами» [437, р. 2]. До кінця XX ст. всі три напрями – британський, польський та німецький – були досить відокремлені один від одного. Британці передовсім описували загальні тенденції шотландської еміграції XVI–XVIII ст. та причини, які її зумовили, тоді як німецькі та польські науковці вивчали вплив емігрантів на місцеву економіку. Починаючи з 1990-х рр. вчені змогли порівнювати власні напрацювання з іноземними джерелами, що значно розширило контекст їхніх досліджень. На жаль, території Руського воєводства досі залишаються доволі маловивченими як українськими, так й закордонними дослідниками.

1.2 Джерельна база дослідження

Одразу зауважимо, що написання цієї дисертації припало на період спочатку коронавірусу, а згодом – повномасштабного російського вторгнення. Ці дві події надзвичайно ускладнили доступ до локальних даних – у певний час архівні установи не працювали, а потім значно обмежили кількість відвідувачів у читальному залі та час їхнього перебування.

Саме тому це дослідження опирається передусім на оцифровані онлайн-документи. Звісно, з невеликою частиною матеріалів вдалося ознайомитися особисто наживо, що буде зазначено при їх аналізі. Та все ж початкове зауваження надане з метою пояснити причини того, чому деякі важливі джерела інформації не були використані при написанні цієї роботи: до них наразі не було доступу.

Джерельну базу дослідження ділимо на ту, яка походить з території сучасних Великобританії, Польщі й України.

Великобританія. Нас цікавлять документи, які мають стосунок до життя шотландців на території Великобританії та Речі Посполитої. Чи не єдиним джерелом, яке дотичне тільки до шотландських територій, є поданий у книжці «Scottish population statistics, including Webster's Analysis of population, 1755» перший проведений в 1755 р. перепис шотландського населення [174]. Його автор Александр Вебстер (Alexander Webster) був високопоставленою особою у Пресвітеріанській церкві й не проводив опитування особисто, а делегував це завдання своїм колегам у всіх шотландських церковних парафіях. Завдяки зібраним даним ми можемо дізнатися не лише загальну кількість тогочасного населення Шотландії, а і їх вік.

Що ж до документів, які створені на території Великобританії, але стосуються також Речі Посполитої, то насамперед зараховуємо сюди матеріали, пов'язані з роботою державної влади. Наприклад, до них належить

опублікований в XIX ст. збірник оригінальних звітів, які стосуються діяльності венеційського посла при британському королівському дворі у 1636–1639 рр. [168]. Для нас він цікавий тим, що тут знаходимо згадку про приблизну кількість шотландців, які проживали на території Речі Посполитої в цей період.

Аналогічні дані зустрічаємо в тогочасних подорожніх мемуарах шотландців – зразком є опис досвіду відвідин Речі Посполитої у 1619 р. мандрівником Вільямом Літгоу (William Lithgow) [171]. Напевно найвідомішим прикладом такої літератури є щоденник Патрика Гордона (Patrick Gordon) [169]. Цей шотландець у досить юному віці прибув на територію Речі Посполитої, де попри поради стати торговцем вирішив обрати військову професію. Щоденник описує все життя автора: 1635–1699 рр., його участь у військових кампаніях на території Речі Посполитої, німецьких земель і Московії. Звідси можемо почерпнути інформацію про досвід його взаємодії з місцевим населенням та співвітчизниками, яких він зустрічав під час своїх подорожей. Наприклад, при зустрічі Патрика Гордона з купцями-шотландцями останні одразу ж утратили до нього інтерес, як тільки почули про те, що він – не торговець. І були надзвичайно здивовані його здатністю заробити кошти на військовому ремеслі [337, р. 19–20, 28].

Інша важлива частина джерельної бази – це приватна документація. На території Шотландії доволі поширеною є практика передачі родинного архіву в державний архів або ж бібліотеку, особливо це характерно для відомих кланів. Таким чином матеріали, які стосуються Форбсів та Гордонів і могли б зацікавити дослідників шотландського переселення на землі Руського воєводства, зберігаються в National Archives of Scotland в Единбурзі (NASE)¹. На нашу думку, потенційно їх аналіз може надати доволі багато нової інформації з цієї тематики. В колекціях Sir Duncan Rice Library в Абердині

---

¹ Цими даними люб'язно поділилися архівіст Ендрю Мак-Грегор (Andrew MacGregor) та професорка історії Карін Фрідріх (Karin Friedrich).

(SDRLA) також можна знайти документи, дотичні до теми шотландської міграції на територію Руського воєводства. Завдяки виграному гранту «Friends of Aberdeen University Library Research Awards» вдалося попрацювати з архівом родини Джона Тернера (John Turner) у UOAL [176; 177]. Цей шотландець був другом та партнером його співвітчизників представників родини Форбсів, бізнес яких був тісно пов'язаний із Руським воєводством. При роботі з документами в Абердині було виявлено декілька копій заповіту Джона Тернера [176], який розпоряджався своїм майном не лише на території Речі Посполитої, а й Шотландії. Ці документи є прикладом збереження контактів емігрантів із батьківщиною. Також в National Library of Scotland в Единбурзі (NLOSE) зберігається надісланий до короля лист зі скаргами на погане ставлення, з яким вони зіткнулися, проживаючи у Львові [172].

До останньої категорії британської джерельної бази відносимо друковані видання XVIII ст. Особливо нас цікавить книга під назвою «Atlas maritimus & commercialis²» (1728 р.) [165]. Початково вона мала б прорекламувати морякам нову систему картографічної проекції, яка допомагала при навігації. Поступово цілі змінилися і відбулася переорієнтація на іншу аудиторію – купців. З цією метою до карт було додано детальний текстовий опис усіх країн, з якими Великобританія підтримувала торгові відносини. Тому тут знаходимо перелік основних предметів імпорту й експорту Речі Посполитої, а також детальну характеристику шотландських торговців, які перебували на території країни в XVII–XVIII ст. [165, р. 125–127].

---

² Повна назва: «Atlas maritimus & commercialis; or, A general view of the world, so far as relates to trade and navigation [electronic resource] : Describing all the coasts, ports, harbours, and noted rivers, according to the latest discoveries and most exact observations. Together with a large account of the commerce carried on by sea between the several countries of the world, as likewise of all inland trade by means of navigable rivers; the rise, progress, and decay thereof, in its various branches; with methods for farther improvements. To which are added sailing directions for all the known coasts and islands on the globe; with a sett of sea-charts, some laid down after Mercator, but the greater part according to a new globular projection, adapted for measuring distances (as near as possible) by scale and compass, and authorized by letters patent under the great seal of Great-Britain. The use of the projection justified by Dr. Halley. To which are subjoin'd two large hemispheres on the plane of the equinoctial; containing all the stars in the Britannic catalogue: of great use to sailors for finding the latitude in the night».

Польща. Переважна більшість джерельної бази, пов'язаної з шотландською еміграцією на землі Речі Посполитої, яку ми можемо знайти в польських архівах, належить до офіційної державної та міської документації. Перша група – це королівські накази, які регулюють перебування та діяльність шотландців у Речі Посполитій. Наразі немає окремого видання, в якому було б зібрано всі відомі нам матеріали цього типу. Впродовж останніх двох століть вони досить спорадично публікувалися в різноманітних наукових дослідженнях і переважно стосувалися двох категорій емігрантів – найбагатших та найбідніших купців [230; 291; 428]. Відповідно, найбагатшим надавали нові привілеї для торгівлі, а на найбідніших накладали все більше обмежень. За подібним принципом діяли представники міського управління, які також могли регулювати присутність шотландців у межах певного населеного пункту. Наприклад, через те, що засновник Замостя позитивно ставився до протестантів, вони змогли вільно займатися тут торгівлею, а також їм було дозволено отримувати освіту в місцевій академії. Натомість у деяких північно-західних містах Речі Посполитої локальне населення, бажаючи уникнути додаткової конкуренції в сфері торгівлі, всіляко обмежувало новоприбулих.

Ще один документ, який має стосунок до польської королівської влади, – це проведене у 1651 р. на території Речі Посполитої оподаткування. Представники британського монарха Карла II (Charles II) отримали дозвіл від Яна II Казимира (Jan II Kazimierz Waza) здійснити збір десятої частини коштів від вартості майна та доходів місцевих шотландців і англійців. Оригінал субсидії зберігається у варшавському Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) [163], а з її проаналізованими і структурованими даними можна ознайомитися завдяки трьом публікаціям польських та британських істориків, кожна з яких уточнює інформацію попередніх [312, р. 31–61; 383, р. 1–50; 226, р. 353–390]. Як буде показано в роботі далі, кошти сплатила менша частина осілих у Речі

Посполитій емігрантів, до того ж більшість із них належала до заможної категорії населення.

Також джерелом, яке дозволяє оцінити кількість локальних багатих шотландців, є збережені реєстри з набуття міського громадянства. З цього типу матеріалів можна дізнатися імена шотландців (інколи їхніх батьків), місця народження мігрантів і професії. В польських архівах також знаходимо такі документи, як багато оздоблені підтвердження походження претендентів на набуття міського громадянства. Один із них, наданий Патриком Форбсом (Patrick Forbes), про якого детальніше буде розказано в розділі 3.3, зберігається в гданському Archiwum Państwowe (APG) [164].

Іншим важливим джерелом є заповіти шотландців. До нашого часу їх дійшло не дуже багато, та все ж документи цього типу є надзвичайно цінним джерелом інформації, з яким можна ознайомитися в краківському міському архіві (АМК). Останнім типом офіційної документації, який ми тут розглянемо, будуть судові справи. Проаналізуємо ті з них, які використовуються в цій роботі та мають стосунок до Руського воєводства. Для аналізу локальної торгової справи шотландців було обрано родину купців Форбсів. Представники цієї заможної сім'ї неодноразово були учасниками судових процесів з абсолютно різних причин. В хронологічному порядку, перший збережений звіт про перебіг судової справи за їхньою участю датується 1680-ми роками. Друг та колега родини Форбсів позивався проти них через, на його думку, незаконне використання останніми його імені в різноманітних фінансових операціях, а також документах про спадщину й одруження [442].

Наступна справа проходила в 1699–1703 рр. Її повна назва: «Commissio Forbessoviana de d. 1699 [Protokół sądu komisarskiego królewskiego w sprawie o liczne długi między Robertem Forbessem sekretarzem królewskim, mieszczaninem i kupcem krak., a jego kredytorami, przeważnie szlachtą]» [141]. На цей раз мова знову йшла про невдалі фінансові операції, через які Роберт Форбс (Robert

Forbes) не зміг вчасно розплатитися з боргами. Аналогічні претензії до нього висловлювали і в наступному судовому конфлікті у 1705–1723 рр. – «Proces Morsztynów z Robertem Forbess, kupcem krakowskim, o spłatę sumy 26 000 złotych polskich» [140].

З цієї родини не лише на Роберта Форбса позивали до суду. Його брат Артур Форбс та зять Роберт Лоу (Robert Low) згадуються як учасники справи їхнього колеги, адміністратора самбірської економії, у конфлікті з родиною останнього на початку XVIII ст.: «Transakcje Konstantego Wapowskiego, administratora ekonomii samborskiej ze współnikami: Forbesem i Low`em. Proces z temiż Teresy ze Stawskich Wapowskiej wdowy, Karola i Teofili Wapowskich dzieci od roku 1703 prowadzony» [142]. Всі ці справи, хоч і тематично різні, мають обсяг у декілька сотень аркушів кожна, тривали роками і часто закінчувалися зі смертю одного з учасників конфлікту.

Окремою категорією джерельних матеріалів, яку було використано під час роботи над дисертацією, є різноманітна документація шотландських релігійних громад на території Речі Посполитої. Цікаві деталі вдалося віднайти у записах шотландських Братств [230], а також у роботах, які аналізують метричні книги пресвітеріан і католиків із міст, в яких були найактивніші шотландські общини [226]. Згадати варто і про приватну документацію. На жаль, до нашого часу на території Польщі дійшло небагато тогочасної торгової кореспонденції. Проте у варшавському архіві зберігається частина листування між згадуваним вище Артуром Форбсом та його колегою-купцем [139]. Цей лист – частина більшої львівської колекції документів, про яку йтиметься далі. Його особливість у тому, що переважна більшість львівських листів надіслані до Артура Форбса, тоді як цей – від нього.

Ця ж родина Форбсів залишила по собі ще один надзвичайно цікавий документ – написані на замовлення вірші на честь одруження доньки Роберта Форбса: «Prognostyk szczęśliwego miłości Tryumfu, przy Dożywotnich Zślubinach, Jego Mości Pana Roberta Lowa, Mieszczániną y Kupcá Zamoyskiego,

z Jey Mością Panną Anną Konstancyą Forbessówną, Jego Mości Pana Roberta Forbessa, Mieszczanina y Kupca Krákowskiego, Sekretarza J. K. M. Jedynie ukochaną córą, Ná rzetelnieyszy szczerych powolności y powinszowania dowód, przez M. Mattheusza Józefa Kawczykiewicza, w Przesławney Akàdemiey Krákowskiey, Filozofiey Doktorá y Professora rymem polskim ogłoszony: Roku Páńskiego 1696. Dniá 26 Listopadá., 1696» [143]. Припускаємо, що цю надруковану пам'ятку створювали насамперед щоби підкреслити соціальний статус родини батька нареченої. Завдяки цьому можемо використати її для уточнення деталей про структуру родини Форбсів.

Наостанок перелічимо основні види матеріальних джерел. До них відносимо домівки, в яких жили шотландці (деякі з цих споруд можна побачити і нині); храми, які вони відвідували й фінансували; предмети в цих культових спорудах, куплені шотландцями – як приклад згадаємо костел у Коросні; їхні посмертні портрети і намогильні плити з епітафіями; шотландські монети, знайдені на території сучасної Польщі.

Україна. Як і у випадку з Польщею, спочатку розглянемо офіційну документацію, а тоді перейдемо до приватної. Більшість потрібних нам матеріалів зберігається в ЦДІАУЛ, тому проаналізуємо тамтешні ключові фонди з інформацією про шотландських емігрантів.

Фонд 5, 7, 9, 13, 15, 17 – Галицький, Жидачівський, Львівський, Перемишльський, Сяноцький, Тереховлянський гродські суди. Наразі не було змоги їх опрацювати, однак завдяки дослідженням Раїси Шиян відомо, що чимало справ, пов'язаних із діяльністю шотландців, зберігаються в цих фондах: «вони містять у собі матеріали судового розгляду окремих торгових угод, боргові розписки купців, свідчення про арешт або конфіскацію товарів. Ці матеріали не відклалися компактно, виявлення їх пов'язане з посторінковим переглядом великої кількості актових книг» [217, с. 50]. Окрім вказаних документів, зустрічаються також листи купців та їхні торгові угоди. Також у

своїх дослідженнях Луція Харевічова згадує судову справу львівських міщан проти шотландського купця Артура Форбса [266, s. 360–362].

Фонд 52, опис 2 «Магістрат міста Львова». В ньому знаходимо одні з найважливіших документів, які стосуються львівської торгівлі, – передусім складу товарів. Це і «“Золота книга” депозитарію (складу товарів)» (1660 р.) [154] (рис. А1), і «Копіарій привілеїв складу товарів» (1660 р.) [155], і «Книга запису протоколів боргових угод та виборів службовців складу товарів» (1660–1681 рр.) [156], і «Книга прибутків і видатків складу товарів» (1660–1675 рр.) [159] (рис. А2). Оскільки шотландці часто брали участь в управлінні містом, також дані про їхню діяльність є у «Книзі протоколів комісії 10-ти мужів про результати обстеження прибутків і видатків королівської та міських кас» (1618–1692 рр.) [153] та «Книзі запису прибутків і видатків раецької каси» (1708–1765 рр.) [160].

У цьому ж фонді зберігаються записи про прийняття до львівського громадянства: «Книга запису протоколів про результати виборів до міських урядів. Вписи осіб, яким надане міське громадянство» (1572–1604 рр., 1627–1653 рр., 1654–1675 рр., 1676–1732 рр.) [148; 149; 150; 151] і «Книга реєстрації осіб, яким надане міське громадянство» (1750–1781 рр.) [152]. Пов’язану інформацію знаходимо і в «Книзі реєстрів чиншових прибутків з будинків, крамниць, страганів тощо, оплат з виборів та надання міського громадянства» (1522–1548 рр.) [157; 158]. Також важливими є дані про сплату податків львів’янами у міських касових книгах. Одну з них, за 1716 р., локалізуємо у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаніка [144].

Фонд 132, опис 1 «Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн» (1561–1888 рр.). Документи фонду стали ключовими при написанні цієї дисертації. Серед них збереглася як приватна кореспонденція, так і офіційні листи, надіслані посадовцям міського магістрату. Наприклад, торгівля шотландців згадувалася в королівському листі [1] і в повідомленні від краківського магістрату [2]. Тут

знаходимо ділове робоче листування шотландців, які перебували на високих посадах у міському управлінні [13; 29; 45; 57; 87; 93; 122] та документи, які згадують шотландців [39; 42; 59; 114]. Бачимо також надання характеристик і рекомендацій шотам, які бажали займати посади в міському управлінні Львова [51; 130].

Серед усієї кореспонденції найінформативнішим для нас є понад 720 одиниць листування, надісланого до шотландського торговця Артура Форбса. Його точну кількість досить важко порахувати, оскільки окрім датованих листів знаходимо також окремі повідомлення та списки. Тема надходження цієї кореспонденції в архів потребує окремого дослідження. Наразі після консультацій із його співробітниками можемо лише припустити, що ймовірно вона надійшла від приватних колекціонерів у XIX ст. Це листування відображає два десятиліття функціонування південної частини торгової мережі Форбсів, а також їхні родинні, релігійні та приятельські відносини. З повним переліком листів можна ознайомитися в додатках (табл. Г1).

Фонд 618, опис 2 «Римо-католицька митрополича консисторія, м. Львів». Звідси нас цікавлять метричні книги львівського Катедрального костелу, які збереглися за такі роки:

- Хрещення: 1600–1607, 1690–1730, 1701–1713, 1731–1765;
- Вінчання: 1668–1674, 1682–1693, 1706–1718, 1718–1732, 1739–1785;
- Поховання: 1777–1784.

Через доволі великий обсяг матеріалу вони не були опрацьовані повністю, однак сподіваємося, що саме в цьому джерелі можна буде з часом віднайти інформацію про родину Гордонів. Аргументуємо це тим, що чимало членів даного клану були католиками і ставали хрещеними батьками під час хрещення некатоликів у Катедральному костелі [189; 190]. Додамо, що після вивчення роботи Богдани Петришак [146], в якій була проаналізована та опублікована найстаріша зі збережених метричних книг львівського

Катедрального костелу (одруження за 1554–1591 рр.), осіб шотландського походження в ній виявлено не було [166].

Поданий вище перелік не є остаточним і буде поповнюватися з часом. Зауважимо, що ще одне цінне джерело інформації зберігається в Києві, у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (НБУВВ). Йдеться про зразок локальної етикетної літератури, виданої у Львові, – вірші «Лови Кохання на Вепра та Левицю³» (1669 р.) [175] на честь одруження Томаса Гордона з Констанцією Кудличівною. З них дізнаємося про походження молодих та робимо висновок, що за стилем, подачею інформації й оформленням це джерело є аналогічним до раніше згаданого Прогностика, виданого на замовлення Роберта Форбса [143].

Наостанок згадаємо про додаткові матеріали, при аналізі яких була здійснена спроба віднайти генеалогічну інформацію про найвідоміші шотландські родини на території Руського воєводства. Оскільки багато представників заможних кланів на новій території позначалися в документах терміном *nobilis*, було припущено, що їхні нащадки могли спробувати підтвердити своє шляхетство в кінці XVIII ст. На жаль, ця думка не підтвердилася документально. При аналізі такої літератури, як «*Rozzet szlachty galicyjskiej i bukowińskiej*» [173], «Матеріали до генеалогії шляхти Галичини – Т. 1. Легітимації 1776–1817 рр.» [147], «*Herbarz polski*» [167] не було виявлено шотландських прізвищ, які належали б нобілітованим особам на території колишнього Руського воєводства. Щоправда, представниць клану Гордонів знаходимо серед предків локальних шляхтичів, однак доволі складно точно визначити їхнє оригінальне походження [147, с. 198, 299, 361, 473]. Також зауважимо, що у праці Адама Бонецького (Adam Boniecki) є інформація про

---

³ «*Venatio amoris in apro et læna, connubiali nexu fœderatis nobili ac generoso Domino Thoma Gordon et nobili virgine Constantia Kudliczowna in nobilissima Russiæ Metropoli exhibita, et peracta, oblata neosponsis in ipsa nuptiarum solemnitate*».

декількох представників клану Форбсів, зокрема згадуваного Артура Форбса, але вона подана без прив'язки до Руського воєводства [167, s. 304].

Підсумуємо, що джерельна база з тематики міграції шотландців на територію Речі Посполитої та Руського воєводства доволі обширна, дотичні до неї матеріали локалізуємо на території Великобританії, Польщі й України. Завдяки активному оцифруванню документів на території всіх цих країн сучасні історики мають змогу досить успішно інтегрувати їх у свої дослідження та використовувати при вивченні життя шотландців у XVI–XVIII ст. на батьківщині, до їхньої еміграції, а також після неї – за кордоном.

1.3 Методологія та термінологія дослідження

Передусім згадаємо тут використання декількох термінів, які будуть часто зустрічатися далі. У цій роботі для позначення переселення шотландців на території Речі Посполитої застосовуються такі терміни, як «*міграція*» та «*еміграція*», тому розкриємо їхнє значення. Міграція [464] – це процес, при якому люди подорожують на нове місце проживання, переважно у великих кількостях. Еміграція [459] – це процес, при якому особа назавжди покидає одну країну та переїжджає жити в іншу.

Як бачимо, обидва визначення підходять для характеристики цього явища, причому міграція може вживатися у ширшому контексті. Адже, з одного боку, шотландці (як буде видно нижче) масово переселялися за межі своєї батьківщини. З іншого, велика частина з них переїжджали на нове місце назавжди. Тому надалі будемо використовувати обидва терміни в тому самому значенні. Також згадаємо, що синонімами будуть такі слова, як «*шотландці*» і «*шоти*» – з тією лиш різницею, що останнє визначення є архаїчнішим.

Зважаючи на надзвичайно високий рівень мобільності шотландців, у роботі є чимало згадок про різноманітні населені пункти. Оскільки їхня

сучасна назва може відрізнятися від тієї, яку використовували у XVI–XVIII ст., нами було вирішено застосовувати наступний принцип. У дисертації використовуємо сучасні українські назви міст і сіл. Однак якщо станом на досліджуваний період вони були іншими, тоді при першій згадці такого населеного пункту тогочасна назва буде подана в дужках.

Варто також згадати про тогочасні грошові одиниці, якими користувалися на території Речі Посполитої. Тому наведемо співвідношення основних номіналів польської валюти станом на 1651 р. (від найбільшого до найменшого): 1 дукат = 2 таляри = 6 злотих = 10 ортів = 30 шостаків = 60 трояків = 90 двояків = 180 грошів = 720 шелягів [226, р. xxviii].

Ключовим питанням, до якого весь час повертається дана дисертація, є переселення шотландців – його причини, періодизація, характер і результати. Вже на початковому етапі роботи виникло питання: до якого саме типу еміграції ми можемо віднести шотландське переселення на територію Руського воєводства у XVI–XVIII ст.? Спочатку наша **наукова концепція** полягала в тому, що шотландське переселення на ці землі було дзеркальним продовженням аналогічних процесів на території всієї Речі Посполитої.

Попри це, з часом на підставі все більшої кількості даних та використання методу **синхронізації** така думка змінилася. Попри те, що причини, які штовхали шотів до міграції, були в обох випадках однаковими (те саме можемо сказати і про її хронологію), типи переселенців все ж відрізнялися. Було визначено, що порівняно з рештою країни, на території Руського воєводства осідали здебільшого торговці, також знаходимо чимало згадок про студентів, які навчалися в Замості, а от наймані військові були практично відсутніми. Нижче подано методологічні підходи, за допомогою яких було здійснено дане дослідження [204].

На початковому етапі нами було вивчено різноманітні методологічні підходи, які використовували історики при вивченні міграції шотландців.

Науковці XIX – початку XX ст. переважно зверталися до *систематизації* та *порівняння* даних, отриманих із історичних джерел. При цьому мало хто з них ставив під сумнів інформацію зі щоденників, листів або мемуарів XVII ст. Такий підхід особливо чітко видно при розгляді кількості шотів, які проживали на території Речі Посполитої. Більшість авторів ніяк не намагалися звірити згадані цифри чи запропонувати власні обчислення [291; 292; 293].

З другої половини XX ст. все більше дослідників намагаються використовувати у своїх працях методи *критичного аналізу, аналогії, дедукції, індукції*, розгляд історичних подій з точки зору *мікроісторії* та *макроісторії*. Особливу роль починають відігравати *статистичні методи*, які застосовуються як у контексті вивчення міграційних процесів, так і для аналізу участі шотів у торгівлі на території Речі Посполитої. Для початку XXI ст. характерним стало використання *цифрових технологій* і створення доступних онлайн баз даних. До їх створення залучали міжнародних дослідників, кожен із яких спеціалізувався на певній географічній території.

Таким чином було укладено базу даних SSNEBD, що зберігає інформацію про шотландців, які були емігрантами або ж відвідували Північну Європу, включно із територіями навколо Балтійського моря. Пошук у ній відбувається за іменем, професією шотландців і містом, яке вони відвідували [465]. Нові підходи застосовуються і при роботі з персональними документами, які намагаються врахувати психологію та самосвідомість автора джерела, рівень його заангажованості. Наостанок згадаємо про залучення методів *кросдисциплінарних* досліджень, при яких, окрім історичних методів, для аналізу джерела використовують інструментарій інших точних, природничих і гуманітарних наук (лінгвістів, філологів, мистецтвознавців) [390].

Після такого аналізу історіографії наступним кроком став *пошук та збір джерел*. У нашому випадку йдеться передусім про офіційні та приватні письмові, а також про матеріальні й візуальні джерела. При роботі з ними

використовувалися методи *дедукції* та *індукції* даних. Опрацьовані таким чином матеріали згодом було *систематизовано* за такими критеріями:

- Територіальна приналежність (країна походження);
- Хронологічні рамки;
- Тематика;
- Авторство;
- Причина створення.

Підсумком систематизації стало виокремлення джерел за принципом, поданим у розділі 1.2. про аналіз джерельної бази дослідження. Якщо його спростити, отримуємо такі основні тематичні групи (для Великобританії та Речі Посполитої):

- Королівські укази та законодавчі акти;
- Документація міської влади;
- Релігійні дані (в тім числі метричні книги);
- Торгові угоди;
- Приватне листування;
- Мемуари та щоденники;
- Додаткові матеріали.

Відповідно, до кожної з утворених груп було застосовано комплекс методологічних підходів. При роботі з документами важливим є контекст місця та часу їх виникнення, а тому тут було доцільно послуговуватися *контекстуальним аналізом*. За його допомогою було з'ясовано передумови, які вплинули на рішення створити той чи інший документ, з якою метою це відбулося, а також якими були його наслідки. Для визначення їхнього впливу на шотландців залучалася *внутрішня критика* джерела, за якої було проаналізовано зміст матеріалу, надано йому суб'єктивну авторську оцінку. Загалом *критико-аналітичний метод* застосовувався щодо всіх типів джерел. Було вирішено, що стосовно окремих видів даних доцільніше

застосувати більш вузькопрофільні методи дослідження. Зважаючи на різноплановість матеріалів, використаних у ході підготовки дисертації, особливу увагу було приділено тим даним, які мають відношення до дипломатики і палеографії (*вивчення* писемних джерел), історичної географії (*ідентифікація* назв географічних локацій), нумізматики (*аналіз* шотландських монет) та генеалогії (*побудова* родоводів та генеалогічних дерев шотів). Окремо згадаємо про те, що однією з основних цілей цієї роботи було з'ясування приблизної кількості шотландських емігрантів на території Руського воєводства у другій половині XVI – середині XVIII ст. Для цього нам довелося використовувати *кількісний математичний* метод, а згодом – *авторський метод* дослідниці Анни Беганської.

Оскільки більшу частину джерельної бази становить збірка приватної кореспонденції шотландських емігрантів Форбсів, під час роботи з нею передусім було використано вже згадані методи *аналізу* та *систематизації*. В результаті з цих листів ми отримали таку загальну інформацію:

- Імена адресата та адресанта;
- Місце написання документа;
- Локація, в якій перебуває адресат;
- Тема розмови;
- Близькість взаємовідносин між автором і отримувачем листа;
- Мова, якою відбувалося спілкування (польська, англійська, німецька, італійська, латина);
- Стиль письма (наприклад, у деяких листах використовували староанглійську);
- Стандартна структура тогочасного епістолярного документа.

Також було зібрано важливі додаткові дані про:

- Генеалогію родини Форбсів;

- Імена, розташування та сфери діяльності їхніх друзів і торгових партнерів;
- Маршрути і дороги, якими користувалися тогочасні купці в Руському воєводстві;
- Асортимент продукції, якою торгували Форбси;
- Побут мігрантів-шотів;
- Зразки торгових знаків (гмерків) – візуальних позначок, якими позначали один одного шотландські купці в листуванні (для їхнього аналізу також використовувався метод *аналогії* і *візуальної ідентифікації*);
- Печатки, якими скріплювали листи;
- Водяні знаки на окремих документах.

Потім для полегшення роботи з великим об'ємом даних було створено таблицю (табл. Г1), яка містить ключову інформацію про кожен із опрацьованих листів. Отримані результати було спочатку піддано методу *факторного аналізу* – з його допомогою вдалося виявити внутрішні взаємозв'язки між членами торгової мережі Форбсів. Наступним кроком стало використання *статистичного аналізу*. Завдяки цьому ми отримали змогу встановити рівень збереженості кореспонденції по роках, відтворити її приблизну *хронологію*, а також локалізувати місце перебування Артура Форбса, адже саме він був основним адресатом. Наступним кроком стало використання методу *візуалізації*. За допомогою ресурсу Viabundus [470] на карті ранньомодерної Європи вдалося згенерувати основні шляхи, які використовував для пересування Артур Форбс (рис. Б7; рис. Б8).

Після завершення роботи з цим типом даних всю отриману інформацію було піддано *історико-порівняльному аналізу* та методу *аналогії*. Тобто ми порівняли отриману з кореспонденції інформацію із дослідженнями інших істориків. Завдяки цьому унаочнилися нові зв'язки між родиною Форбсів та тогочасною общиною шотландців на території Речі Посполитої, а також став

зрозумілішим контекст багатьох їхніх дій. Сюди ж відносимо *зіставлення* різноманітних типів документів, які стосуються цієї сім'ї.

Підсумуємо, що при написанні цієї роботи було використано різноманітні методологічні підходи. На початкових етапах роботи мова йшла про пошук та збір інформації, її синтез. Далі – про критику, аналіз, систематизацію, порівняння й аналогію. На фінальних етапах роботи її результати були підкреслені за допомогою візуалізації.

РОЗДІЛ 2. ШОТЛАНДСЬКА ЕМІГРАЦІЯ: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ

2.1 Причини шотландської еміграції

Історичні передумови. Для кращого розуміння факторів, які спричинили міграцію з території Шотландії у XVI–XVIII ст., потрібно розглянути історичні передумови цього процесу⁴. Від 843 р. можемо говорити про формування шотландських королівських династій, коли першу з них, Мак-Альпінів, заснував гел Кеннет Мак-Альпін (Kenneth MacAlpin) (проголосив себе королем Шотландії⁵ в 839 р.). Так виникає королівство Шотландія, жителі якого походили від племен давніх вихідців з Європи, бритів, піктів, гелів, англійців, а також скандинавів. Хоча майже 200 наступних років описуються як спокійні часи, вони супроводжувалися постійними нападами вікінгів, а також першими спробами англійців підпорядкувати собі ці землі [348, р. 8–10; 392, р. 35–39].

Розв'язувати проблеми довелося наступній династії Данкельдів (Dunkeld), заснованій у період норманського завоювання Британії⁶. Починаючи з короля Малькольма III (Malcolm III) та його дружини,

⁴ Згідно з археологічними даними, на території сучасної Шотландії люди проживають протягом останніх 9000 р., а заселення цих земель відбувалося в декілька етапів, переважно мешканцями континентальної Європи. Винятком є перші новоприбулі (ймовірно із британського півдня), які селилися в приморських районах до 5000 р. до н. е. Приблизно від 2000 р. до н. е. з'являються знахідки, які свідчать про Бронзовий вік – і саме в цей час із Північно-Центральної Європи сюди переселяється перша хвиля кельтів. Другу датуємо приблизно початком VI ст. до н. е, з нею пов'язуємо початок Залізного віку на цих територіях. Завдяки писемним джерелам, які дійшли до нас внаслідок спроби завоювання Британського архіпелагу Римською імперією, ми дізнаємося, що тут проживали племена, відомі під назвою каледонців або ж піктів. Цей період закінчується в кінці IV ст., коли через поділ Римської імперії її війська покидають Британський архіпелаг. На зміну римлянам із Європи прибули англосаксонці, які активно почали займати схід Англії та створювали власні королівства. Одне з них, Нортумбрія, досягало південних кордонів сучасної Шотландії. На північніших землях поселяються гели, племена яких у цей час прибувають з території Ірландії. Це період початків поширення християнства й постійних збройних конфліктів між гелами і піктами та на території Шотландії. Завершується із початком першого етапу епохи вікінгів [392, р. 10–21; 228, р. 4–7; 203, с. 31–32].

⁵ До початку XI ст. ці землі були відомі під назвою Шкотії (Шотландія – її англійський варіант) або ж Альби.

⁶ Нормани – це жителі герцогства Нормандії. Склалися як із корінного населення, так і з прибулих сюди у X ст. скандинавів, які присягнули на вірність французькому монарху. У нормандського герцога Вільгельма Завойовника (William the Conqueror) були династичні права на англійський престол, що стало причиною норманського завоювання Англії.

англійської принцеси Маргарет (Saint Margaret of Scotland), в країні все більше поширюється континентальний католицизм, налагоджуються контакти з Європою, особливо Францією. Їхні діти продовжують таку політику і поглиблюють шотландсько-норманські зв'язки. В обмін на мирне співіснування норманській верхівці та лицарям дозволялося набувати у власність землі на території Шотландії (пік припадає на середину XII ст.). Саме ці контакти спричинили заміну локальної традиційного кланового устрою⁷ феодальним, а також розбудову міст – бургів, із їх подальшою класифікацією на королівські, баронські та церковні [228, р. 13–15; 392, р. 38–45; 348, р. 11, 28].

У 1286 р. помирає Александр III (Alexander III), через чотири роки – його неповнолітня внучка, остання пряма спадкоємниця династії Данкельдів. Це поновлює конфлікти навколо англо-шотландського кордону та претензії англійців на шотландський престол (або ж контроль над ним шляхом васалітету) [357, р. 3–13]. Англійський король Едуард I (Edward I) користується ситуацією і підтримує одного з претендентів на шотландську корону – Джона Балліола (John Balliol) в обмін на його васалітет. За час його короткого правління було укладено один із найважливіших договорів, які впливали на зовнішню політику Шотландії – французько-шотландський «Старий союз» (Auld Alliance). Він передбачав, що коли на одного з союзників нападе Англія, інший одразу атакує її у відповідь. В 1296 р. Джон Балліол зрікається престолу, відтоді починається період нестабільності, який тривав протягом кінця XIII ст. – другої половини XIV ст.

Постійні спроби англійських монархів контролювати політику всередині Шотландії спричинили масовий спротив, який переріс у Війни за незалежність під проводом Вільяма Воллеса (William Wallace), майбутнього короля Роберта

---

⁷ Кланова система Шотландії ґрунтувалася на невеликих обцинних громадах, які жили разом у складних кліматичних умовах (на островах та Нагір'ї). Усі представники однієї громади мали спільне прізвище і при розселенні на більшій території зберігали його, а також підтримували тісні контакти зі своєю родиною. Ключові владні повноваження зосереджувалися в руках голови клану.

Брюса (Robert Bruce), а згодом його сина Давида II (David II). Як наслідок, Англія визнала незалежність Шотландії, й у 1371 р. до влади приходить племінник бездітного Давида II – Роберт II (Robert II), представник нової династії Стюартів, про яку піде мова трохи далі [229, р. 119–122; 228, р. 17–30].

Кількість населення в Шотландії. Окреслимо, скільки людей проживали на території Шотландії в XIV–XVIII ст. Ця хронологія охоплює період від початків процесів, які викликали передумови для міграції шотландців на територію Речі Посполитої, аж до завершення їх масового переселення. Перший офіційний підрахунок місцевого населення було проведено в середині XVIII ст., він відомий під назвою «Перепис Вебстера 1755 року» і опирався на дані, надані 909 церковними парафіями [174, р. 107].

Для дослідження середньовічної та ранньомодерної шотландської демографії використовують такі методи, як співставлення кількості популяції Шотландії й Англії, вивчення системи оподаткування, а також вираховування чисельності тих категорій населення Шотландії, про які збереглися писемні джерела.

Основний спосіб дослідження – *виведення співвідношення* між англійським та шотландським даними. Його застосовують, оскільки в XIV–XVIII ст. темпи розвитку цих народів були однаковими й англійської демографічної інформації є достатньо для отримання точних результатів із незначною похибкою. Одні з перших досліджень⁸, які таким чином намагалися проаналізувати популяцію Шотландії, були продемонстровані в 1947 р. У статті автор пропонує рахувати кількість населення Шотландії в межах 1300–1800 рр. за співвідношенням з населенням Англії і визначає його як 1:5, тобто населення Шотландії в цей час становило одну п'яту від населення Англії.

---

⁸ Додаткова інформація по цій темі: [394; 262].

Згідно з цими даними, в 1300 р. можемо нарахувати 400 000 шотландців, з похибкою 50 000 осіб [271, р. 2–9].

Схожу систему використано і в новіших працях (1995 р.). Щоправда, тут можна знайти співвідношення 1:6 на користь Англії. Автори зазначають, що ці розрахунки стосуються періоду до початку XVIII ст. І додають: «Розрахунки кількості місцевого населення надзвичайно відрізняються – від одного мільйона до на половину менших чисел, однак останні роботи з англійської демографії, підрахунки яких також сильно коливаються, наразі визнають, що більші числа виглядають надійніше» [299, р. 8–9].

Цінним джерелом демографічної інформації є результати численних *оподаткувань*. Запровадження найстаріших податків сягає ще XIV ст. В 1326 р. було введено «Старий податок на землю», який сплачували аристократи-землевласники. З часом його модернізували й додали новіші системи оподаткування, які поділялися на три основні типи: для мирян, церковних бенефіцій та королівських міст. Їх доповнили так звані «Парламентські податки», які діяли в 1560–1603 рр., – саме вони значно розширили соціальну базу системи оподаткувань, залучивши до неї практично всі прошарки населення [303, р. 23–24]⁹.

У XVII ст. для визначення орендної вартості на землю було введено «земельні податки», які діяли в 1645–1831 рр. [463]. Ще одним прикладом тогочасного оподаткування є «податок на вогнища» 1691–1695 рр., принцип дії якого можна зрозуміти вже з назви – грошові виплати відбувалися залежно від кількості вогнищ чи камінів у домогосподарстві. Податок [460] був введений для фінансування англо-французької війни 1688–1697 рр. та досить швидко скасований, оскільки збідніле населення не мало фінансів для його оплати [368, р. 226]. Паралельно було запроваджено «подушний податок»

---

⁹ По цій темі також: [304].

1693–1699 рр. з тією ж метою – для збору коштів на англійську армію та флот [467].

Останній метод дослідження – підрахунок окремих категорій населення. Так можна дізнатися доволі точну кількість представників певних релігій, станів та, що властиво лише для Шотландії, кланів. Згрупуємо ці категорії за такими ознаками:

1. **Релігія.** Пресвітеріанська реформатська церква Шотландії або «Кірк» була заснована в 1560 р. Вона відповідала за реєстрацію хрещень, проголошень шлюбу та поховання (окрім тих заходів, які були пов'язані з католиками) та сформувала джерельну базу з парафіяльних книг [466] із записами про поховання, шлюб і хрещення. Аналогічні документи використовуються для вивчення шотландців-католиків [456]. Додатковий матеріал можна знайти в еміграційних записах – документах, які фіксували всіх, хто виїжджав за кордон, зокрема внаслідок регулярних релігійних конфліктів [289, р. 324].
2. **Кланова структура.** Шотландські клани початково склалися з громад, об'єднаних спільним прізвищем і, можливо, походженням. Для їх вивчення використовують кланові записи та дані про тартани [221; 469].
3. **Станова система.** Як було видно на прикладі оподаткування, більшість збережених джерельних даних відображають життя аристократичних представників шотландського суспільства приблизно до XVII ст. Цю категорію документів доповнюють записи про студентів університетів [286; 222] і коледжів [273] та списки присяги на вірність англійському королю [457]. Аристократія й багаті міщани залишили по собі заповіти [471], записи про успадкування і підтвердження права власності на землю [468]. З часом такі документи поширилися на селян. Та частина населення, яка поступала на військову службу, задокументована в шотландських списках

ополчення [275]. А переліки злочинців [458] і перевезених за кордон засуджених [270] дають змогу дослідити кількість ув'язнених. Таким чином, можна визначити приблизну кількість населення Шотландії в XIV–XVIII ст. за допомогою методу виведення співвідношення (табл. Г2). Використавши результати вивчення чисельності населення Англії в XIV–XVII ст., отримуємо такі цифри: XIV ст. (1377 р.) – 2 200 000, XV ст. (1430 р.) – 2 100 000, XVI ст. (1522–1525 рр. /1545 р.) – 2 300 000/2 800 000, XVII ст. (1603 р.) – 3 750 000 [272, р. 44]. Застосувавши середнє співвідношення 1:5,5 (середнє між двома наведеними вище дослідженнями), можемо припустити, що населення Шотландії становило (заокруглено): XIV ст. – 400 000, XV ст. – 382 000, XVI ст. – 418 000/509 100, XVII ст. – 682 000. Згідно з першим офіційним переписом доповнюємо, що в XVIII ст. (1755 р.) у Шотландії проживало 1 265 380 осіб [174, р. 79].

Отож визначивши за потрібний нам період приблизну кількість населення Шотландії, можемо розглянути основні чинники, які впливали на його масовий виїзд за кордон.

Географія та клімат. Шотландія розташована у північній частині Британського архіпелагу. Вона межує з Англією на півдні, омивається Атлантичним океаном на заході й півночі, Північним морем на північному сході та Ірландським морем на півдні та заході. Щодо водних ресурсів, то на території Шотландії є безліч озер та річок (найбільші – Тей, Спей, Клайд, Ді, Дон, Твід). Країна поділяється на чотири основні частини [329, р. 1–3] (рис. Б1):

- *Нагір'я (Highlands)* – гориста, починаючи з XVI ст. – малозаселена місцевість на півночі з неродючим ґрунтом.
- *Центральні рівнини (Central Lowlands або ж Midland Valley)* – як видно з назви, центральні території з придатною для землеробства землею, на яких проживає більшість населення.

- *Південна височина (Southern Uplands)* – лісистий та болотистий район із горбистим рельєфом. На сході до його складу входять так звані Кордони (Borders) – переважно сільська місцевість, якою проходить шотландсько-англійський кордон (єдине місце, де шотландський рубіж зазнавав активних, хоч і незначних змін у XIII–XVIII ст., а від 1706 р.¹⁰ і донині він незмінний).
- *Острови* – комплекс із сотень островів на півночі та заході країни, найбільші з яких – Шетландські та Оркнейські острови, а також Внутрішні й Зовнішні Гебриди.

Окрім географічного розташування, іншим ключовим фактором, який впливає на формування суспільства, є клімат. Попри це, писемні історичні джерела від середньовіччя до XVIII ст. зазвичай надають мінімальну кількість інформації щодо погодних умов: переважно мова про них заходить лише в контексті нехарактерних для регіону подій чи аномальних явищ – посухи, повені, дуже холодної зими або затяжного сезону дощів. Однак на території Шотландії збереглися унікальні церковні записи [355, р. 487–509] кінця XVI ст. – початку XVIII ст., а також приватні щоденники 1649–1672 рр., які дозволяють дізнатися про тогочасні локальні погодні особливості [431, р. 174–178]. Тому найточніші дані, отримані з кросдисциплінарних досліджень (наприклад, спільної статті біологів, географів, геологів та фізиків, які вивчали стан літньої температури в Шотландії в XIII ст. – XXI ст. за допомогою аналізу соснових дерев [390, р. 2951–2974]), порівнюємо з працями істориків на дану тематику.

Варто зауважити, що для позначення європейського клімату в XVI ст.– середині XIX ст. використовують термін «Малий льодовиковий період». Така назва характеризує дуже сильне зниження середньої річної температури: наприклад, на території Шотландії в цей період вона сягнула мінімальних

---

¹⁰ Згідно з Актом про Унію, за яким було утворено Королівство Великої Британії внаслідок злиття Шотландського та Англійського королівств.

позначок за останні 10 000 років. Окрім цього, зафіксовано сильні шторми, снігопади, повені та посухи [431, р. 174].

Якщо коротко охарактеризувати клімат на території Шотландії в період 1500–1700 рр., то можемо констатувати наступне:

1. 1500–1550 рр. – найтепліший час за ці два століття. Наступний значний, але нетривалий ріст середньої температури фіксується аж у 1730-х рр. [390, р. 2951].
2. Із 1600 р. температура починає поступово спадати. Найхолоднішим часом позначають період різкого зниження активності сонячних плям у 1645–1715 рр. – так званий «мінімум Маундера». Його пік припадає на 1690–1700 рр. Характерною рисою тогочасного клімату було падіння температури, підвищення вологості та вітряності протягом всього року. Осінь досить швидко переходила у зиму, а ось весна наступала пізно [281, р. 322–323].

Наразі ж підсумуємо, що на території Шотландії у період другої половини XVI ст. – початку XVIII ст. такі несприятливі погодні умови, як довга холодна зима, пізня весна та вологе (а інколи й засушливе) літо, безпосередньо впливали на здатність вирощувати продукти харчування, що буде детальніше описано далі.

Аграрна сфера і тваринництво. Дослідники припускають, що саме впродовж так званого «Малого льодовикового періоду» внаслідок кліматичних змін, які ускладнювали землеробство, населення Шотландії масово покидало заселені раніше землі у високогір'ї (Нагір'я, Південну височину) та переселялися на більш рівнинні території [281, р. 324]. Там вони провадили своє господарство, поділяючи землю на два типи (характерні для XV–XVII ст. [282, р. 16]) – присадибні ділянки та поля, які зазвичай розташовані на певній відстані від фермерського дому. Присадибні ділянки забезпечували їжею родину й могли постачати продукцію на продаж.

Традиційно їх ділили на три частини, які безперервно обробляли: на двох вирощували овес, а третю, дуже добре удобрену, відводили під ячмінь. Восени і взимку на них проводився випас худоби, яку навесні та влітку переводили на поля. Їх засаджували переважно вівсом поперемінно із травою і, на відміну від присадибних ділянок, робили це не щороку, а давали землі час для відновлення (поля не удобрювали додатково, тому рівень їхньої родючості та якості продукції був нижчий). Такі наділи землі здебільшого слугували для годівлі домашніх тварин [430, р. 532–534].

Яким був раціон середньостатистичних шотландців? До 1550–1600 рр. він складався з великої кількості м'яса, риби (переважно на морському узбережжі), сиру, масла і молока. Такий спосіб харчування продовжував бути актуальним для тих, хто залишився жити на території Нагір'я, адже через зміну клімату довелося відмовитися від активного землеробства. Натомість продукти тваринного походження практично зникли з раціону жителів Центральних рівнин (окрім молока та рідких страв із додаванням м'яса), на заміну їм приходять вівсяна каша, а згодом картопля. Цьому було декілька причин: ріст кількості населення, зменшення площі землі, доступної для обробітку (а отже і для випасу), а також збільшення вартості витрат на утримання тварин [300, р. 60–76].

Ще одним фактором, який впливав на якість харчування тогочасних людей, були неврожайні роки, після яких майже завжди наступав голод. Аби зрозуміти масштаб проблеми, як приклад наведемо офіційну місцеву документацію 1560-х рр., в якій йшлося про заборону вивозу товарів харчування на територію Англії у 1562 р., 1565 р., 1567 р. та 1568 р. Тобто на одне десятиліття припало чотири голодні роки – і до кінця століття ситуація була аналогічною [300, р. 63]. В XVII ст. справи склалися не краще. Нам відомо про те, що у 1600–1670 рр. відбувалися такі катаклізми: голод у 1622 і 1636 рр., повсюдна нестача їжі у 1612, 1642 і 1650 рр., локальні проблеми з урожаєм у 1606, 1624, 1647 та 1652 рр., а також масові втрати поголів'я овець

у 1613 і 1620 рр. [432, р. 175]. У 1690–1700 рр. пік «мінімуму Маундера» збігається з останнім масовим голодом на території Шотландії (який часто називають періодом «семи неврожайних років» [406, р. 73]). Максимально несприятливі погодні умови спричинили проблеми з вирощуванням урожаю і, як наслідок, у 1695–1700 рр. померло (за різними даними) 5–15% місцевого населення [274, р. 1–2].

У таких критичних ситуаціях очевидним розв'язанням продовольчої проблеми стала закупівля продуктів із тих країн, які мали вдосталь продукції на експорт. Це стало додатковим стимулом до налаштування стабільного торгового маршруту між Шотландією та державами навколо Балтійського моря. Для кращого контролю за закупівлею й постачанням товарів шотландські купці активно переселялися в цей регіон, де створювали власні торгові мережі та фірми. Таким чином, вже у XVI ст. (наприклад, у часи голоду 1560–1620-х рр.) особливо великі поставки продуктів надходили з території Речі Посполитої. Переважно це було житнє й пшеничне борошно, овес, горох та солод [354, р. 157]. Звісно, торгівля активно велася в обидва боки, і не лише продуктами харчування, але про це детальніше піде мова в третьому розділі.

Соціальні умови й урбанізація. Впродовж XVI ст. – середини XVIII ст. населення Шотландії ділилося на дві групи людей – тих, які проживали у містах або селах. Нам відомо, що станом на 1550 р. 1,4% шотландців були містянами [278, р. 151–164], але це кардинально змінилося після XVII ст.: у 1750 р. Шотландія була більш урбанізована, ніж Франція [320, р. 293]. Більшість міст (тобто населених пунктів, де проживало більш ніж 500 осіб) локалізуємо на території Центральних рівнин. До другої половини XVII ст. значна частина майбутніх емігрантів походила з міст на сході цих земель або коротко в них проживала. Станом на 1639 р. нараховувалося 36 малих міст (із населенням до 2500), 9 середніх (2500–5000) і 10 великих (понад 5000). Найбільшими були Единбург (Edinburgh), Абердин, Данді (Dundee) та Перт (Perth), а в XVII ст. до них додалося Глазго (Glasgow).

На початку XVI ст. сформувалися два типи міст: королівські та баронські. Королівські міста були засновані згідно з королівським дозволом і отримували важливі привілеї, в обмін на які вони повинні були сплачувати чимало податків. Ось приклад: усі місцеві торговці мали право займатися міжнародною морською торгівлею. Для створення баронського міста також потрібен був королівський указ, однак вони керувалися місцевою владою – церковними представниками та місцевою елітою, і мали значно менший набір прав (місцеві купці торгували лише в межах свого міста). З часом до них додалася шляхта, яка захищала місто, а натомість отримувала можливість частково впливати на місцеву політику. Якщо розглядати професійну діяльність міської верхівки і королівських, і баронських міст, то тут переважали освічені торговці, правники та ремісники. Зароблені гроші вони часто вкладали у купівлю нерухомого майна як у межах міста, так і в сільській місцевості. У відсотковому відношенні більшість міського населення становили бідняки та бездомні [433, р. 115–125]. У першій половині XVII ст. середньостатистична родина, яка проживала в місті (на прикладі Абердина), була невеликою – складалася з п'яти і менше осіб. Переважно це були батьки та їхні неодружені діти. Заможніші сім'ї включали також дідусів і бабусь, також вони могли дозволити собі слуг [422, р. 54].

Продовжуючи закладену ще в середньовіччі феодальну традицію, землею володіло обмежене коло заможних людей, які надавали її в оренду селянам [429, р. 48]. Майже до кінця XVII ст. для укладення такого договору достатньою вважалася усна домовленість, яку регулярно поновлювали. Все, що потрібно було робити селянам, – це обробляти орендовані угіддя і вчасно сплачувати кошти за користування ними. Поширеною була практика, коли власник землі будував домівки для орендарів. До середини XVIII ст. стандартна селянська родина забезпечувала себе всім необхідним для життя. Голова сім'ї (окрім того, що займався обробітком поля) підтримував у хорошому стані дім, виготовляв для нього меблі, заготовляв дрова на зиму та

продавав зібраний урожай. Його дружина ростила дітей, готувала їжу і виготовляла одяг для всіх членів родини (з шерсті овець, які належали домогосподарству). Звичайно, до цієї роботи змалку залучали всіх членів сім'ї. Тому можна зробити висновок, що власне в сільській місцевості було досить мало варіантів для кар'єрного розвитку. Переважно за рамки цієї схеми виходили не через добрі умови життя – родинну ферму покидали, якщо робочих рук на ній ставало забагато або у разі фінансової нездатності її утримувати [370, р. 41].

Логічним виходом із ситуації ставав переїзд до міста. Дослідники соціальної історії Шотландії стверджують, що для нормального функціонування найбільшим містам необхідний був щорічний притік декількох сотень нових поселенців [433, р. 129–131]. Часто цю потребу перекривали саме вихідці з сільської місцевості – молоді неодружені чоловіки, які шукали роботу. Жінки такого самого статусу і віку також приїжджали до міста, але з іншою метою – для шлюбу. Окрім селян, з подібною проблемою стикалися молоді чоловіки, які належали до класу джентрі. Вони не претендували на родинний дім чи бізнес, навіть маючи відповідну базову освіту (ті діставалися найстаршому з синів), а тому шукали різноманітних способів заробітку поза батьківським домом – в торгівлі, ремеслі чи військовій справі [422, р. 358–359]. До них можна додати ще одну надзвичайно мобільну категорію населення – студентів.

Політика та релігія. Політична ситуація всередині країни (авторитет королівської влади, військові конфлікти, зміни в релігійній і соціальній сферах життєдіяльності) безпосередньо впливала на хвилі міграції місцевого населення за кордон. Оскільки в період XVI–XVIII ст. релігія та політика були нерозривними в історії Шотландії, то в цьому пункті розглянемо їх разом. Практично всі представники династії Стюартів до XVI ст. правили Шотландією за надзвичайно подібною схемою. По смерті короля престол переходив до його дитини, яка через вік не могла самотійно правити, а тому

їй призначали регента. Переважно він належав до класу баронів і був членом одного з ключових шотландських кланів. Після досягнення повноліття монарх силою забирає владу в регента, досягає відносного миру та стабільності, а тоді помирає у досить молодому віці (часто внаслідок замовного вбивства). Влада діставалася його малолітньому нащадкові – і ці процеси починалися спочатку [349, р. 56–77].

Аналогічна ситуація склалася і за часів правління Якова V (James V), матір якого походила з династії Тюдорів. Однак якщо його попередників найбільше турбували бунтівні барони та конфлікти з Англією, то новий монарх стикається з цілком новим явищем – протестантизмом. Ідеї Мартіна Лютера швидко поширювалися поміж освіченої шотландської верхівки. Після того, як англійський король Генріх VIII (Henry VIII) був відлучений від Католицької церкви і проголосив себе головою англіканської, у протестантизму в Шотландії з'явилися нові прихильники – політики, невдоволені тісними контактами з Францією. Вони виступали за покращення стосунків з Англією і створили власну протестантську партію. А тому опинилися в опозиції до католицької партії, очолюваної місцевими єпископами, які підтримували союз із Францією. Яків V був двічі одружений із французькими та потребував підтримки місцевого духовенства – це вплинуло на те, що він зайняв прокатолицьку позицію [369, р. 326–328].

Після його смерті в 1542 р. настає час політичної та релігійної нестабільності, що створює додатковий стимул до виїзду з території Шотландії. Як бачимо, мова йде про той самий період, яким датуємо початки масової еміграції шотландців на землі Речі Посполитої – середину XVI ст. Оскільки Марія Стюарт (Mary Stuart), донька Якова V, народилася за тиждень до його смерті, її відправили на батьківщину матері – Францію, а країною замість неї управляли профранцузькі регенти. На момент повернення королеви в Шотландію вона, пропри молодий вік, була вдовою, а також вважала себе

законною спадкоємницею не тільки шотландського, а й англійського престолу [260, р. viii; 346, р. 78–79].

За час її відсутності в Шотландії та Англії відбулися значні зміни. Англійською королевою була Єлизавета I (Elizabeth I), а декілька років до неї – прихильниця католицизму Марія I Тюдор (Mary Tudor), яка спробувала анулювати релігійні реформи свого батька Генріха VIII, процес супроводжувався переслідуваннями та стратами протестантів. Це спричинило відтік додому шотландських біженців, які шукали прихистку в сусідній країні через переслідування з боку католиків. Вони почали активно поширювати ідеї Реформації, а також співпрацювати з тими представниками правлячої верхівки, які виступали проти французьких впливів. У цей період після довгої відсутності до Шотландії повертається один із основних локальних ідеологів кальвінізму – Джон Нокс (John Knox). Таким чином виникає соціальне, політичне й ідеологічне підґрунтя для релігійного перевороту [349, р. 111–115].

Він відбувся за підтримки англійських військ протягом 1559–1560 рр. і завершився двома ключовими подіями. Перша: Шотландія отримувала важливого союзника – Англію, натомість стосунки з Францією було розірвано. Друга: під впливом ідей Джона Нокса шотландський парламент проголосував за те, щоби визнати кальвінізм новою державною релігією. Оскільки Марія Стюарт погодилася з цим рішенням, таким чином вона стала католицькою королевою на чолі протестантської країни. Від другого шлюбу із двоюрідним братом Генріхом Стюартом (Henry Stuart) в неї народився син. Після підозрілої смерті чоловіка, нового поспішного одруження та, як результату, повстання королева зреклася престолу і передала всі права своєму спадкоємцю, коронованому під іменем Якова VI (James VI) [228, р. 34–36].

Аналізуючи процеси середини – другої половини XVI ст., бачимо, що саме тоді між шотландцями виникають перші хвилі релігійних мігрантів. Спочатку вони селилися на недалекох територіях – наприклад, у Англії та

Франції, однак з часом починали звертати увагу на країни Центральної та Північної Європи, з якими на той час уже були налагоджені контакти. Варто зауважити, що за межі країни емігрували як католики, так і протестанти – їх виїзд залежав від того, якою була внутрішня релігійна політика. Оскільки люди не могли передбачити, коли та яким чином знову зміниться влада, вони обирали для прожиття країни зі стабільнішою політичною ситуацією та толерантним сприйняттям їхніх релігійних вподобань.

У 1603 р. після смерті англійської королеви Єлизавети I її спадкоємцем стає Яків VI, коронований вдруге під іменем Якова I (James I)¹¹. Так династія Стюартів стає на чолі як Шотландії, так і Англії, створюючи Унію корон (Union of Crowns). До цього монарх уже мав декілька десятиліть досвіду управління Шотландією, де зарекомендував себе інтелектуалом та прихильником поміркованої релігійної політики. За цей час було вибудовано основу для незалежного функціонування локального протестантизму. Він отримав назву пресвітеріанства і в основному базувався на кальвінізмі, чим відрізнявся від Англіканської церкви [408, р. 29–31].

В чому ж полягала їхня ключова відмінність? Передусім – в організаційній структурі. І католики, й англіканці мали очільника Церкви – Папу або монарха. Трохи нижче розташовувалися єпископи, які керували певними територіями – єпархіями, а ті, своєю чергою, склалися з парафій, очолюваних священниками. Натомість у Шотландії вирішили повністю відмовитися від правлячої церковної верхівки та єпископів для того, щоби не зосереджувати владні повноваження в руках невеликого кола осіб. Їх замінили цілою системою установ і посад, які мали забезпечувати дотримання реформаторської доктрини. Серед основних завдань шотландської Церкви було дотримання дисципліни, а тому її ключовими органами управління були три судові установи – Сесії Кірку¹², Пресвітерії та Генеральна Асамблея. Їх

---

¹¹ В англійській літературі часто його називають Яковом VI і I (James VI and I).

¹² Інша назва Пресвітеріанської церкви Шотландії.

наділили законодавчою владою, правом виправлення поведінки правопорушників за допомогою церковної громади. Генеральна Асамблея поділялася на Пресвітерії, до яких входили округи, керовані Сесіями Кірку. Що ж до посад, то тут головним було поняття пресвітерів – осіб, які займали ключові церковні посади (тобто назва Пресвітеріанської церкви зумовлена тим, що нею керують пресвітери). Вони поділялися на пасторів (minister) і старшин (elders). Пастори здійснювали церковні таїнства, проповідували та засідали в судах різних рівнів. Округи (які повторювали давніший католицький територіальний поділ) очолювали обрані пастори, названі суперінтендантами (superintendent). Старшини ж обиралися серед найдостойніших представників громади, частково вони виконували наглядові функції, а також брали участь у діяльності судів нарівні з пасторами. Варто згадати і про дияконів, які завідували церковними фінансовими справами [331, р. 27–29; 411, р. 6–8; 295, р. 7–12].

Така система вибудовувалася протягом другої половини XVI–XVII ст. і її основними рисами були: децентралізація, відносна рівноправність учасників релігійного процесу, рівномірний розподіл коштів між округами, концентрація пресвітерів на розв’язанні локальних проблем, їх активна участь у житті громади. Основними документами, які регулювали структуру Кірку, були дві книги, видані в 1560 р. та 1578 р. і відомі під назвою «Книга дисципліни» (Book of Discipline). Належність до пресвітеріанства передбачало дотримання певних норм, що мало великий вплив на шотландське суспільство в XVI–XVIII ст. та стало фундаментом для їхніх емігрантських общин за кордоном. До них належали: [388, р. 19; 318, р. 1–2; 346, р. 79]:

- Моральна серйозність, гідність та благочесність;
- Аскетизм, ощадність, працьовитість;
- Доступність освіти. У кожній парафії були школи для дітей, які підпорядковувалися церкві. Таким чином, станом на XVII ст. загальний рівень грамотності серед населення був доволі високий. Змінювалися

також університетські навчальні програми, аби більше відповідати ідеям епохи Відродження;

- Соціальна допомога. Церква брала частину коштів зі сплачених на її користь земельних податків і віддавала їх бідним сім'ям.

Що ж до католиків, то починаючи з 1560 р. їм було можливо, але надзвичайно складно існувати в контексті пресвітеріанства, оскільки Католицька церква була визнана нелегальною на території Шотландії, юрисдикцію Папи на цій території скасовано. Її адепти прирівнювалися до ідолопоклонників (пресвітеріани виступали проти використання образів та фігур святих), їм було заборонено проводити меси, а з 1573 р. парламент змушував пресвітерів надавати владі списки потенційних «папістів» з можливістю подальшого судового розслідування. Основною підставою для підозр був пропуск щотижневих реформаторських богослужінь. Тому католики переховувалися і перейшли в підпілля [409, р. 1–5; 328, р. 178; 369, р. 441–442].

Описана вище структура Пресвітеріанської церкви проіснувала в такому вигляді недовго. Після того як Яків I очолив дві держави, він отримав змогу порівняти їхній релігійний устрій – і з його точки зору англіканська модель переважала. Причина була проста: Пресвітеріанська церква не уповноважувала монарха особливим релігійним статусом, на відміну від Англіканської. Більше того, коли в 1581 р. була скликана шотландська Генеральна Асамблея, вона прийняла декілька важливих пунктів. Серед них – вже описане засудження єпископату, а також вимога надати новоствореній Церкві право на невтручання з боку держави. Відсутність можливості прямого контролю або хоча б здатності ефективно повпливати на рішення пресвітеріан не вдовольняло Якова I. До того ж, він хотів якомога швидше політично та релігійно поєднати Шотландію й Англію, а це потребувало їх максимальної уніфікації. Тому він втрутився і, натиснувши, повернув на початку XVII ст. шотландським землям інститут єпископів (Пертський договір). Оскільки

людей на цю посаду призначав король, він міг розраховувати на їхню лояльність [349, р. 154; 346, р. 79; 228, р. 38].

Звісно, така ситуація не вдовольняла шотландців, однак вони на певний час з нею змирилися. Відкриті прояви спротиву почалися практично одразу після 1625 р., коли до влади прийшов наступний король – Карл I (Charles I). Він вводить закон, за яким усі відчужені за попередні 80 років у короля чи Церкви землі поверталися у власність монарха. Карл I продовжив релігійну політику свого батька – підтвердив дію Пертського договору, який був прийнятий в 1618 р. і ратифікований шотландським парламентом в 1621 р. Він складався з п'яти статей, які, окрім повернення єпископів, передбачали відновлення святкування найважливіших християнських свят, прийняття причастя на колінах, забезпечення приватного хрещення та причастя для тих, хто був не в змозі відвідати храм. До них додали декілька нововведень: на певні політичні посади допускали лише людей, які практикували ці правила, також за їх недотримання передбачалося серйозне покарання [316, р. 124–125, 127–128].

Конфліктні ситуації виникали в контексті не лише релігії, а й управління шотландськими землями. Попри те, що королівська династія походила з території Шотландії, і монарх, і весь державний апарат зосереджувалися в Англії. Історик Девід Скотт (David Scott) зауважує, що на початку XVII ст. Шотландія була децентралізованою країною із зовнішнім керівництвом, без постійної армії та незалежної судової системи. Місцевий парламент «був однопалатним органом, який складався з чотирьох політичних станів – дворянства (титулованих аристократів), духовенства (єпископів), комісарів графства (баронів) і міщан (представників округів). Як і в Англії, парламентські зібрання були випадковими заходами, які скликалися за бажанням монарха». Карл I вирішив ліквідувати будь-які залишки автономності та підпорядкувати всі процеси в країні владі монарха¹³. Значне

---

¹³ Те саме він робив і в Англії, де протягом десятиліття не скликався парламент.

збільшення податків, зменшення доступу до влади серед місцевих аристократів, а також втручання у релігію забезпечили підґрунтя для наростання протестних настроїв серед шотландців усіх соціальних станів [401, р. 10–13].

У 1637 р. король здійснив ще одну спробу уніфікувати англіканську та пресвітеріанську Церкви. Він самовільно вводив у користування Кірку новий молитовник¹⁴, зміст якого не влаштував шотландців, оскільки, на їхню думку, інкорпорував забагато елементів англіканської літургії. Почалися масові протести, а найрадикальніше налаштована релігійно-політична верхівка створила організацію «Чотирьох столів»: комітет із 16 осіб, який координував протестувальників і намагався за функціями замінити парламент. До короля було висунуто вимоги, які зводилися до відміни всіх нововведень, започаткованих Яковом I та його сином. Отримавши відмову, у відповідь шотландці створюють документ, який мав офіційно пояснювати всі їхні претензії – Національний Ковенант (National Covenant) (рис. А3). В ньому йшлося про те, що всі люди, які підтримують Ковенант, не є заколотниками, а лише хвилюються за майбутню долю та безпеку для «справжньої реформаторської релігії, честі короля та загального миру в королівстві». Окрім людей, які цей документ склали та затвердили, його міг підписати будь-хто в межах Шотландії для того, аби висловити свою підтримку Кірку [401, р. 15–16; 349, р. 184–186; 276, р. 124; 330, р. 48–51].

Попри декларування лояльності до монарха, учасники зборів Генеральної Асамблеї в кінці 1638 р. відмовилися їх закрити в ім'я короля, після чого проголосили відміну єпископства, Пертського договору та молитовника 1637 р. Навесні 1639 р. шотландці збирають армію й атакують Англію – на їхню думку, в руках монарха було зосереджено занадто багато влади. Це розпочинає період серії воєнних конфліктів усередині Англії, Ірландії та

---

¹⁴ До цього часу в Шотландії користувалися написаною Джоном Ноксом «Книгою загального порядку» (The Book of Common Order).

Шотландії, які називаються «Війною трьох королівств» (за старою термінологією – «Англійська революція»). Шотландцям вдалося досягнути легкої перемоги у 1641 р., оскільки до складу їхньої армії входило чимало найманих військових із мілітарним досвідом, набутим на Європейському континенті, тоді як в англійців виникли труднощі з набором рекрутів. Карл I був змушений піти на поступки (передусім у релігійній політиці) та виплатити ковенантерам грошову компенсацію [228, р. 38–43; 405, р. 249–250].

Того ж року почалося повстання в Ірландії, а наступного – перша англійська громадянська війна, яка виникла внаслідок конфлікту короля з англійським парламентом. Шотландці встали на бік парламентарів, підписавши в 1643 р. угоду («The Solemn League and Covenant»): вони надавали військову підтримку в обмін на збереження в Шотландії пресвітеріанства і його поширення на землі Англії (останнє було згодом проігноровано). Зважаючи на їхні успіхи на полі бою, Яків I вирішує здатися шотландцям в полон, а ті обмінюють його англійцям за 400 000 фунтів та обіцянку не нашкодити королю. Згодом шотландці приєднуються до прихильників поновлення короля на троні, але програють Оліверу Кромвелю – цим закінчується друга англійська громадянська війна. Короля судять за державну зраду та страчують у 1649 р. Таким чином замість Англійського королівства постає очолювана парламентом республіка під назвою Англійської співдружності («The Commonwealth of England»). Оскільки попередню англійсько-шотландську унію забезпечував саме спільний монарх, його невизнання однією з сторін означало відсутність формальних причин для подальшого об'єднання в межах спільної держави. Тому коли шотландський парламент коронував сина Карла I – Карла II, це спричинило третю англійську війну за незалежність. Шотландія прогала і була приєднана до Англійської співдружності, яку очолював Олівер Кромвель на посаді лорда-протектора. За цей період Шотландія була позбавлена політичної свободи (окрім невеликої кількості місць в англійському парламенті), натомість отримала стабільну

судову систему і загальну релігійну толерантність для всіх, окрім католиків та англіканців [361, р. 35–38, 108; 276, р. 128–134; 349, р. 214].

Після смерті Кромвеля у 1658 р. обидві країни пережили короткий перехідний період, підсумком якого стала Реставрація – повернення до влади у 1660 р. Карла II як короля Англії, Шотландії й Ірландії. Текст присяги шотландського парламенту на вірність королю передбачав повернення до необмеженої влади монарха та можливості його втручання в діяльність Кірку. Попри те, що роль Англіканської церкви було відновлено, а діяльність нонконформістів, до яких входили всі протестанти-неангліканці¹⁵, заборонено, короля підозрювали в прокатолицьких симпатіях. Проявом цього була затверджена ним «Декларація індульгенції», яка в 1672 р. скасовувала кримінальне законодавство щодо нонконформістів і католиків (рис. А3). До кінця його правління релігійна ситуація залишалася доволі напруженою, із постійними спалахами протестів англіканців щодо занадто ліберальної релігійної політики. Оскільки Карл II не залишив законних спадкоємців, наступним монархом стає його брат – католик Яків II (James II) [349, р. 11, 14–16; 276, р. 136–139; 321, р. 182].

Він продовжив і розширив політику свого брата, при якій намагався максимально відновити релігійні права католиків і нонконформістів (декриміналізація віросповідання, доступ до державних посад, надання права викладання в університетах). Все це було документально закріплено у 1687 р. «Декларацією свободи совісті». Спроба зрівняти в правах католиків із англіканцями викликала масовий спротив. Почалася Славна революція: Яків II втікає до Франції, а його місце займає подружжя – запрошені англійським парламентом протестант Вільгельм III (William III), правитель Нідерландів, та його дружина Мері II (Mary II), донька Якова II. Вони запроваджують Акт про віротерпимість, за яким нонконформісти могли покращити своє політичне і

---

¹⁵ Окрім пресвітеріан, сюди зараховуємо представників так званих «вільних Церков», які були позбавлені державного впливу – пуритан, квакерів, індепендентів, баптистів, методистів.

соціальне становище у разі підтримки чинного монарха. Кандидатури Вільгельма та Мері підтримують і в Шотландії, однак виникає нова проблема – локальні прихильники вигнаного короля (якобіти), намагаючись повернути йому владу, вчиняють революцію. Попри те, що вона завершується невдачею, повстанці кооперуються з Єпископською церквою Шотландії та концентруються на підконтрольних їй територіях Нагір'я. Ця організація складалася з єпископів – прихильників Якова II, які після приходу до влади Вільгельма III сепаруються від Кірку, оскільки не підтримують скасування інституту єпископів і відновлення Генеральної Асамблеї [179, с. 42–44; 228, 49–53; 322, р. 111–112].

Наступною королевою стає Анна (Anne) – рідна сестра покійної Мері II. Трон переходить до неї після смерті Вільгельма III, в якого не залишилося нащадків. За її правління було прийнято ключовий документ в історії англо-шотландських відносин – «Акт про унію» 1707 р. Згідно з ним, утворювалося Королівство Великої Британії, до складу якого входили Англія та Шотландія. Створення союзу супроводжувалося конфліктом: шотландці пригрозили, що будуть самі обирати собі наступного монарха після смерті Анни, оскільки всі її діти загинули в юному віці. У відповідь Англія накладає надзвичайно високі податки на завезені з території Шотландії товари. Це стає настільки сильним ударом по економіці країни, що вона погоджується з вимогою об'єднання в одну державу зі спільним монархом і парламентом, але окремою судовою й релігійною системами. По смерті Анни королевою стає представниця нової Ганноверської династії – Софія (Sophie von Hannover), внучка Якова I. Її кандидатуру обрав парламент згідно з Актом про успадкування 1701 р.: право стати монархом отримували лише протестанти, тоді як католики або ж особи, з ними одружені, його втрачали. Незважаючи на це, впродовж першої половини XVIII ст. нащадки Стюартів, які були католиками, двічі (1715 р. і 1745 р.) намагалися за допомогою якобітських повстань повернутися до Великої Британії [276, р. 144–146, 203, с. 32–33; 346, р. 79–80].

З другої половини XVIII ст. політика й економіка Шотландії стали невід’ємною частиною Великобританії – це дозволило значно розширити межі шотландської еміграції [393, р. 133; 353, р. 97–98]. Що ж до пресвітеріанської релігії, то в цей період вона, на думку Аласдера Раффе (Alasdair Raffae), втрачала вплив попередніх століть, а також ставала все менш консервативною: «Унія 1707 р. сприяла поступовому відокремленню високої політики від пресвітеріанських дебатів, оскільки протягом більшої частину року шотландські парламентарі перебували поза шотландським контекстом <...> Більшість нових служителів Церкви у 1690-х та 1700-х рр. підтримували традиційні пресвітеріанські погляди <...> Я припускаю, що лише в 1730-х рр. відбулися значні зміни. Нове покоління священнослужителів <...> висловлювало більш ліберальні теологічні погляди» [389, р. 335].

Отож XVI–XVIII ст. в Шотландії були часом постійних змін: політичних (англо-шотландські конфлікти, нестабільність монархічної влади, якобітські повстання), релігійних (перехід від католицизму до пресвітеріанства, згодом протистояння Кірку й Англіканської церкви), соціальних (вплив на населення країни голодів, епідемій та клімату) [257, р. 266–270]. Всі ці фактори спричинили умови для одночасного виїзду з країни представників різноманітних соціальних станів – політиків, релігійних діячів, торговців, а також незаможного населення. Впродовж вказаного періоду значна частина емігрантів обирала для переселення Річ Посполиту. Причини такого вибору для різних категорій населення описані в розділі 2.3.

2.2 Напрямки переселення, його етапи

Міграція шотландців на територію Речі Посполитої у XVI–XVII ст. була частиною хронологічно й територіально ширшого процесу їхнього переселення за межі батьківщини впродовж останніх 800 років. Ґрунтуючись

на меті, виділяємо міграцію на коротку та довгу відстань. В першому випадку йдеться переважно про тимчасову зміну локації для виконання певної роботи без остаточного розриву соціальних та сімейних зв'язків. До другої категорії потрапляють емігранти, які на початкових етапах покидали Британський архіпелаг для покращення власного соціально-економічного становища, а згодом із релігійних, політичних чи освітніх мотивів. В такому разі можливим був повний розрив стосунків з Шотландією або ж формування ланцюгової міграції. Цей термін вживається на позначення міграційних процесів, здійснених задля полегшення майбутнього переселення в це ж місце своїх близьких [258, р. 5–6]. Історики вираховували, що в період пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу кількісні показники емігрантів із Шотландії були одними з найвищих в Європі. Наприклад, у першу половину XVII ст. щороку з країни виїжджало приблизно 2000 осіб (переважно молодих чоловіків), тобто за вказані 50 років нараховуємо 100 000 мігрантів [375, р. 29].

Виділимо основні етапи шотландської міграції XV–XVIII ст., а тоді розглянемо їхнє переселення за ключовими напрямками:

1. XV ст. – поїздки на невеликі відстані до Англії та Ірландії задля заробітку (тривали і надалі, проте набували все більших масштабів);
2. XVI–XVII ст. – хвилі масових переселень на Європейський континент (у Францію, Нижні країни, Скандинавію та країни навколо Балтійського моря) з метою ведення торгівлі, створення кар'єри найманців, втечі через релігійне і політичне переслідування, отримання освіти. Участь у колонізації Центральної та Північної Америки, Ірландії;
3. XVIII ст. – зменшення ваги Європи в еміграційних процесах. Продовження заселення Америки, до колоністів додався новий вид поселенців – каторжники, заслані на ці землі після останнього повстання якобітів у середині XVIII ст. Ув'язнені шотландці також

відігравали значну роль в освоєнні Австралії. Після Акту про унію в 1707 р. їхні торговці в рамках Ост-Індійської компанії співпрацювали разом з англійцями на території Індії.

Англія. В міграції шотландців на територію Англії до другої половини XVI ст. домінували два напрямки – північний та південний. На півночі та північному сході здебільшого селилися наймані працівники без освіти чи визначеної сфери діяльності. Сюди також тимчасово приїжджали на сезонні роботи або для проведення торгових операцій на пограниччі. Що ж до кваліфікованих робітників, то їх було небагато і майже всі вони були задіяні в рибному промислі або ж видобувній промисловості. Через напружені англо-шотландські відносини в цьому районі мігранти стикалися з певними обмеженнями – постійними перевірками та високими податками. Значно менше шотландців емігрувало на південь Англії, серед них переважали заможні купці та кваліфіковані ремісники. Їх переселення в кінці XVI ст. пов'язують із постійними періодами голоду в Шотландії, які змушували покидати країну не тільки бідняків, а й добре забезпечений прошарок населення [375, р. 36–37].

В 1603 р. Англія та Шотландія утворили унію, очолювану спільним монархом шотландського походження, що дало поштовх до збільшення кількості шотландців, які мігрували в Англію. На думку дослідників, з негативним ставленням стикалося приблизно 10% новоприбулих, тоді як всі інші емігранти могли практично без перешкод адаптуватися до нового середовища. Спостерігаємо, що релігійні конфлікти здебільшого мали найбільший вплив на міграцію шотландців із Шотландії, а поза її межами – лише на найрадикальніше налаштованих осіб. Як і в попереднє століття, чимала частина шотландців продовжували селитися на півночі Англії, де обирали для життя невеликі міста прикордоння, в яких, на відміну від емігрантів XVI ст., осідали на постійно. Звісно, сезонні робітники нікуди не зникли, але тепер перевага надавалася спеціалізованим працівникам. Вони

були задіяні у видобутку вугілля та солі, скляній, корабельній, транспортній промисловості. Шотландські емігранти були практично відсутні в центральних, східних та південно-західних районах Англії. Ключовим центром міграції стає Лондон (London). Кількість шотландців у ньому різко зростає – від 67 осіб у 1567 р. до 35 000 в 1700 р. і 60 000 в 1750 р. Розширюється сфера діяльності новоприбулих. Сюди переселилася частина шотландської знаті, яка належала до королівського двору. Згодом вони отримали можливість зайняти високі управлінські посади як в Англії, так і в її колоніях. Хоча більшість шотландців у цьому місті були торговцями, ремісниками чи прислугою, серед них також були священники, лікарі, юристи, музиканти, художники, архітектори та поети. Приблизно з кінця XVII ст. до них додаються мореплавці, а після 1707 р. – наймані військові [327, р. 712–724].

Ірландія. Причини, характер і розміри шотландської міграції на територію Ірландії кардинально відрізнялися від аналогічних процесів у Англії. Попри те, що ірландсько-шотландські відносини мали понад тисячолітню історію, до XVI ст. число переселенців на ці землі залишалося невисоким. Відомо, що починаючи з кінця XIII ст. і до XVI ст. шотландських військових наймали для допомоги у внутрішніх та зовнішніх воєнних сутичках. Поступово виробився механізм, за якого найманці могли отримувати як оплату за службу земельні наділи. Так частина шотландців залишилися жити на території Ірландії [387, р. 364–367].

Починаючи з середини XVI ст. ситуація змінюється. Регулярні повстання на території Ірландії спонукають англійську владу в 1540-х рр. посилити свою присутність у регіоні. Спеціально для цього було придумано формат плантації – на ірландських територіях вводили осередки лояльних до корони англійців, які повинні були стежити за спокоєм у регіоні та забезпечувати його підкорення. Таким чином Англія створила систему контролю, яка згодом повсюдно використовувалася у підкорених колоніях, однак сформовано її

було саме в Ірландії (тому цю країну іноді називають «лабораторією імперії»). Приблизна послідовність створення локальних плантацій була такою: після придушення повстання в певному місці туди заходили англійці. Вони проводили обстеження території й відповідно до результатів складали план її розвитку, після чого започатковували населений пункт. Усі мешканці повинні були володіти зброєю, їм заборонялося перерозподіляти землі та поселяти корінне населення [360, р. 555, 561–562].

Перші масові спроби створення плантацій відносимо до 1553–1558 рр. і 1584 р., а піком такої діяльності на території Ірландії стає XVII ст. [294, р. 34]. Після коронації Якова I, починаючи з 1603 р., ці землі за аналогічною системою починають заселяти шотландцями – спочатку з Центральних рівнин. Така політика фактично запрошувала до конфлікту шотландців-пресвітеріан із ірландцями-католиками, а тому доволі ефективно вдало відволікала обидві сторони від спротиву офіційній владі [290, р. 98].

Більшість шотландців селили на території плантації Ольстер, яка була наймасштабнішою як за територіальними обсягами, так і за кількістю новоприбулих [352, р. 27] (рис. Б2). У 1603–1641 рр. йшлося про 20 000–30 000 шотландців, 1650–1700 рр. – 60 000–100 000, причому велика кількість людей в 1690-х рр. втікала сюди через голод на території Шотландії [253, р. 16; 283, р. 31]. У першій половині XVIII ст. значна частина місцевих шотландців та ірландців переселиться до Північної Америки [385, р. 301].

Франція. Традиційно початок державних взаємозв'язків цих двох країн виводять від уже згаданого «Старого союзу» 1295 р. Звісно, певні контакти існували і до цього – із IX ст. французькі королі наймали шотландських солдатів для особистої охорони та військових походів. З того часу діяльність шотландських мігрантів на території Франції насамперед асоціюють саме з професією найманців. Вони брали участь у Столітній війні (1337–1453 рр.), за що мали змогу отримати в нагороду за службу титули та землі. Прикладами таких родин були поселенці в Бургундії Каннінгеми (Cunningham) (прізвище

трансформувалося в Coningans, Conyghan, Coninglant на французький манер) і Кіннімонти (Kinninmont) (Quinemonts) [251, р. 13–14]. У середині XV ст. монархи обох держав спробували зміцнити політичні зв'язки за допомогою шлюбу своїх дітей. Таким чином доньку короля Якова I Шотландського (James I of Scotland), Маргариту (Margaret Stewart), видали заміж за Людовика XI (Louis XI), сина короля Франції Карла VII (Charles VII). А її сестру Ізабеллу (Isabella Stewart) – за герцога Бретані Франциска I (Francis I) [231, р. 45–50].

І хоча на політичному рівні через сто років (у 1560 р. та 1603 р.) цей союз був перерваний, між двома країнами продовжували існувати активні торгові зв'язки, а шотландські найманці брали участь у європейських конфліктах, в тому числі у складі французької армії. Наприклад, після того як Франція на стороні протестантів долучилася до Тридцятилітньої війни, на військову службу в цю країну поступило до 10 000 шотів [283, р. 31].

Що ж до купців, то вони привозили до Франції не тільки традиційні для шотландської торгівлі вовну, рибу, сіль та вино, а й дорогий одяг, меблі та коштовності. Попри те, що в конфліктні часи протягом XVI–XVII ст. на ввіз та вивіз товарів могли накладати обмеження, вони не завжди виконувалися. Як зазначає дослідниця Шивон Телботт (Siobhan Talbott), на прикладі шотландських торговців у Франції «більше неможливо нерозривно пов'язувати політику з комерцією та припускати, що всі економічні санкції були політично вмотивованими або ж що всі політичні дії обов'язково мали економічний ефект» [414, р. 204–205, 207].

Емігранти переїжджали до Франції також для отримання освіти, вони обирали університети Орлеана (Orléans), Авіньйона (Avignon) та Парижа (Paris). В останньому протягом 1519–1615 рр. навчалася 400 шотландців [283, р. 24–25]. Були також викладачі-шотландці, переважно католики – як, наприклад, Джордж Крайтон (George Crichton), який здебільшого працював у Парижі у XVI ст. Науковці часто змінювали локації, тому їхнє перебування у

Франції було лише частиною наукової кар'єри. У XVII ст. тут тимчасово проживали лікарі (часто хірурги), хіміки шотландського походження. Окремою нечисельною категорією мігрантів були дипломати й активісти [455]. Наприклад, до останніх зараховуємо як політичних ув'язнених (Джон Нокс у XVI ст. чи члени Генеральної Асамблеї, зіслані в Європу після 1605 р.), так і шотландців-кальвіністів, які були змушені емігрувати до Франції і, можливо, мали тут зв'язки з гугенотами [415, р. 197–199].

Нижні країни. У цьому підпункті буде проаналізовано території, які в англомовній літературі позначають терміном «Low Countries». Йтиметься про землі, які зараз належать Нідерландам, Люксембургу, Бельгії, частково Німеччині та Франції (рис. Б3). Як і у випадку з Францією, Шотландія була поєднана з правлячою сім'єю цього регіону родинними стосунками. Ада Шотландська (Ada of Scotland), сестра короля Вільгельма I (William I), була дружиною Флориса III (Floris III), графа Голландії у другій половині XII ст.

Починаючи з того часу між двома країнами було налагоджено активну торгівлю. В наступні століття шотландським купцям надано різноманітні торгові привілеї, зокрема і в одному з ключових локальних міст – Брюгге (Brugge). Із кінця XV ст. центр торгівлі зміщується на північ Нижніх країн – у провінції Зеландія та Голландія, а ключовим продуктом для продажу стає овеча вовна [391, р. 2, 10, 26]. У XVI–XVIII ст. на цих територіях тісні контакти були налагоджені з такими містами, як Вере (Veere), Мідделбург (Middelburg) і Вліссінген (Vlissingen) [250, р. 1].

На межі XVI–XVII ст. Нижні країни приєднуються до когорти держав, які масово залучали на військову службу шотландських найманців. Напевно найвідомішим формуванням була так звана Шотландська бригада, в якій служили декілька поколінь членів однієї родини (проіснувала до другої половини XVIII ст.) [380, р. xi–xii, xxiv]. В межах 1650–1750 рр. приблизна кількість шотландців, які щороку відвідували ці території, становила близько 5000 осіб. Естер Маєрс (Esther Mijers) виділяє серед них професії, пов'язані з

торгівлею (банкіри, купці, моряки), армією (наймані військові), управлінням державою (політичні біженці) та освітою (студенти) [366, р. 301].

Також на території Нідерландів у 1660–1690 рр. існувала доволі специфічна група політичних емігрантів. До неї входило декілька сотень осіб: шотландських високопосадовців-пресвітеріан, заможних землевласників і їхніх родин, які були противниками реставрації й покинули батьківщину після повернення на трон Карла II у 1660 р. Вони обрали для переселення Нідерланди передовсім через те, що це була протестантська країна, в якій позитивно ставилися до Кірку. Частина з них вдалося налагодити контакти з Вільгельмом III, посприяти Славній революції, а згодом зайняти високі позиції при королівському дворі та у структурі шотландської Церкви після його коронації [298, р. 278–279, 296–298].

Скандинавія. Початки контактів між скандинавськими країнами та Шотландією відносимо ще до епохи походів вікінгів, які атакували Британський архіпелаг, зокрема Шотландію, Шетландські та Оркнейські острови. Впродовж XIII – середини XVI ст. Шотландія переважно вела справи з Норвегією та Данією. Йшлося про врегулювання взаємних територіальних претензій, для вирішення яких у 1266 р. було підписано Пертську угоду й організовано шлюб Якова III (James III) із Маргаритою Данською (Margaret of Denmark) [386, р. 13; 410, р. 61]. Протягом цього часу певна кількість шотландців оселилася на території Норвегії та Данії – це були торговці (найчастіше деревиною) та військові. Про їхню чисельну присутність свідчать встановлені у церквах великих міст шотландські вівтарі. З другої половини XVI ст., від Північної семирічної війни (1563–1570), більшість шотландців обирали для міграції Швецію як ключову країну в регіоні [268, р. 125–126; 371, р. 138–139].

Тут вони переважно обирали кар'єру найманців і брали участь в усіх масштабних локальних конфліктах, допомагали розвивати місцеву флотилію або ж воювали на приватних кораблях [308, р. 112, 118]. Пік їхньої кількості у

війську припадає на правління Густава II Адольфа (Gustav II Adolf) в перші десятиліття XVII ст. – за цей період нараховують до 30 000 солдатів-шотландців на службі у шведській армії. Під час Тридцятилітньої війни спеціальні рекрутери успішно набирали новобранців до армій скандинавських країн, часто з гірських територій на півночі Шотландії, де завжди були міцні шотландсько-скандинавські зв'язки. В 1990-х роках було досліджено, що на таке рішення впливали два ключові фактори, які не були ніяк пов'язані з підтримкою Швецією пресвітеріан, як це вважали раніше. Перший – набуття професії солдата, якої можна було навчитися перед і в часі ведення бойових дій, паралельно набувши різних корисних навичок – як, наприклад, володіння декількома іноземними мовами. Другий – отримання земельного наділу в нагороду за вдалу службу на території Скандинавії, таким чином чимало шотландців залишалися там на постійне проживання [220, р. 91–97; 412, р. 191–196].

Серед шотландців було чимало прикладів здобуття високих посад у шведській армії. Нам відомо про існування не лише рядових солдатів, а й офіцерів, капітанів, полковників, генерал-лейтенантів і фельдмаршалів шотландського походження [308, р. 3]. У разі успішної військової кар'єри можна було набути місцеве шляхетство, яке поширювалося на дружину та нащадків солдата. Однак процес його підтвердження на батьківщині був тривалим, складним і не завжди успішним [254, р. 15–16]. Високий рівень інтеграції в місцеве середовище вже на початку XVII ст. міг посприяти тому, що в цей період чимало дипломатів, які представляли у Швеції англійську корону, були шотландськими солдатами й торговцями [374, р. 101].

Шотландські торговці були іншою групою, яка масово поселялася на території Швеції з XVII ст. До цього вони були присутні на місцевих ринках, але їхня діяльність обмежувалася локальною відсутністю великих міст, постійними війнами, а також нападами піратів [293, р. 39]. Останні продовжували бути проблемою навіть у 1660–1670-х рр., причому траплялися

випадки, коли шотландські капери атакували шведські судна, які належали шотландським торговцям [372, р. 30]. Найбільші общини шотландських купців існували в Гетеборзі (Göteborg) та Стокгольмі (Stockholm) [371, р. 141]. У періоди голоду на батьківщині торговці масово відправляли туди зерно, іншими затребуваними товарами були деревина і залізо. На зворотній дорозі кораблі доставляли сіль, рибу, вино та одяг [284, р. 124, 143–144, 147].

Країни навколо Балтійського моря. Мова йтиме про дві країни, які мали прямий вихід до південно-східного узбережжя Балтійського моря – Священну Римську імперію та Річ Посполиту (включно із Великим князівством Литовським, Королівською Пруссією і герцогством Пруссією). Активні контакти локальних поселень із Британським архіпелагом починаються з XIII ст. Завдяки зручному розташуванню прибережні міста (Любек (Lübeck), Гамбург (Hamburg), Ельблонг) стають ключовими центрами цього району, сполучаючи торговими шляхами країни між Балтійським та Північним морями [323, р. 3–12]. Вони об'єднуються в Ганзейську лігу – торговий союз, який складався з близько 200 міст. Створене передусім для безпечного ведення купецького бізнесу, це об'єднання набирає політичної ваги й досягає піку діяльності в XIV ст., однак вже з XV ст. його значимість для Балтійського регіону поступово маліє [435, р. 348–351]. Відтоді саме це стає однією з причин все активніших спроб англійських і шотландських купців налагодити тут бізнес (рис. Б4).

На німецьких землях шотландська торгівля зосереджувалася в приморських районах – у місті Любеку, а також в області Ельба-Везер, до якої входили Бремен (Bremen), Гамбург, Глюкштадт (Glückstadt), Букстегуде (Buxtehude) і Люнебург (Lüneburg). Купці продавали тут різноманітні тканини, рибу, сіль та вугілля. У спілці з німецькими колегами вони заснували Шотландсько-Гамбурзьку риболовну компанію, що свідчить про важливість рибного промислу для локального ринку. На думку Кетрін Цікерманн (Kathrin Zickermann), місцеві шотландці намагалися налагодити розвинуту мережу

зв'язків, яка б включала в себе не лише території Священної Римської імперії з Шотландією, а й Річ Посполиту, Францію, Нижні країни та Скандинавію. Як приклад згадаємо торгову мережу родини Джоллі (Jolly) з центром в Гамбурзі, яка сполучала німецькі землі з Францією, Іспанськими Нідерландами, Англією та Шетландом. Також хоча шотландці і концентрувалися передусім на торгівлі, вони не кваліфікували себе виключно торговцями – одна і та сама особа могла паралельно займатися політикою, військовою справою чи брати участь у релігійних дебатах [439, р. 176–182; 441, р. 114–115; 292, р. 22–23].

Найбільша концентрація шотландців-військових перебувала на німецьких землях під час Тридцятилітньої війни, причому чимало з них були католиками на службі в протестантських армій. Одні з найвідоміших серед них – полковник Джон Гепберн (John Hepburn), а також члени Шотландської зеленої бригади, значна частина якої складалася з вихідців із католицького Нагір'я. Шотландські студенти-протестанти часто обирали для навчання німецькі університети, розташовані на півночі країни. Північний захід Німеччини стає не лише освітнім центром для шотландців, а й домівкою для їхніх політичних і релігійних біженців. Наприклад, у 1680-х рр. в місті Люнебурзі було засновано поселення для прихильників реформатської Церкви, де поселилися як шотландці, так і англійці та французи. Незважаючи на це, твердження про те, що з кінця XVII ст. – початку XVIII ст. еміграція шотландців у Європу значно сповільнюється, можна поширити і на німецькі території [292, р. 76–77; 283, р. 24; 440, р. 41–50].

Причини, які спонукали шотландців емігрувати й обирати для поселення Річ Посполиту, детально описуються в розділі 2.1 і 2.3, тому тут їх лише коротко перерахуємо, а також опишемо структуру шотландської общини в цій країні й обставини, які спричинили припинення міграції на польські землі. Як і у випадку з німецькими територіями, регулярні польсько-шотландські контакти спочатку налагодилися з містами на узбережжі Балтійського моря – Гданськом та Ельблонгом. Вони були членами Ганзейської унії, а оскільки

попередньо належали Пруссії та Тевтонському ордену, то в них переважало німецьке населення [267, р. 19]. Станом на середину XVI ст. тут було налагоджено сталі зв'язки з Британським архіпелагом, які ґрунтувалися на торгівлі.

В цей період на території Шотландії відбулося декілька подій, які стимулювали міграційні процеси – згадані вище політичні та релігійні конфлікти 1540–1550-х рр. та кліматичні зміни спричинили економічну нестабільність і регулярні періоди голоду. Ситуація була настільки складною, що в певний момент шотландців до еміграції заохочувала їхня офіційна влада [251, р. 15]. Частина з них переселилися на Європейський континент й обрали для життя ті країни, з якими вже були раніше встановлені зв'язки, а також у яких толерували протестантів. Про високий (на тлі інших європейських країн) рівень толерантності в Речі Посполитій свідчить те, як характеризують цю державу сучасні польські історики – «держава без багать» («Państwo bez stosów»). У книзі з аналогічною назвою Януш Тазбір (Janusz Tazbir) вказує, що найважчим злочином тут вважали атеїзм. А ось до протестантів, а також представників інших народів і релігій (наприклад, євреїв і татар) ставилися доволі терпимо. Він пов'язує це передусім із привілеями, яких вдалося набути шляхті – саме вона не допускала значних воєнних конфліктів на релігійному підґрунті й переводила їх у площину полеміки [417, s. 208–218].

Таким чином починається міграція шотландців (як зі східного узбережжя країни, так і з Нагір'я) на північні території Речі Посполитої. Переважно мова йде про торговців, військових та незаможних людей, які намагалися знайти краще місце для прожиття [428, s. 1; 256, р. 210]. Великі шотландські общини знаходимо в усіх ключових містах Речі Посполитої (Краків, Варшава (Warszawa), Вроцлав (Wrocław), Ряшів (Rzeszów), Львів, Торунь (Toruń), Кейдани (Kėdainiai)) та на німецьких землях (Гданськ, Ельблонг) [376, р. 131; 447, р. 225].

Оскільки міграція шотландців була масовою і на них починали з'являтися масові скарги від управління найбільших міст, у 1603 р. польська влада встановила відповідального – Консерватора, який мав би контролювати їхню діяльність на території Речі Посполитої. Ним став військовий Абрагам Янг (Abraham Young), який з 1604 р. також був призначений головою польських шотландських купців. У його обов'язки входила реєстрація всіх новоприбулих, також він дослідив локальну самоорганізацію шотландської торгової общини. Вона складалася з так званих Братств у 12 великих польських містах і керувалися чотирма виборними особами, які провадили суд та мали власне законодавство. Очевидно, що це була спроба відтворити структуру Пресвітеріанської церкви в Шотландії, оскільки діяльність Братств полягала не тільки в спробі захисту торгових інтересів шотландців, а й у соціальній діяльності та покаранні тих, хто порушував певні суспільно-поведінкові норми, що було типовим для Кірку. Діяльність шотландських Братств на території Речі Посполитої простежується майже до середини XVIII ст. Завдяки їхній збереженій документації (Зелена книга люблінського Братства) дізнаємося, що мовою офіційних шотландських документів у другій половині XVII ст. була латина (з невеликими вставками польської) [379, р. 65–72; 333, р. 290, 313–314].

Рівень переселення шотландців на ці території починає значно знижуватися ближче до кінця XVII ст. Загальні міграційні тенденції того часу полягали в поступовій зміні орієнтації з Європи на Північну Америку. До того ж ситуація всередині Речі Посполитої ставала дедалі несприятливішою для прожиття в ній. Постійні війни, політична й економічна нестабільність, Контрреформація та збільшення релігійної нетерпимості до протестантів стали тими факторами, які вплинули на рішення багатьох шотландців виїхати з країни [325, s. 105]. Події на батьківщині також могли сприяти поверненню певних категорій населення.

Наприклад, у 1687 р. королем Яковом II було видано «Декларацію свободи совісті», яка забезпечувала зрівняння прав пресвітеріан, католиків та англіканців. Копія цього документа, надісланого до шотландців у Руському воєводстві, зберігається в ЦДІАУЛ [179, с. 46–47]. Очевидно, що він міг зацікавити когось із представників місцевої общини і спонукати їх до зворотної міграції. Те саме стосується подій після 1703 р., коли стимулом для повернення було остаточне об'єднання Шотландії та Британії в одну країну. Звичайно, частина шотландців залишилася жити у Речі Посполитій, але тут переважно мова йде про повну асиміляцію із корінним населенням.

Північна Америка. Попри те, що активна міграція із Шотландії в Північну Америку почалася з XVIII ст., контакти між ними налагоджувалися ще за сто років до цього. В 1620–1630-х рр. англійські колоністи друкували промоційні матеріали, які мали б заохотити шотландців переселятися на землі Ньюфаундленду, Нової Шотландії та Нової Англії, розташованих на північному сході континенту. Тоді їм вдалося переконати приблизно 200 осіб. Цим періодом датуємо співпрацю шотландських купців з Америкою – в 1638 р. Джон Бернетт (John Burnett) із Абердина провадив торгівлю із Вірджинією. У середині XVII ст. на територію останньої, а також Вест-Індії відправили перших ув'язнених, які набули свій статус під час походу Кромвеля на Шотландію в 1651–1652 рр. З цих же територій в 1670-ті надсилали тютюн на продаж до Шотландії. До 1680-х років шотландці декілька разів намагалися з невеликими успіхами заснувати власні колонії у Південній Кароліні та Східному Джерсі. Серед їхнього населення домінували біженці-пресвітеріани [223, р. 80–85; 258, р. 171–172; 373, р. 630] (рис. Б5).

В період 1700–1760 рр. до Північної Америки переселилося приблизно 30 000 шотландців, значна частина з яких осідала в містах, а в 1763–1775 рр. – ще 25 000. На початкових етапах людей приваблювали обіцянки отримати велику площу землі для обробітку неподалік Нью-Йорка та в Північній Кароліні. В зазначене число новоприбулих також входили вихідці з плантацій

Ульстеру, про які вже згадувалося раніше. Перші представники цих територій прибули до Бостона (Boston) в 1718 р. та врешті осіли в Нью-Гемпширі (New Hampshire) та Вустері (Worcester) (в Массачусетсі) [258, р. 172–173; 356, р. 19; 307, р. 37].

Про контакт місцевих пресвітеріан із Шотландією свідчить виданий у 1744 р. в Единбурзі щоденник місіонера Азарії Гортон (Azariah Horton), який намагався навернути у свою віру індіанців. Однак до Північної Америки мігрували не тільки шотландці-пресвітеріани, а й католики-якобіти з Нагір'я, які після 1746 р. були тут найманими військовими. Їх використовували для боротьби з корінним індіанським населенням, за успішну службу винагороджували наділами землі. Також зауважимо, що до 1783 р., тобто до кінця американської війни за незалежність, на території Канади було надзвичайно мало шотландців [170, р. 1–67; 306, р. 108; 373, р. 631; 283, р. 129].

Отож на території Північної Америки до середини XVIII ст. проживала чисельна шотландська община, яка включала в себе вихідців зі всіх регіонів Шотландії. Більшість новоприбулих селилися на східному узбережжі материка, засновуючи нові населені пункти або ж поселяючись у вже існуючих містах. До міграції цих людей спонукали релігійні та політичні переслідування, несприятлива економічна ситуація на батьківщині, а також пошук кращих умов для життя. Серед них переважали представники таких професій, як військові, торговці, землероби та лікарі. Багато мігрантів були викладачами у місцевих навчальних закладах і університетах та поширювали ідеї шотландського Просвітництва, яке мало великий вплив на формування американської держави та нації. Не варто забувати про те, що певний відсоток мігрантів, хоч і незначний, становили ув'язнені. Із 1787 р. роль території, на яку відправляли засуджених у Великобританії злочинців, в тому числі шотландців, перебрала на себе Австралія [347, р. 470–471; 258, р. 176–179; 283, р. 152].

Індія. Перші спроби шотландців долучитися до торгівлі в індійському напрямку припадають на початок XVII ст. В 1617 р. Яків I заснував Шотландську Ост-Індську компанію (The Scottish East India Company), яка мала право функціонувати на тих самих територіях, що й Англійська Ост-Індійська, Московська та Левантійська торгові компанії. Саме через їхні скарги на конкуренцію вона закрилася через рік, у 1618 р. [424, р. 582–583].

Наприкінці того ж століття цього разу вже шотландський парламент у 1695 р. засновує Шотландську компанію з торгівлі в Африці та Індії (The Company of Scotland Trading to Africa and the Indies). Вона також проіснувала недовго, хоча її створення знайшло підтримку серед представників усіх соціальних верств Шотландії. Більшість коштів було вкладено у Дар'єнський план: створення шотландської колонії Нова Каледонія на Панамському перешийку – в місці, яке потенційно могло стати надзвичайно важливою сполучною ланкою в торгівлі між Європою, Америкою та Азією. Засноване там у 1698–1700 рр. поселення зазнало краху, що завдало надзвичайно сильний удар по економіці Шотландії. На початку XVIII ст. компанія здійснила ще дві невдалі спроби поновити торгівлю на Сході, цього разу через Індійський океан. Після того, як одне з суден зазнало кораблетрощі, а інше було пограбоване піратами, Шотландська компанія припинила свою роботу [426, р. 97; 381, р. 1–2; 461; 324, р. 294–295].

Після Акту про унію в 1707 р. шотландці почали приєднуватися до Ост-Індійської компанії. В її складі на території Індії вони були поодинокі залучені в торгівлю, а також працювали лікарями, капітанами кораблів чи найманими військовими. Їхня кількість значно зросла після 1720-х рр., коли членам родин шотландської еліти в обмін на політичну лояльність пропонували певну кількість високих посад в Ост-Індійській компанії [362, р. 16–17]. Таким чином до середини XVIII ст. серед її персоналу були шотландці на посадах сержантів, лейтенантів і капітанів. В наступні 100 років їхня кількість зростала і серед новоприбулих з'являлося все більше осіб на високих посадах, в тому

числі серед дирекції компанії [283, р. 202]. Переважно вони починали свою кар'єру як торговці або військові, з часом досягаючи навіть таких високих позицій, як губернатори Ченнай (Madras) і Мумбаю (Bombay) [363, р. 1].

Підсумовуючи, еміграція шотландців на територію Речі Посполитої та Руського воєводства була не випадковим спонтанним рішенням, а одним із етапів їхнього масового переселення за межі батьківщини, початки якого сягають ще XIII–XIV ст. Аналізуючи причини переселення, його мету та типи емігрантів-учасників, робимо висновок, що воно було логічним продовженням цього процесу, який датуємо XVI–XVII ст., коли шотландці обирали для міграції країни за межами Британського архіпелагу, переважно на території Європейського континенту (табл. Г3).

2.3 Типи та характеристика емігрантів

Шотландці, які прибували на землі Речі Посполитої впродовж першої половини XVI ст. – середини XVIII ст., переважно мали декілька основних стимулів для цього. Тому виділяємо такі основні групи емігрантів:

- **Торговці.** Їх ділимо на декілька категорій: ті, які вже мали професію купця в Шотландії та розширювали свій бізнес на Балтійський регіон (заможніші); люди, які вирішили займатися торгівлею під впливом своїх успішних земляків (середній клас); дрібні купці, які торгували для отримання мінімальних коштів для прожиття (малозабезпечені). Зауважимо, що сюди ж відносимо найбідніших емігрантів, які покидали батьківщину цілими родинами в пошуках кращого життя за кордоном. Переважно після переїзду рівень їхнього достатку не змінювався.
- **Біженці з релігійних мотивів.** Сюди відносимо як католиків, так і протестантів, оскільки постійні зміни в релігійному та політичному

кліматі почергово створювали несприятливі умови для їхнього проживання у Шотландії.

- **Наймани військові.** Тут йдеться про переселення не з релігійних чи ідеологічних переконань, а із суто фінансових міркувань, оскільки вони обирали ту сторону конфлікту, яка платила більше за їхні послуги.
- **Студенти.** Чимало шотландців обирали для навчання університети й академії на території Речі Посполитої завдяки їхній позитивній репутації.
- **Емігранти з набутою іншою професією.** У відсотковому співвідношенні їх було небагато. Це ремісники, юристи, лікарі та інші працівники, які не мали стосунку до торгівлі, навчання чи військової справи.

Торговці. Як зазначалося раніше, вже у XVI ст. шотландські купці налагодили стабільні торгові контакти з Річчю Посполитою, особливо з її портовими містами – Гданськом та Ельблонгом. Очевидно, що спочатку це були заможні представники шотландських королівських міст, які виконували закупівлю зерна та інших харчових продуктів в Балтійському регіоні [230, р. xii]. Перші згадки про торгові контакти шотландців із містом Гданськом відносимо до XIV ст., коли у 1382 р. корабель, який плів із Гданська до Шотландії, захопили французи. Така сама подія повторюється в 1386 р. А починаючи з XV ст. такі зв'язки можна назвати нечастими, але стабільними. У цей період влада Гданська намагалася якомога більше обмежити права шотландських купців. Їм було заборонено мати власні будинки в місті, а також торгувати й обмінюватися товаром зі своїми співвітчизниками. З XVI ст. ситуація починає покращуватися, але виникає нова проблема – чума. Коли із Гданська припливали кораблі до Абердина, їхню команду могли запідозрювати в перенесенні хвороби. В такому випадку шотландці спалювали весь привезений товар й ізолювали мореплавців на карантин (1500 р.). Також

кораблям із міст, де в цей період був спалах хвороби, заборонялося швартуватися в порту (1569 р.) [291, р. 9–19].

Активний розвиток торгових шотландсько-польських відносин приблизно співпадає з періодом росту значення Речі Посполитої як загальноєвропейського постачальника зерна (XVI ст.). Виникає так званий аграрний дуалізм, при якому сільське господарство Центральної та Східної Європи більше опиралося на панщину, а Західної – на капіталістичні відносини. Дослідник Бартош Стефанчик (Bartosz Stefańczyk) виділяє його причини окремо для Західної Європи та Речі Посполитої. Отож, до потреби західноєвропейських країн в закупівлі злакових підштовхнула «революція цін», під час якої ціни на ремісничу продукцію зростали повільніше, ніж на продовольство. Її спричинили такі фактори [285, s. 40–41]:

- Подвоєння (до 100 мільйонів осіб) кількості місцевого населення впродовж середини XV ст. – середини XVI ст.;
- Великі географічні відкриття, які стали причиною зменшення ролі торгових міст навколо Середземного моря, а також збільшення асортименту привозних товарів, які отримали назву колоніальних. Також варто згадати значний ріст цін, спричинений завезеними Іспанією 140 тисячами тонн срібла з нововідкритих територій за 1531–1631 рр., які значно здешевили вартість срібних монет;
- Концентрація західноєвропейських економік на розвитку ремесл, судноплавства та морської торгівлі, натомість ігнорування сільського господарства.

У цей час на землях Речі Посполитої виникли відповідні умови для масового продажу збіжжя за кордон – а саме діяльність фільварків на землях, які належали шляхті, королю та духовенству. Вони були двох типів – ті, які виробляли продукцію для реалізації й споживання всередині Речі Посполитої, та ті, які орієнтувалися на закордонні продажі. Під час XVI ст. вони поступово збільшували свою посівну площу, за рахунок чого зростала й кількість

виробленої продукції – пшениці, жита, вівса, ячменю. Окрім цього займалися також продажем худоби, деревини, поташу та іншої продукції [285, s. 40–43].

Роман Рибарський (Roman Rybarski) поділяє перевезення товару на те, яке можна здійснити водою (суднами – стаціонарними і розбірними) та сушею (продукція доставлялися людиною, за допомогою тварин або на запряжених возах) [394, s. 9, 12]. Відповідно, основними водними артеріями Речі Посполитої були такі річки, як Вісла й Одер. На водних та суходільних маршрутах розташовувалися ключові торгові міста, які були наділені магдебурзьким правом та проводили ярмарки. До них відносимо Краків, Варшаву, Вроцлав, Торунь, Львів, Люблін, Познань (Poznań), а до портів на морському узбережжі зараховуємо Гданськ та Ельблонг [396, s. 711].

В таких умовах прибулі шотландські торговці, на думку істориків, зайняли в Речі Посполитій місце середнього класу – між шляхтою та селянами [379, p. 57]. Вони поділилися на декілька груп залежно від рівня їхніх доходів. Окремо виділимо купців із найбільшою кількістю привілеїв – це так звані вісім королівських торговців, які супроводжували і забезпечували товарами королівський двір. Перший із них називався Джон Гіпсон (John Gipson), він отримав своє звання у 1576 р. – і очевидно його діяльність оцінили так високо, що з 1583 р. ще семеро шотландців зайняли цю посаду [379, p. 61]. Можемо простежити, що інші найзаможніші торговці вибирали різні способи ведення бізнесу. В XVI ст. для них були характерними два підходи. Перший – провадити морську торгівлю з Гданськом, поступово там осідаючи за допомогою постійних чи тимчасових резиденцій. Спочатку такі поїздки були сезонними (з квітня по травень – відплиття з території Британії, повернення додому в серпні), а торговці не подорожували вглиб країни [226, p. 60]. Другий – налагоджувати зв'язки з королівським двором, відтак акцентувати увагу на розвитку контактів всередині Речі Посполитої. Досить швидко вони кооперуються: засновують торгові мережі, які сполучали портові міста з усіма ключовими містами країни, а також її найближчими сусідами. Для

транспортування товарів найзаможніші торговці використовували найманих перевізників – фурманів [394, s. 10].

Такі утворення могли концентруватися на торгівлі певним крамом – як фірма Роберта Портіуса (Robert Porteous), відома тим, що постачала на територію Речі Посполитої угорське вино [449, s. 43–44]. Інший підхід застосовували Форбси. Їхня торгова компанія завозила тканини, продукти харчування, зброю, а також надавала грошові позики [226, p. 205; 5, арк. 3; 77, арк. 1; 118, арк. 1]. При таких різних моделях в обох випадках відбувалася диверсифікація ведення бізнесу, за якої його центральні фігури замовляли товари з-за кордону, проводили різноманітні фінансові операції, але не торгували особисто, доручаючи цю роботу своїм агентам.

Дослідники зауважили, що серед перших двох-трьох поколінь шотландців-емігрантів, особливо заможних, переважали шлюби в середовищі своїх співвітчизників [226, p. 264]. Проілюструємо це твердження прикладом взаємозв'язків трьох багатих споріднених родин, які проживали в Кракові у XVII ст., – Форбсів, Кармайхелів та Чамберсів, де всі представники належали до першого, другого або третього покоління емігрантів. В 1678 р. помирає краківський купець, королівський секретар Якуб Кармайхель-старший (Jakub Karmichel starszy). Його майно описують син Якуб Кармайхель-молодший (Jakub Karmichel młodszy), Пітер Форбс (Pioter Forbes) та Миколай Крулік (Mikołaj Królik). Отримана сума становила 371 180 злотих (з них грошима – 254 461 злотих, решта – у товарах та наданих іншим особам позиках), без врахування нерухомості. Це дає нам змогу стверджувати, що Якуб Кармайхель-старший належав до найбагатших шотландських торговців не лише в Кракові, а й у Речі Посполитій. І якщо розподіл спадку не викликав жодних конфліктів, то суперечки виникли в питанні опіки над його неповнолітніми дітьми від першого шлюбу – Анджеєм, Робертом, Анною, Єлизаветою (Andrzejem, Robertem, Anna, Elżbieta) [442, s. 23–25].

Офіційно їхніми опікунами були старший брат Якуб Кармайхель-молодший, купець з Гданська Пітер Форбс та хрещений батько двох дочок

померлого від другого шлюбу – Миколай Крулік. Проте останній стверджував, що двоє інших опікунів вписали його в цю документацію незаконно і без його відома. А також змусили підписати шлюбний контракт однієї з дочок Якуба Кармайхеля-старшого – Анни. Її видали заміж за племінника Пітера Форбса, Роберта Форбса, який, своєю чергою, досить близько дружив із племінником Миколая Круліка (даній родині Форбсів присвячено дисертаційний розділ 3.3.). Згодом він підписує ще один весільний контракт - цього разу Гілберта Чемберса з іншою донькою Якуба Кармайхеля-старшого – Єлизаветою. Згідно з документом, батько нареченого (а також близький друг Круліка) мав забезпечити молоду родину значними фінансами. Він цього не зробив, натомість позичив частину зазначеної суми брату-опікуну нареченої, а також Роберту Форбсу. В документах Гілберта Чемберса про операції з землею, в які були залучені саме ці кошти, фігурувало прізвище Круліка. Тому він подав у суд через, на його думку, неодноразове незаконне використання власного імені. Цей судовий процес тягнувся аж до смерті Миколая Круліка, з часом його учасниками стали діти покійних Гілберта Чемберса та його дружини [442, s. 24–26].

Аби мати краще уявлення про майновий стан та родинні стосунки заможних торговців, згадаємо заповіти ще декількох із них. Для цього використаємо краківські тестаменти – їх збереглося досить багато, оскільки в місті існувала велика шотландська община. У 1609 р. постачальник королівського двору Патрик Орем (Patrick Orem) із Кракова власноручно складає свій заповіт у Любліні. У ньому він згадує двох найближчих людей – брата Томаса (Thomas) та дружину Джоанну (Joanna). Отож за умови, що після смерті Патрика брат приведе в порядок його фінансові справи та вирішить усі питання з кредиторами, він отримував більшу частину майна. Сюди входили: кошти, які залишилися після сплати всіх боргів – вони передавалися Томасові як придане для неповнолітньої дівчини (доньки Томаса або ж дитини Патрика від першої дружини); золото, золоті ланцюги, перстні, діаманти, рубіни (всі коштовності невідомої вартості), книжки та мапи. Домашнє начиння та

предмети декору (серед яких турецький посуд, 18 картин, капелюх, мушкет, меч, кинджал) були поділені між дружиною та братом. Джоанна успадковувала монети, срібні пояси, сумки, сорочки [340, р. 118–119, 262–263].

Ще одним заможним краківським торговцем був Томас Форбс (Thomas Forbes). В його заповіті, складеному у 1642 р., більшість майна відходило дружині: 1000 флоринів, товари з торгових точок, частина краківського будинку, золоті та срібні предмети, одяг, а також подароване на весілля срібло. Між дружиною та племінницею потрібно було поділити скатертини, начиння (з металу, міді, заліза), меблі та 109 предметів мистецтва (здебільшого офорти). Понад 2000 талерів відходило дітям друзів родини. Значні суми були пожертвовані на благодійність – краківським біднякам і лікарням. Цікава ще одна деталь: Томас Форбс був протестантом, а його брат Антоній – францисканським священником. Напевно, це не спричиняло значних конфліктів у родині, оскільки останньому було залишено 1000 талерів та щорічну виплату 400 флоринів. Загалом все майно шотландця було оцінене в суму 37 951 польський флорин [340, р. 121–122, 169].

Інший збережений заповіт свідчить про близькі контакти, які підтримували шотландці-емігранти зі своєю родиною, яка залишилася жити на території Шотландії. 1688 р. Джон Тернер, який походив із Абердинширу, засвідчив у Гданську свій тестамент. Він складався із двох частин: у першій були розпорядження щодо його майна на території Речі Посполитої, у другій – аналогічна інформація про Шотландію. На жаль, віднайти першу частину документа не вдалося. Але в другій (яка зберігається в UOAL) детально розписано, як шотландські родичі (першим був племінник Роберта, Джон Тернер) могли отримати постійний доступ до залишених ним коштів. Отож, на частину отриманих грошей вони мали купити маєток в Абердинширі, а також регулярно впродовж наступних поколінь жертвувати гроші на міських убогих і вдів. Окремо виділялася постійна стипендія на освіту в університеті Абердина. Якщо ці умови не виконувалися, довірена нотаріальна контора

могла анулювати права Тернерів на набуто завдяки заповіту власність [176]. Зауважимо, що така благодійність була надзвичайно характерною для шотландської пресвітеріанської общини.

Провівши аналіз тестаментів, бачимо, що структура бізнесів заможних шотландців у XVII ст. виглядала приблизно однаково. Основним джерелом доходів був імпорт і експорт різноманітних товарів, їх продаж, зокрема у власних магазинах. На чолі справи стояв батько сімейства, який укладав угоди про доставку закордонної продукції, налагоджував вигідні контакти всередині Речі Посполитої (найуспішніші отримували звання постачальників короля чи королівського двору). Його тестамент визначав, кому по смерті перейде родинна справа, причому доволі часто таку особу вибирали не на основі персональних вподобань, а за вміннями та навичками. Та все ж спадкоємець визначався з числа дружини, дітей або ж членів сім'ї. Найближчим помічником голови був рідний брат, племінник або інший родич – важливою була саме кровна спорідненість. Окрім торгівлі, ці люди займалися також фінансовими операціями – позичали гроші, вкладали їх у придбання землі. Їхніми партнерами переважно були інші шотландські (рідше – польські) купці того самого майнового та соціального становища. Купівлею, доставкою та реалізацією товару займалися торгові агенти, дуже часто шотландського походження.

Ця категорія шотландців, переважно маючи досить високий статус та будучи добре фінансово забезпеченою, менше стикалася зі спалахами соціальної та релігійної нетерпимості, ніж їхні бідніші співвітчизники. Однак справжньою проблемою для них були два фактори: воєнні дії всередині Речі Посполитої та пограбування кораблів під час транспортування товару морем. 29 червня 1692 р. купець з Галича (Hałucz) Саймон Пайк (Sijmon Paijk) відправив до Артура Форбса, торговця з Руського воєводства, листа. В ньому він просить вибачення у Форбса через неможливість вчасно віддати йому борг та благає почекати ще трохи, оскільки відбувся напад татар. Вони його пограбували, «забрали так багато людей і багато худоби» [94, арк. 1].

Бачимо, що з одного боку від таких дій страждали торговці середнього достатку, а з іншого – їхні заможні колеги-кредитори. До того ж, коли йшлося про негативні чинники для торгівлі на східному напрямку, британські автори в один ряд з татарами ставили козаків: «Козаки також є ще однією великою перепорою, бо вони майже всі пірати, як і татари: так що південна частина країни певним чином дика та варварська, однак, з іншого боку, тут є теплий комфортний клімат і плідний ґрунт» [165, р. 127].

Складна ситуація була при транспортуванні товарів Балтійським морем. Якщо на початках польсько-шотландських контактів торговці часто потерпали від піратських набігів, то у XVII–XVIII ст. до цієї проблеми додалися часті військові кампанії в регіоні, які безпосередньо впливали на роботу купців [243, р. 124 [742]]. Про тему піратства потрібно згадати в контексті Шотландії. Наразі це питання маловивчене, однак беручи до уваги доступні нам дані, можемо стверджувати наступне: піратство було досить поширеним вздовж усього шотландського узбережжя [261, р. 12–15]. Значна частина шотландців, які проживали на землях Руського воєводства, походили з Абердина та територій навколо нього. Це місто отримало репутацію такого, що лояльно ставиться до піратства – біля нього нападали на кораблі, розграбовували судна, які сідали на мілину, а в самому населеному пункті продавали награване. Документально засвідчено, що серед постраждалих неодноразово були торговці з Гданська [454].

Торгові агенти, а також незалежні торговці належали до купців середнього достатку. Завдяки їхній діяльності відбувалося перевезення товарів, саме вони відвідували ярмарки, купували та продавали на них свій крам. Також ці люди нарівні з багатшими колегами могли мати в приватній власності магазини. Проте переважно їхня робота зводилася саме до розповсюдження, транспортування та реалізації товару. Для цього використовували запряжені конями вози (купці середнього достатку використовували від однієї до п'яти тварин) [394, s. 10]. Вони подорожували приблизно однаковими маршрутами для перевезення краму, намагаючись

відвідати такі міста, як Гданськ, Торунь, Люблін, Краків, Львів. Тобто це все були локації з розвиненою шотландською общиною [226, р. 93–94].

Як і у випадку з заможними торговцями, тестаменти дають змогу оцінити їхній асортимент товарів. Наприклад, до шотландських купців на межі середнього та малого рівня достатку відносимо Джеймса Шота (James Szot), який у 1613 р. залишив по собі тканини, мережива, вишивку, шнурки, намистини, гданські покривала на ліжка, нитки з Вроцлава, угорські ножі, дешеві картини. Як приклад нетипового торговця-агента середини XVII ст. із Гданська згадаємо Джеймса Андерсона (James Anderson), який працював на багатшого шотландського купця. На момент смерті єдиним крамом, який залишився нерозпроданим, були 24 картини (одна з них – на релігійну тематику), оцінені разом у 386 злотих. В нього також була власна карета, якою, очевидно, розвозив товари, а також зброя для захисту під час подорожі [226, р. 180–181].

Питання особистої безпеки доволі сильно турбувало шотландців. Це й не дивно, зважаючи на кількість згадок про їхню насильницьку смерть під час транспортування краму. Маємо дані, що таке траплялося і на землях Руського воєводства. У 1692 р. Готфрід Бернет (Gottfried Burnet), син Якоба Бернета (Jacob Burnet), агент шотландця із Замостя Роберта Брауна (Robert Brown), подорожував до Львова. По дорозі він був убитий разом зі слугою в лісі біля невеликого міста неподалік Львова, ймовірно Янова (Janowitz). В цьому ж населеному пункті його поховано наступного дня [291, р. 19].

Можемо відтворити цікаві деталі того, яким, за свідченнями сучасників, був триб життя цієї категорії шотландських купців. Наприклад, у проміжках між ярмарками та проведенням доставки товарів вони займалися торгівлею в домівках багатих поляків. Найчастіше мова йде про продаж привезеної з-за кордону галантереї. Існував окремий вид таких купців, яких називали золотарями. В їхньому асортименті переважали ювелірні вироби, коштовності (часами підроблені), посуд, також вони займалися не лише продажем, а й закупівлею товарів. По прибуттю торговця селили в домівці господарів, які

мали декілька днів, щоби визначитися з покупкою. Вони запрошували заможних сусідів, які також могли щось собі придбати. Весь цей час шотландський купець перебував у домі на правах гостя: його забезпечували всім необхідним для комфортного перебування, а також розважали. За необхідності (оскільки зазвичай транспортовані товари коштували чимало) йому також могли надати безплатну охорону на дорогу до наступного двору (док. В1) [165, р. 126].

Про найбідніших шотландців наразі нам відомо надзвичайно мало. Якщо брати до уваги праці істориків ХІХ–ХХ ст., то в них знаходимо твердження про те, що саме шотландські емігранти цієї категорії найчастіше прибували до Речі Посполитої. Однак згідно з останніми дослідженнями, їх чисельність була значно нижчою, ніж вважалося раніше. Натомість переважали представники освіченого, заможнішого класу торговців [378, р. 326–327]. Саме тому в наступному розділі при розрахунках кількості шотландців на території Руського воєводства було взяту пропорцію, за якої кількість заможних та бідних емігрантів була однаковою. До нас дійшли тільки поодинокі документи з описом діяльності бідних шотландців, без згадування імен. Тільки зауважимо, що часто шотландці прибували до Речі Посполитої в досить юному віці – 16–17 років, що, за відсутності допомоги від батьків, передбачало для них невизначені фінансові перспективи [379, р. 57].

В 1625 р. знаходимо дані про те, що багато молодих бідних шотландців, які хотіли підзаробити, їхали на землі Речі Посполитої: «Величезна кількість молодих хлопців, які не служать та позбавлені коштів для прожиття, щороку приїжджають <...> особливо до міста Гданська, і там багато з них жалюгідно гинуть на вулицях». Далі йде зауваження, що варто заборонити капітанам британських кораблів брати до себе на борт молодь, яка подорожує в напрямку Балтійського регіону без змоги оплатити своє життя на новому місті впродовж одного року [292, р. 33–34].

Іншим незаможним шотландцям вдавалося знайти тут роботу, але й вона в більшості випадків не приносила багато доходів. Вони пішки подорожували

на невеликі відстані, торгуючи в селах та невеликих населених пунктах набором товарів, який називали «шотландським добром». Сюди входили: дешеве вовняне полотно, хустини зі сценами, які змальовували війни з Туреччиною, нитки, голки, ножі, олов'яний посуд [394, s. 9–10; 292, p. 34]. Напевно, їх було чимало, оскільки з 1564 р. всіх шотландських торговців, які самі переносили свій товар, зобов'язали сплатити податок – один злотий, з 1613 р. ця сума виросла до двох злотих. Зауважимо, що заможніші купці, які транспортували крам за допомогою коней, сплачували 60 грошів за кожного свого коня [226, p. 176].

Біженці з релігійних мотивів. Опис релігійних причин, які спонукали шотландців емігрувати з батьківщини, подано в розділах 2.1 і 2.2. Тому наразі сконцентруємося на тому, як новоприбулі пристосовувалися до життя в Речі Посполитій та з якими умовами вони тут зіткнулися. Можемо поділити їх на дві великі групи – католиків та протестантів. Більшість останніх належали до найвпливовішої на території Шотландії гілки Реформатської церкви – пресвітеріанства, тобто послідовників ідей Джона Нокса та Жана Кальвіна (John Calvin) [295, p. 5–6].

Протестанти. Почнемо з висвітлення становлення та поширення протестантизму на території Речі Посполитої. Згідно з твердженнями німецького дослідника Готтфріда Шрамма, єдиною можливою реакцією польського короля Сигізмунда I Старого (Zygmunt I Stary) на Реформацію була консервативна підтримка католицизму. Серед багатьох інших чинників такої поведінки історик виділяє те, що король міг протиставляти католицьке духовенство шляхті та магнатерії, таким чином обмежуючи політичний вплив останньої. Це було йому потрібно, оскільки, на відміну від інших європейських монархій, польський король не мав певного державного органу, який би захищав його інтереси, а тому такі функції частково забезпечувала Католицька церква [399, p. 17–19]. Зацікавленість шляхти Реформацією зрозуміла: вона ставила на провідні ролі мирян, а не священників та церковний апарат. Таким чином, за умови переваги протестантизму над католицизмом,

політичні та фінансові позиції магнатерії і шляхти могли б значно зміцнитися. Переважно вони схилилися до кальвінізму, в якому головну роль у житті релігійної громади відігравав фундатор церкви або особа, яка була місцевим землевласником. Шляхту приваблював контроль над духовенством та церковною системою загалом, а також перспектива створення помісної Церкви [452].

Отож у 1520–1525 рр. на польських землях королівськими едиктами було заборонено поширювати ідеї Мартіна Лютера, проте поступово ситуація змінювалася [325, р. 103]. Починаючи з 1540-х рр. загальне зацікавлення творами Лютера та Кальвіна зростало, його лише поглиблював вплив культури Відродження і гуманізму. Загальне тогочасне невдоволення польської шляхти Католицькою церквою пояснює Михайло Грушевський: «Польська суспільність починає все більше інтересувати ся реформаційними змаганнями, їй члени починають самі звідувати головні огнища реформаційного руху. Шляхта починає відчувати можливість повалення на сій новій підставі немилих їй церковних порядків в Польщі, привілегій і впливів духовенства <...> Анархістичні інстинкти, розвиваючи ся в шляхті все сильнійше, з непереборною консеквецією ведуть її від плянів суспільно-політичного визволення і самовласти шляхти до емансипації свого сумління з під впливу церковного авторитету, католицької дисципліни, до того щоб зробити кожного шляхтича не тільки в сфері суспільно-політичній, а і в сфері духовній повним паном самого себе – своїх підданих» [187, с. 415].

Коли в 1548 р. до влади приходять новий король Сигізмунд Август (Zygmunt August), він займає нейтральну позицію в багатьох питаннях, які потребували нагального вирішення, зокрема релігійному, і ніяк на нього не впливає. Така позиція дозволяє повернутися додому напевно найвідомішому тогочасному прихильнику Реформації у Польщі – кальвіністу Яну Лаському (Jan Łaski). Він мав священничий сан і за часів правління короля Сигізмунда I Старого був його секретарем. Активно пропагував протестантизм на території Європи та Британії, а в 1556 р. повернувся на батьківщину, де отримав

протекторат короля Сигізмунда Августа [325, р. 104]. В цей же час кількість прихильників Реформації в середовищі шляхти лише зростає: станом на 1569 р. серед тих осіб, які брали участь у засіданнях Сейму, 58 були протестантами, а 55 – католиками [382, р. 13; 399, р. 23].

Незабаром після Люблінської унії, у 1573 р., було прийнято Варшавську конфедерацію, яка проголошувала запровадження релігійної віротерпимості та забезпечувала всім віросповіданням рівні права. До 1591 р. кожна шоста церква в країні була протестантською. Більшість протестантів у Речі Посполитій були лютеранами та кальвіністами. Спостерігаємо, що в тих містах, де домінувало німецьке населення, переважали лютерани, в решті – кальвіністи. Те, що чимало представників шляхти були кальвіністами, дозволило цій релігійній течії поширитися в невеликих населених пунктах та селах, які перебували у власності нобілітету. До того ж, Кальвін особисто листувався з ключовими кальвіністами – представниками польського нобілітету. Він надсилав їм листи із закликами до захисту протестантизму в 1555 р., 1558 р. і 1560 р. А також заохочував відкривати на території Польщі академії, які б навчали в дусі кальвінізму майбутніх теологів та державних діячів [382, р. 13, 17; 315, р. 196].

Реформаторські Церкви на території Речі Посполитої досить довго не були уніфікованими в одну організацію з чіткою структурою. Територіально поділялися на три великі групи: Малопольську, Великопольську та Литовську спільноти (*Jednota Małopolska, Wielkopolska, Litewska*). В 1595–1634 рр. вони поступово зближалися, попри це зберігаючи незначні локальні відмінності [232, s. 153]. На території Руського воєводства громади протестантів протягом XVI–XVIII ст. існували (іноді – дуже короткий проміжок часу) в таких населених пунктах: Бахорець (*Bachórzec*), Бережани (*Brzeżany*), Бучач (*Buczacz*) (і в передмісті – Гаях Бучацьких), Гвоздець (*Gwoździec*), Дилягова (*Dyłałogowa*), Дрогоїв (*Drohojów*), Дубецько (*Dubiesko*), Дубляни (*Dublany*), Жовква (*Żółkiew*), Жолиня (*Żołyńia*), Заршин (*Zarszyn*), Зборів (*Zborów*), Кашичі (*Kaszysce*), Краковець (*Krakowiec*), Коропець (*Koropiec*), Коросно,

Косениці (Kosienice), Литвинів (Litwinów), Лісько (Lisko), Львів, Новотанець (Nowotaniec), Риманів (Rymanów), Яблунів (Jabłonów), Яворник (Jawornik), Ясенів (Jasionów). Практично всі вони функціонували за сприяння місцевих шляхетських родин – Сенявських, Потоцьких, Стадницьких, Зборівських та інших [187, с. 624–625].

Активна міграція шотландців на землі Речі Посполитої починається з другої половини XVI ст. І, як бачимо, вона збігається в часі з поширенням на цих територіях протестантизму, а головне – кальвінізму. Попри те, що більшість емігрантів сповідували кальвінізм, його польський варіант відрізнявся від шотландського. Наприклад, на новому місці вони стикалися з такими незвичними явищами:

- відсутність чіткої церковної структури та контролю над поведінкою вірних;
- святкуваннями найбільших християнських свят на католицький штиб;
- вшановуванням місцевих святих-покровителів;
- ігноруванням протестантської концепції продуктивної праці.

Потрібно було трохи часу для того, аби призвичаїтися до нових умов. Тому чимало шотландців були прихожанами парафій в найбільш толерантних містах на півночі Речі Посполитої, таких як Гданськ чи Ельблонг. При цьому вони могли проживати в інших, навіть доволі віддалених населених пунктах. Перші записи зі збережених метричних книг кальвіністів із цих локацій, у яких згадано шотландців, датовані 1573 р. Чимало допомоги для реформатських парафій (у Кейданах, Венгрові (Węgrów) та інших) надходило від магнатських родин, особливо Радзивілів, Острозьких та Лещинських. Шотландці також проживали в містах, де переважав католицизм. У такому разі вони відвідували основні тутешні протестантські храми, в яких більшість парафіян були поляками, німцями й англійцями. Таку ситуацію спостерігаємо у Вільнюсі (Vilnius), Познані, Кракові та інших великих містах (табл. Г4; табл. Г5; рис. А5; рис. А6) [226, р. 224–227, 235–243, 259, 276].

Як зауважує Вальдемар Ковальський, найлогічніше буде припустити, що шотландці приєднувалися до існуючих польських реформатських Церков, проте у них був персональний диякон, до обов'язків якого входив, наприклад, догляд за бідними. У Любліні протестанти, які відвідували спільний храм, поділялися на представників німецької, польської, шотландської нації. У них всіх були окремі старшини громади, а також диякони – ймовірно, богослужіння також проводилися роздільно. Для всіх шотландських релігійних общин Речі Посполитої було актуальним питання допомоги знедоленим і хворим. При храмах серед парафіян вибирали особу, відповідальну за збереження коробки з пожертвуваннями для бідних. А у більшості тестаментів шотландців середнього і високого рівня достатку є згадки про виділення певної суми коштів на благодійність, переважно для лікарень. Частими були випадки взаємодопомоги серед прихожан однієї церкви. Всі ці чинники сприяли збереженню власної культурної та релігійної ідентичності [340, р. 154–155, 159; 413, с. 148].

Католики. Окрім протестантської общини, Річ Посполита стала домом для багатьох шотландців-католиків. Наразі досить складно (а то й практично неможливо) порахувати їхнє чисельне співвідношення, хоча в літературі зустрічаємо думку, що кількісно значно переважали протестанти. Такі висновки ґрунтуються на аналізі метричних книг католицьких парафій Речі Посполитої, в яких зафіксовано небагато шотландців [226, р. 110–111, 213]. Припускаємо, що більшість католиків обирали місце для проживання за аналогічним принципом із протестантами: перевагу надавали тим населеним пунктам, в яких переважало католицьке населення. Це видно на прикладі міста Гданська, відомого своєю общиною кальвіністів. Згадки про місцевих шотландців-католиків поодинокі, переважно вони стосуються людей, які зупинялися там на нетривалий час [334, р. 92–93]. Помітні групи заможних шотландців-католиків існували в тих містах, які для отримання міського громадянства вимагали від кандидатів бути католиками. Та навіть тут усе не було так просто. Зафіксовано випадки, коли шотландці формально переходили

в католицизм, при цьому продовжуючи відвідувати протестантські зібрання. А необхідні для отримання міського громадянства документи про підтвердження їхнього віросповідання просто купувалися у місцевого духовенства [226, р. 232].

Що ж до взаємодії шотландців-кальвіністів із місцевими католиками, то вона була досить спокійною (порівняно з іншими європейськими країнами) аж до початку Контрреформації у 1630-х рр. [269, р. 270]. Водночас у середовищі самих емігрантів – католиків і протестантів – релігія не була перешкодою до співпраці й відходила на другий план, наприклад, у питаннях бізнесу [340, р. 169]. Однак коли йшлося про соціальні зв'язки, тут ситуація ставала трохи складнішою. Наприклад, шотландців-католиків могли виключати з місцевих шотландських Братств або ж не допускати в них тільки на підставі релігійної приналежності [226, р. 212].

Наймани військові. Окрім кар'єри в торгівлі, шотландські емігранти часто обирали для себе професію найманих військових. Найчастіше в літературі це пояснюється тим, що через успадкування всього майна старшим сином молодші часто були змушені покидати батьківський дім та шукати заробітку деінде – як у торгівлі, так і в військовій справі [226, р. 51; 236, р. 85]. Для того, аби стати найманцями, в них були два способи – офіційний та нелегальний. Аби санкціоновано відправитися на військову службу, потрібно було входити в групу, яка отримала дозвіл на таку діяльність від уповноважених державних органів чи короля. Дані про цю категорію (загалом 60 груп) доступні нам за сторічний період – з середини XVI ст. до середини XVII ст. Окрім цього, існували також військові, які не входили в задану хронологію, самовільно відправлялися на поле бою або ж належали до угруповання, яке діяло без дозволів.

Історик Джеймс Міллер (James Miller) порахував кількість тих шотландських найманців, які діяли офіційно в проміжку 1550–1560 рр., оскільки оцінити масштаб їхньої активності з урахуванням нелегальних військових неможливо. За цей період він знайшов інформацію про понад 60

дозволів, наданих групам найманців на приєднання до європейських континентальних армій. З них не можемо отримати точні дані, оскільки вказувалася лише загальна кількість осіб, яку хоче (або ж може) найняти підрозділ. Отож сумарно налічуємо 63 390 таких людей. Більшість із них відправлялися на службу до Франції, Данії та Швеції в часи Тридцятилітньої війни (табл. Г6) [367, р. 169–171].

Схема, за якою шотландці потрапляли до польської армії, в загальних рисах нагадувала те, як налагоджувалися торговельні відносини між цими двома країнами. Тобто ми маємо на увазі не хвилю раптової міграції, а взаємодію двох держав у момент найбільшої необхідності для обох сторін. Йдеться про поступові контакти шотландців спочатку із країнами Західної та Північної, а через деякий час і Центральної Європи. Станом на XVI ст. найбільша кількість шотландських найманців перебувала на території Франції та Нідерландів. Чимало шотландців сподівалися отримати позитивний результат від воєнної співпраці з французами проти англійців. Таким чином спільний мілітарний досвід та доволі тривалі культурні зв'язки забезпечили шотландським найманцям стале місце у структурі французької армії. При французькому дворі навіть існувала окрема шотландська охорона для короля [248, р. 31; 253, р. 14].

Не варто забувати про військову діяльність шотландців у Скандинавському регіоні. З другого десятиліття XVI ст. на території Данії вже існувала чисельна шотландська діаспора, в той же час налагоджуються контакти з Швецією. На межі XVI–XVII ст. вихідці з Британського півострова формують тут кістяк армії. А під час Північної семирічної війни обидві сторони активно залучають до конфлікту шотландських вояків. Триває це і в XVII ст., коли кількість солдатів з Шотландії на місцевій службі вимірювалася десятками тисяч осіб [412 р. 191; 268, р. 125; 403, р. 37–38; 398, р. 13–47].

У цей період аналогічні процеси відбуваються в південній частині Балтійського регіону. Роберт Фрост (Robert Frost) вказує, що вперше шотландські найманці масово з'являються на території Польщі в 1577 р. Тоді

Гданськ найняв 700 солдатів для посилення оборони міста під час його облоги Стефаном Баторієм [297, р. 195]. Варто відзначити, що в документах, проаналізованих Джеймсом Міллером, чисельність шотландців була вказана на рівні 150 осіб [367, р. 170]. Таким чином, між офіційними документами та реальністю бачимо різницю в 550 людей. Це пояснюється тим, що більшість із них потрапили в місто не напряму зі своєї батьківщини, а прибули сюди з території Голландії [291, р. 125]. Королю так і не вдалося захопити Гданськ, проте він відзначив для себе непогану боєздатність шотландців, а тому запропонував їм перейти до нього на службу. Цей задум виявився успішним, оскільки вже через два роки шотландці у складі польської армії взяли участь у поході на Московське царство [297, р. 195–196].

В цей період, окрім короля, у найманців було ще декілька роботодавців на території Речі Посполитої. Наприклад, після облоги Гданська певна частина солдатів залишилася далі служити в місті. А станом на кінець 1580-х рр. чимало шотландців перебувало на службі у Яна Замойського (Jan Sariusz Zamoyski). Під його командуванням впродовж 1600–1602 рр. 300 солдатів брали участь у Лівонській війні [291, р. 128; 297, р. 198]. Радзивіли та Потоцькі були іншими магнатськими родинами, які наймали на військову службу шотландців. Більшість із них належали до піхоти, переважно брали участь в операціях на суші, однак є згадки і про дії на морі. На початку XVII ст. шотландський інженер Якуб Муррей (Jakub Murray) брав участь у розбудові флоту Сигізмунда III Вази (Sigismund III) [240, р. 81–95; 236, р. 1–9].

Напевно наймасштабнішою кампанією, в якій брали участь найманці з Шотландії, була Тридцятилітня війна (1618–1648 рр.). Вони воювали за всі сторони конфлікту, що було для них дуже характерним (і в раніші, і в пізніші періоди шотландці могли почергово приставати до різних конфліктуючих армій). У протестантській коаліції: за Голландську республіку – 5000 осіб, союз Данії та Норвегії – 13 700, за Швецію – 25 000. На боці католиків бачимо, наприклад, 8000 солдатів, найнятих до армії Речі Посполитої у 1623 р. [226, р. 51–52; 367, р. 170]. Шотландців наймали у польське військо, де вони

воювали з військами Богдана Хмельницького під Збаражем, Зборовом, Берестечком, а трохи згодом – під Чудновом [297, р. 210–211]. У цей період на польських землях діяли відомі шотландські найманці – представники клану Гордонів (два Патрики та Генрі) (Patrick Gordon, Henry Gordon), Пол Мензис (Paul Menesius), Ендрю та Джеймс Бернетти (Andrew Burnett, James Burnett) [191, с. 127–136].

Службу в армії Речі Посполитої найманці використовували не лише як джерело збагачення, а й для підвищення власного соціального статусу. В XVII ст. було спочатку натуралізовано, а згодом нобілітовано 13 шотландських солдатів [297, р. 211]. Нам доступні аналогічні дані часів правління останнього польського короля Станіслава Августа (Stanisław August Poniatowski) в другій половині XVIII ст. Загалом таких осіб налічувалося 54, з них 41 був офіцером в армії. Звичайно, частина з цих людей могла належати до шотландського нобілітету, а на території Речі Посполитої просто підтвердити своє шляхетське походження. Все ж більшість із них досягали такого результату за допомогою власних сил та зароблених під час служби в армії коштів [226, р. 325].

Студенти. Розглянуті вище категорії шотландських емігрантів подані в порядку спадання, тобто починаючи від найчисельнішої групи – торговців. Порівняно з ними кількість людей, які прибували на територію Речі Посполитої для того, аби отримати освіту, незначна. Але цей процес цілком вписується в тогочасну європейську традицію подорожей, здійснених для навчання та поглиблення власних знань. Про поширеність таких мандрівок свідчить розвинена термінологія на позначення цього процесу. В польській – це «*podróży na studia*», німецькій – «*Ausbildungsreisen*», італійській – «*peregrinatio académica*» [448, s. 7–9]. З аналогічною метою відвідувала Річ Посполиту частина шотландців, також до цієї категорії зараховуємо нащадків емігрантів другого-третього покоління, які вирішили здобути вищу освіту.

Основним критерієм вибору навчальних закладів була якість освіти. Робимо цей висновок, ґрунтуючись на наступних даних. Шотландці однаково

охоче вступали в пресвітеріанські та католицькі навчальні заклади. До перших відносимо установи в Радзеюві (Radziejów), Заблудові (Zabłudów), Слуцьку (Słuck), Кейданах, Лешно (Leszno), Гданську і Ельблонгу; до других – різноманітні єзуїтські колегіуми, академію в Замості та Ягеллонський університет в Кракові [238, р. 3]. Найзаможніші зі студентів могли собі дозволити відвідувати декілька університетів, навчаючись в кожному з них певний термін – від пари місяців до декількох років [226, р. 154]. Наприклад, серед шотландців надзвичайно популярними були університети, які знаходилися на німецьких землях. Вони могли дозволити собі повчитися в них, а потім на семестр вирушити до Речі Посполитої [292, р. 216].

Шотландське середовище (як на батьківщині, так і в еміграції) надзвичайно заохочувало отримання молодими чоловіками вищої освіти. Бачимо це на прикладі тестаментів шотландців. Як вже згадувалося вище, їхня община заповідала значні кошти на благодійність – наприклад, допомогу знедоленим. Таким самим способом вони виділяли частину власного майна на фінансування навчання шотландської молоді. За допомогою таких грантів та стипендій чимало пресвітеріан отримало змогу навчатися за кордоном. Наприклад, фонд Даніеля Девіссона (Daniel Davisson) створювався в 1688 р. для того, аби шотландці з території Речі Посполитої могли отримати протестантську богословську освіту. Вони мали право на власний розсуд обирати навчальний заклад, та була одна вимога – там мали викладати протестантську теологію. Напевно найпопулярнішим вибором серед студентів був університет в Единбурзі [379, р. 72–73]. Фінансуванням освіти емігрантів займалися їхні співвітчизники, які залишилися жити в Шотландії, – у 1664 р. синод Абердина надав кошти на вивчення теології в місцевому університеті двом хлопцям з Речі Посполитої [340, р. 167].

Окремо згадаємо про академію в Лешні. Її ректором у 1636 р. був призначений знаменитий Ян Амос Коменський (Jan Amos Komenský). Він розширив викладацький штат і реорганізував тутешні порядки: «Школа була поділена на чотири класи (роки), згодом на п'ять класів <...> Предмети

включали латину, греку, три сучасні мови, історію, географію, математику, природничу науку і теологію». Високий навчальний рівень приваблював туди студентів з усієї Європи, зокрема шотландців. Вони ж досить часто після випуску з академії вирішували продовжувати навчання на території Британії – в Кембриджі (Cambridge) та Оксфорді (Oxford) [315, р. 198–201].

Емігранти з набутою іншою професією. Нечасто в документах трапляються дані про шотландських емігрантів, які обирали для себе професію, відмінну від торговця чи солдата. Це малодосліджене питання, а перші кроки до його вирішення були запропоновані Анною Беганською. Вона тематично згрупувала поодинокі згадки про професії шотландців у Речі Посполитій, тут вони подані в скороченому варіанті [226, р. 181]: *виробництво текстилю та одягу* (ткачі сукна і шовку, вишивальники, кравці, кушнірі, сідлярі, а також майстри, які спеціалізувалися на створенні окремої частини гардеробу – шапок, капелюхів, рукавичок); *металообробка* (ковалі, слюсарі, зброярі, голкарі та представники набагато рідкісніших професій – дзвоноливарники й годинникарі); *будівництво* (архітектори, будівельники, теслі, суднобудівники); *харчова промисловість* (м'ясарі, пивовари, винороби, мельники, пекарі, кондитери); *ремесла* (малярі, каменярі, різьбярі, гончарі, палітурники, ювеліри); *зброя* (зброярі, виробники вибухівки); *інше* (лікарі, хірурги, перукарі, виробники перук і гребінців, музиканти).

Про особливість випадків появи на польських землях шотландців, які займалися переліченими вище видами занять, свідчить реакція Конрада Ожога. Коли він згадує про осіб, які набули міського громадянства у Кракові, то особливо виділяє хірурга Джона Скота (John Scot), називаючи його «одним помітним винятком» [379, р. 64]. Попри те, що такі професії були доволі рідкісними, їхніх представників знаходимо серед львівських шотландців, які отримати тут міське громадянство. Йдеться про двох хірургів, доктора медицини, м'ясника, ливарника, шорника та кравця (табл. Г7).

Робимо висновок, що на території Речі Посполитої були присутні практично всі можливі групи шотландських емігрантів (окрім категорії

ув'язнених, яка була характерною для Північної Америки й Австралії). Найчастіше сюди переселялися з метою ведення торгівлі, для роботи солдатом-найманцем, через політичні, економічні та релігійні конфлікти на батьківщині. Для нас залишається відкритим питання збереження ідентичності мігрантів на новому місці проживання. Можемо припустити, що перше покоління переселенців бачило себе радше як шотландців, ніж поляків. А ось їхні нащадки стикалися з явищем розділеної ідентичності, при якій одній особі належали декілька її різних типів, з якими вона не могла себе до кінця повністю ідентифікувати [287, р. 17–18]. За декілька поколінь ці протиріччя стиралися і відбувалася повна асиміляція з польським середовищем.

РОЗДІЛ 3. ШОТЛАНДЦІ В РУСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

3.1 Основні центри поселення шотландців у Руському воєводстві

Руське воєводство зі столицею у Львові існувало як адміністративно-територіальна одиниця із 1434 р. спочатку в складі Королівства Польського, а згодом, до 1772 р. – Речі Посполитої (рис. Б6). До Руського воєводства входили 5 земель, які поділялися на повіти [453]:

- Львівська земля (Львівський, Жидачівський, Городоцький повіти);
- Галицька земля (Галицький, Тереховельський, Коломийський, Снятинський повіти);
- Перемишльська земля (Перемишльський, Переворський, Лежайський, Самбірський повіти);
- Холмська земля (Холмський, Красноставський, Ратненський та Грубешівський повіти);
- Сяноцька земля (Сяноцький повіт).

Класифікувавши міста воєводства за критерієм того, кому вони належали, поділяємо їх на королівські (із магдебурзьким правом – Львів, Перемишль (Przemyśl), Галич і т. ін.), приватні феодальні (Олесько (Olesko), Золочів (Złoczów), Броди (Brody), Куликів (Kulików)...) та ті, власниками яких було духовенство (їх найменша кількість). Кількість міст поступово зростала – від 172 в кінці XVI ст. до 221 в 1648 р., а чисельність міщан Руського воєводства досягала приблизно 300 тис. осіб [211, с. 37]. Найбільша ж кількість міст розташовувалася на території Львівської та Галицької земель – урбанізаційні процеси значно активніше проходили на сході воєводства. До XVIII ст. вони сповільнюються [198, с. 19] (табл. Г8). Населення міст було надзвичайно строкатим в етнічному, релігійному та соціальному плані. Тому не дивно, що саме у них здебільшого осідали заможні шотландці, особливо ті,

які були задіяні в торговельній сфері (бідніші часто мігрували між населеними пунктами). Нижче проаналізуємо їхню діяльність у таких містах, як Броди, Замостя, Коросно та Львів – з акцентом на останньому, оскільки саме про нього нам вдалося зібрати найбільше даних.

Львів. Надзвичайно важливою складовою економіки ранньомодерного Львова була міжнародна торгівля. Наразі в історичних дослідженнях є доволі тривала традиція вивчення торгівлі різноманітних місцевих етнічних груп (вірмен, євреїв, італійців, греків та ін.) [451]. Окрім них була ще одна значно менш досліджена група населення, а саме шотландські купці-емігранти. Як буде видно далі, в Руському воєводстві та Львові вони оселяються приблизно з другої половини XVI ст. В цьому місті більшість заможних новоприбулих займається торгівлею, а саме її балтійським напрямком. У своїх документах називають Львів по-різному: Leumsbrig [172], Lemborg [9, арк. 1, 5], Lemberk [9, арк. 2; 106, арк. 3], Lemberg [9, арк. 4; 22, арк. 7], Lemberggt [161, арк. 4–5], Lembergk [30, арк. 1], Leopol [9, арк. 3; 7, арк. 2], Lwow [80, арк. 2], «in Lwowa» [4, арк. 12], «we Lwowie» [48, арк. 1]. Як бачимо, в справі №260 зустрічаються чотири способи написання назви міста від одного автора. А в справі №601 назва «Leopoli» закреслена, натомість написано «Lempreg» [68, арк. 2].

Серед громадян Львова у XVI – середині XVIII ст. значну частину (хоч і не панівну) становили вихідці з інших міст [194, с. 164]. Тобто констатуємо, що заможні шотландці, які набували тут міського громадянства, аж ніяк не були винятком з правила. Зважаючи на такі передумови, що нам відомо про взаємодію не таких багатих шотландців із місцевим населенням? При аналізі документів стає зрозуміло, що вона не завжди була позитивною. Наприклад, у листі [1, арк. 1–3] 1626 р. від короля Сигізмунда III (Zygmunt III) до магістрату міста Львова є повідомлення про королівський універсал щодо заборони вивозу вітчизняної та ввозу іноземної валюти, бо в обігу було знайдено фальшиві гроші. В ньому серед тих, хто звик торгувати монетами у Львові, названі «євреї, шотландці та інші їм подібні». Також знаходимо лист [2, арк. 1–

2], надісланий в 1700 р. від магістрату міста Кракова до магістрату міста Львова із пропозицією вжити взаємні заходи проти недозволеної торгівлі шотландських купців, які не хотіли сплачувати місту податки за свою діяльність. Як бачимо, згодом ситуація не змінюється, оскільки на початку XVIII ст. у Львові «скаржитья також шановна громада на шотландців, які супроти королівського декрету різні товари уроздріб продають, закупають турецькі товари, шафрани і майже все, що могло би дати прибуток панам міщанам, і при цьому не сплачують жодного податку, крім 60 злотих, та й то не всі» [194, с. 112].

Шотландців, які проживали у Львові, можна умовно поділити на три категорії:

1. Заможні міщани з високим соціальним статусом та набутим міським громадянством;
2. Середній клас, в який переважно входили торговці та ремісники, а також купці з інших міст, які часто відвідували Львів, вели тут торгівлю, але з тих чи інших причин не мали місцевого громадянства (або мали громадянство інших міст);
3. Бідний прошарок населення.

Заможні міщани. Одним із основних завдань цього підрозділу є спроба перелічити та класифікувати всіх відомих нам шотландців, які постійно проживали в місті Львові (в XVI – першій половині XVIII ст.) або ж відвідували його з тих чи інших причин. Надостовірніше (та найпопулярніше серед істориків) джерело, яке вказує на присутність шотландців у Львові, – це списки осіб, які отримували тут міське громадянство. Для того, аби успішно пройти дану процедуру, потрібно було відповідати таким критеріям: бути законно народженим з позитивною репутацією (та підтвердженням походження за допомогою рекомендаційних листів), повнолітнім католиком (або представником східного обряду), а також мати у місті нерухомість [186,

с. 148–149]. Більшість даних свідчать, що міське громадянство набували чоловіки, однак маємо записи також про жінок [194, с. 96–97].

Детально цей процес описав Орест Заяць, який відзначив, що «міське громадянство сприймалося як певні права або обов'язки [...] Права конкретного громадянина були безпосередньо пов'язані із правами усієї громади, тому, що більшим, потужнішим і багатшим було місто, то більшими були його привілеї і тим привабливішим – громадянство. Львів же за значимістю належав до першорядних міст держави» [194, с. 56]. Серед таких привілеїв особливо цінними для шотландців були ті, які стосувалися торгівлі – наприклад, на право складу, проведення ярмарків та звільнення від мит. Отримання міського громадянства також відкривало доступ до урядових посад, чим представники шотландської общини почали активно користуватися з другої половини XVII ст.

Зважаючи на вимоги до осіб, які бажали набути міського громадянства, можемо стверджувати, що ті шотландці, які в результаті його таки отримували, належали до найзаможніших прошарків населення. Нижче наведемо перелік шотландців, які набули міське громадянство у Львові (табл. Г7). Зауважимо, що найімовірніше він не є остаточним, оскільки записи про прийняття міського права, якими користуються дослідники, збережені не повністю (доступні до вивчення реєстри велися у 1388–1783 рр., пропуски фіксуємо у 1389–1404, 1427–1460, 1605–1626, 1728–1749) [197, с. 705]. Тому з часом вони можуть доповнюватися даними з інших історичних джерел.

Згідно з таблицею, професійну більшість (13 осіб) становили торговці. З них вісім (сім представників родини Гордонів та Томас Беллі) також мали високий соціальний статус і відігравали важливу роль у міському управлінні. До категорії ремісників відносимо чотирьох осіб, ще двоє з перелічених були хірургами, троє – докторами медицини. Щодо їхнього походження, то тут класифікуємо такі чотири категорії шотландців: ті, які народилися в

Шотландії, в іншому місті Речі Посполитої, за кордоном та у Львові. Тобто чітко видно представників першої, другої, а то й третьої хвиль міграції.

Звісно, виникає запитання: які ще дані ми можемо зібрати про цих людей? Як бачимо з таблиці (табл. Г9), особливо виділяється родина Гордонів. Вони, до того ж, залишили по собі напевно найбільшу кількість офіційної задокументованої інформації, оскільки брали активну участь у житті міста. Саме їхню сім'ю використано для опису діяльності заможної шотландської родини у Львові. Про сімейні зв'язки Гордонів дізнаємося з уже згаданих матеріалів про надання міського громадянства (дані про батьків), а також із віршів, написаних та надрукованих у Львові на честь одруження Томаса Гордона [193, с. 82].

Неідентифікованими в цій схемі залишаються два Миколаї, Франциск, Йозеф, Елізабет (Elizabeth Gordon) та Агнес (Agnes Gordon) Гордони. Про них є згадки у документах (детальніше – далі), які стосуються історії Львова XVIII ст., та наразі складно сказати, яким чином вони були пов'язані з Томасами Гордонами. Однак оскільки всі вони (окрім Йозефа Гордона) мали стосунок до міського управління, то логічно буде припустити, що це були родинні відносини.

Отож завдяки тому, що представники родини Гордонів набували міського громадянства, ми знаємо, що вони були католиками. Загалом більшість представників цього клану традиційно були католиками і в себе на батьківщині [427, р. 139]. Знаходимо цьому і додаткове підтвердження – у записах про хрещення в католицькому обряді некатоликів із львівського Катедрального костелу є згадки і про Гордонів, які були хрещеними батьками. Як вказує Ірина Єзерська, «для можновладців навернення в католицизм хоча б одного іновірця зі свого оточення чи підвладних земель вважалося справою корисною для порятунку душі. Тому серед хресних батьків неофітів здебільшого зустрічаються львівські патриції, магнати і вище духовенство» [189, с. 335]. Часто особа, яку хрестили, набувала ім'я одного із своїх хрещених

батьків (залежно від статі). Саме про Гордонів знаходимо такі записи (док. В2): 14 травня 1717 р. – Томас Гордон, 19 квітня 1718 р. – «шляхетний і високородний» Александр Гордон, львівський райця, 23 липня 1726 р. – «шляхетний і високий» Миколай Гордон, доктор медицини, 31 липня 1743 р. – «шляхетний і високородний» Франциск Гордон, львівський райця, 6 січня 1754 р. – «шляхетна» Елізабет Гордонова, 24 вересня 1759 р. – «шляхетна» Агнес Гордонова, дівчина.

Нам відомо й те, де вони проживали. У власності Томаса Гордона (?–1720) та його родини була кам'яниця № 24 на площі Ринок – про це ми довідуємося зі записів про сплату податку на нерухомість у 1716 р., де вказаний будинок отримав назву «кам'яниця Гордонівська» [144, арк. 2] (рис. А7) (рис. А8). Про цю ж кам'яницю згадує у досить незвичному контексті Ян Томаш Юзефович (Jan Tomasz Józefowicz) – він розповідає історію про те, що там зустрічали привид жінки (док. В3). У податкових документах знаходимо ще два записи про сплату Томасом Гордоном грошей на інших ділянках – наприклад, за кам'яницю Роттендорфівську (тепер будинок № 43 на площі Ринок) [144, арк. 3, 10]. Аналогічні дані стосуються також Александра Гордона [144, арк. 3] та неідентифікованого Миколая Гордона, який був доктором медицини, займався торгівлею [144, арк. 25] та володів «кам'яницею Козловського» – зараз вул. Театральна № 10 [144, арк. 26–27]. Є згадки про те, що Гордони проживали в кам'яниці Зухоровичівській – тепер це дім № 40 на площі Ринок [263, s. 40]. Про те, як їхні домівки виглядали всередині, дізнаємося з праці Владислава Лозинського. Наприклад, по Томасові Гордону залишилися такі предмети інтер'єру: «коштовний стіл “люблінської роботи”, гданська скриня з надзвичайно майстерним окуттям, “замок на ній з оселедцевими головами вигадливої роботи, а всі петлі розмальовані”» [451, s. 159].

Представники родини Гордонів займали високі посади у міському управлінні, про це можна детальніше дізнатися в четвертому підпункті цього розділу. Та окрім виконання стандартних посадових обов'язків, службове і

соціальне становище зобов'язувало їх до різноманітної діяльності. Наприклад, Томас Гордон (?–1697) у 1674 р. був свідком ремісника зі Швейцарії, який прагнув вступити до львівської організації шевців. Із цим були проблеми через причини релігійного характеру: перехід у католицизм негативно сприйняли на батьківщині кандидата, а тому відмовлялися видавати документи, які засвідчували б його походження [195, с. 82]. У 1695 р. цей же Томас Гордон (або його двоюрідний брат) був одночасно міським райцею та патроном шевського цеху з боку магістрату [195, с. 80].

Відома згадка з праці Францішека Яворського (Franciszek Jaworski) про те, що відновлення верху львівської Ратуші у 1708 р. (самої споруди, її даху, годинника, ратушної кулі та флюгера-левика) після того, як у нього вдарила блискавка, відбувалося під керівництвом Томаса Гордона (?–1720), який того року перебував на посаді бурмистра [219, с. 40]. Є дані і про Миколая Гордона, який був доктором медицини і брав участь у заходах 1705 р. з ліквідації наслідків чуми у Львові [265, с. 67]. Ще один доктор Миколай Гордон у 1740-х був опікуном неповносправного майже 50-річного Петра Шимоновича (Piotr Szymonowicz) після смерті його батьків [263, с. 104].

Грунтуючись на інформації зі збереженого листування (ЦДІАУЛ, Ф. 132, Оп. 1), складно однозначно визначити, про кого саме з Томасів Гордонів йдеться у кореспонденції, надісланій від Томаса Гордона до Артура Форбса за 1685, 1687, 1692 рр. (її основна тема – торгівля та фінансові зобов'язання [44]). З іншого боку, завдяки хронології можемо точно визначити, що лист від 1701 р. про скаргу на обкрадання домівки у Львові сторожем-кравцем адресований Томасу Гордонові (?–1720) [122]. Також його стосуються три листи, надіслані у 1689 р. до магістрату міста Львова, в яких Томаса Гордона рекомендують на посаду лавника: два – від коронного канцлера Юрія Альбрахта Денгоффа (Jerzy Albracht Denhoff) [51] (рис. А9), один – від коронного референдаря Станіслава Щуки (Stanis Szczuka) [130]. Припускаємо, що син цього Гордона має стосунок до листа від 1705 р., надісланого писареві

львівського магістрату у справі ліквідації заборгованості, оскільки його автор – Томас Гордон-молодший (Thomas Gordon-junior) [45].

Ще один представник клану Гордонів у Львові, який, однак, напевно не був пов'язаний близькими родинними зв'язками із Томасами Гордонами та їхніми нащадками, – це Річард Гордон (Rychald Gordon). Його, разом із дружиною Елізабет Торрі (Elizabeth Torrie), бачимо у переліку парафіян реформаторської краківської церкви*, сформованому на базі записів із метричних книг за 1650-ті рр. [226, р. 263]. З них дізнаємося, що Річард має львівське міське громадянство, про що не знаходимо даних в офіційних міських записах. Можливо, він набув громадянство в період, інформація за який втрачена (1605–1626 рр.). Загалом це питання доволі цікаве і потребує додаткового вивчення, оскільки для отримання міського громадянства у Львові протестантам необхідно було перейти у католицизм. Про те, що він проживав у Львові, свідчить також те, що саме в цьому місті він сплачує субсидію у 1651 р. (табл. Г10). З цього ж приводу зберігся інший документ – підтвердження його оплати цього податку перед міською радою міста Кракова (док. В4).

Середній клас. Якщо для визначення заможних шотландців у Львові надійним джерелом є записи про отримання міського громадянства, то середній клас доволі широко висвітлено в іншому, вже згадуваному вище, документі – сплаті шотландськими емігрантами субсидії королю Карлу II у 1651 р. Детальніше він описаний в наступному підрозділі, тут лише згадаємо, що цей податок зобов'язував усіх шотландців та англійців, які проживали на території Речі Посполитої, сплатити англійському королю суму, рівну десятій частині всього їхнього майна. Серед тих осіб шотландського походження, які постійно проживали у Львові, нараховуємо сім людей. До середнього класу відносимо вже згадуваного Річарда Гордона, Альберта (Войцеха) Чапмана,

---

* Парафія в районі Лучановіце (Wielkanos-Lucianowice) міста Краків.

Вільяма Форбса, Якуба Фрейзера та Яна Гаррі. Бідніший прошарок представлений Робертом Феррі (Фарго) і Девідом Форбсом (табл. Г10).

Інше джерело, яке вказує на контакти середнього класу львівської шотландської общини з англійською королівською владою, – лист із наріканнями, написаний і надісланий наприкінці серпня 1624 р. з Гданська до Якова VI (James VI and I) спільно шотландцями зі Львова та Гданська про «oppressioun[e] [against the Scots] of the strangeris amang quhome we lieff» [172]. Тобто вони скаржилися на погане ставлення до шотландців у Речі Посполитій: «утиски [шотландців] чужинцями, серед яких ми живемо». Підписантами від Гданська були Джеймс Морісон (James Moresoun), Джеймс Рутвен (James Ruthvene) та Джордж Блугавз (George Blewhous). Від Львова – Вільям Рамзі (William Ramsay), Вільям Ліндсей (William Lyndsay), Девід Вотертон (David Outerton), Томас Мортімер (Thomas Mortimer) і Девід Максвелл (David Maxwell). Це звернення зберігається в Національній бібліотеці Шотландії. Ймовірно, ці прізвища належать представникам середнього класу, в яких було недостатньо впливу, аби змінити ситуацію на місці, а тому доводилося шукати допомоги ззовні.

В категорії купців, які провадили свої справи у Львові, але мали громадянства інших міст, є, наприклад, громадянин Замостя Пітер Ліск (Peter Leask). У заповіті вказано, що йому належала власність (будинки і магазини) у таких містах, як Замостя, Ярослав та Львів [226, р. 182–183]. Також у 1584 р. шотландський купець із Кракова Альберт Кін (Albert Kin) продав усі свої торгові місця в різних містах, зокрема у Львові, іншому шотландцеві, Девіду Ніколлу (David Nicoll) [340, s. 90]. Ще один міщанин із Замостя Патрик Сімсон (Patrick Simson) неодноразово зупинявся у Львові під час ведення бізнесу з продажу поташу із Молдови. Він кооперував з грецькими купцями, однак така співпраця не завжди була успішна – інколи доходило до того, що через суперечки суд визначав, кому з партнерів дістанеться яка кількість прибутку від продажу товару [416, р. 496, 499].

Іншим надзвичайно цінним джерелом даних про представників шотландської общини, які не набували міського громадянства (або ж у нас немає про це інформації), але при цьому регулярно відвідували Львів, є масив кореспонденції, надісланої до шотландського купця Артура Форбса, який проживав на території Руського воєводства. В ньому ми знаходимо дані про тих торгових партнерів-шотландців Артура Форбса, які надсилали до нього листи зі Львова. Таким чином вдасться визначити, хто з них у Львові проживав або ж його відвідував (табл. Г11). Цих людей нараховуємо семеро, бачимо серед них і вже згаданого Томаса Гордона. Сам Артур Форбс також надзвичайно активно відвідував Львів, в окремі роки це місто навіть стає його основним місцем проживання (табл. Г12).

Припускаємо, що навіть ті шотландські торговці з кореспонденції, які в ній згадуються не у контексті Львова, могли відвідувати це місто, оскільки листування збережене фрагментовано. До прикладу, як і у випадку з субсидією для короля Карла II, ми можемо знайти додаткові документи зі свідченнями про відомих нам осіб. Так, збереглося 14 листів до Артура Форбса від шотландського торговця Джорджа Бухана за 1691–1692 рр. В них немає згадки про те, що останній відвідував Львів. Але у збережених записах Шотландського протестантського братства у Любліні бачимо таку інформацію: «1712 р. – Спадщина блаженної пам'яті містера Джорджа Б'юкана для шпиталю в місті Белжице, взята від пана Томаса Гордона у місті Львові. – 633 флорини» [230, р. 174].

З чого робимо висновок, що Джордж Б'юкан, хоч це і не зазначено в листуванні, мав тісні контакти із львівською шотландською общиною, представник якої розпоряджався його спадщиною. Найімовірніше, йдеться про вже згаданого Томаса Гордона, який у переліку шотландців із набутим львівським міським громадянством розташований під № 14 (табл. Г7). В цих же записах братства є ще одна згадка про шотландців у Львові: «1727 р. Січень. Порядний містер Руст зі Львова дав порядному містеру Россу два

червоні злоті і 4 злоті в поточних грошах. – 40 флоринів» [230, р. 211]. Ці прізвища збігаються з іменами двох чоловіків, які набули міське громадянство у Львові в 1731 р. та 1732 р. (табл. Г7 – № 23 Карл Росс і № 24 Вільгельм Руст) [194, с. 190].

Бідний прошарок населення. Про найбідніших представників львівської шотландської общини у нас практично немає даних, оскільки вони майже не залишили по собі писемних документальних джерел. Ось їх опис, поданий Раїсою Шиян: «Було серед шотландців немало і таких, що лише зводили кінці з кінцями, перепродуючи придбані товари, розносячи їх по вулицях міст, розвозячи по найближчих селах» [217, с. 52]. У Львові в релігійному контексті про них згадує Денис Зубрицький. Так, у 1668 р. раецький міський суд забороняє шотландським купцям-протестантам відправляти богослужіння, незважаючи навіть на те, що ті були приватними [145, с. 377]. Можемо зробити висновок, що оскільки йдеться про шотландців-протестантів, яким не вдалося домовитися з міською владою, ця категорія населення була бідною, без політичного впливу та не отримувала міського громадянства.

З початку XVIII ст. кількість інформації про шотландців у Львові поступово зменшується. В цей період вони доволі успішно асимілювалися з місцевим населенням – мова йде як про бідніші, так і про багатші прошарки. Та не варто забувати, що паралельно з цими процесами значна частина представників місцевої шотландської общини вирішила покинути місто – цьому посприяло підвищення релігійної нетерпимості, зменшення ролі Львова у системі торгових відносин та загалом несприятливі економічно-політичні умови. Зауважимо, що в місті негативне ставлення до протестантів почалося ще з середини XVII ст., відколи у 1656 р. Ян II Казимир склав тут так звані «Львівські обітниці» [296, р. 140]. **Броди.** Іншим важливим торговим центром, в якому поселялися шотландці на території Руського воєводства, було місто Броди. Через нього проходив шлях із Гданська до Києва, а також до німецьких та угорських земель. Таким чином, місто було залучене в переправлення

худоби і торгівлю європейськими та московськими товарами. Від 1584 р. тричі на рік у місті відбувалися ярмарки. А починаючи з першої половини XVII ст. Броди отримали право складу, а отже всі купці, які подорожували зазначеними вище шляхами, мали заїжджати в місто і торгувати в ньому своїм крамом впродовж трьох днів [200, с. 486–487]. Саме в цьому населеному пункті фіксуємо найвищий задокументований рівень кількості шотландців у Руському воєводстві. В одних джерелах йдеться про 64 шотландців із Бродів між 1604 р. та 1650 р. [340, s. 13]. Зенон Гульдон визначив, що у 1630–1650 рр. відбувся раптовий і дуже сильний сплеск їхньої діяльності. Напевно, це пояснюється тим, що місто отримало право складу в 1633 р. [314, s. 66–71]. Можна також припустити, що більшість шотландців, які зупинялися в Бродах, були протестантами. Про це свідчить такий факт: у католицьких церковних записах за 1610–1678 рр. не фіксуємо імен, які могли б належати шотландцям. При цьому міська влада заохочувала поселення та ведення бізнесу не-католиками [226, р. 34, 110, 276]. Згадаємо деяких шотландців поіменно. Приблизно в 1640-х міське громадянство Кракова отримав Джеймс Чалмер (James Chalmer), який 1639 р. проживав у місті Броди (він залишався тут як мінімум до початку 1650-х). З краківським купцем Александром Форбсом (Alexander Forbes) в 1640-х мав торгові стосунки ще один міщанин із Бродів – Джеймс Пікен (James Picken). В торговий асортимент останнього входили «різні типи ножів, текстилю, шовку та тканин, включаючи турецький мухояр, а також малюнки на пергаменті та папері, струни для цимбалів, голки, коралові намистини та наперстки» [340, s. 48, 65, 128].

На східному напрямку торгівлі відзначимо таких вихідців із міста: Якуб Пікен, Бартош Карий Фрідріх Бім та Каспор Була. Всі вони прибули в 1644 р. до Києва на так званий Збірний ярмарок, ймовірно для продажу тканин і виробів з металу та закупівлі хутра. Київські торговці реквізували їхні товари й напали на торгові палатки, що стало приводом до судової суперечки. Дослідник Володимир Кравченко припускає, що причиною конфлікту була

спроба шотландців проігнорувати торгові привілеї київських купців на торгівлю московськими товарами [200, с. 488–492].

Замостя. Більшість науковців сходяться на думці про те, що Замостя було одним із найкомфортніших міст для проживання шотландців у Речі Посполитій. Цьому посприяло декілька факторів, основні з них – релігійна толерантність та розгалужені торговельні контакти шотландської общини як в Речі Посполитій, так і за її межами. Практично від моменту заснування міста в кінці XVI ст. протестантській общині було дозволено тут оселятися, брати участь у торгівлі та навчатися в місцевій академії. Зважаючи на те, що більшість емігрантів були протестантами, досить дивно, що у них не було свого храму в місті. Натомість вони відвідували декілька парафій неподалік Замостя, також декілька осіб були парафіянами протестантських храмів у Гданську [226, р. 243, 273, 274].

В Замості поява перших шотландців датується кінцем XVI ст. – в 1590 р. тут жило п'ять родин, які займалися торгівлею, а через рік емігрант із прізвищем Ганус (Hanus) володів кам'яницею в межах міста. До середини XVII ст. кількість шотландців збільшується: 25 проживали тут постійно, ще 25–30 купців регулярно сюди навідувалися. Як і у Львові, серед них виділялося декілька заможних сімей із прізвищами Кейт (Keyt), Берн (Berne), Вуєр (Wuier), Мелдром (Meldrom) та Гордон. В цей же час знаємо імена окремих успішних торговців – Джорджа Гордона (George Gordon), Яна Вуєра (Jan Wuier), Якуба та Яна Ватсонів (Jakub Watson, Jan Watson), Пітера Форбса (Peter Forbes) та Якуба Сімсона (Jakub Simson). Але найбагатшим з них був Якуб Берн (Jakub Berne), який купив у центрі міста кам'яницю та згодом її перебудував [288, s. 51–55].

У вже згадуваному київському судовому позові проти шотландських купців із Бродів брали участь також торговці зі Замостя. Ось перелік їхніх імен: Вільгельм Берн, Андрій Бікген, Девід Ухин, Андрій Бурнет. Співпраця торговців із Бродів та Замостя була логічною, адже ці два міста лежали на

спільних торгових шляхах, які сполучали Київ та Львів із німецькими й молдавськими територіями, а також Османською імперією. Шотландці Замостя переважно торгували східними тканинами, приправами та пахощами, а також зброєю і килимами [200, с. 488–491].

На території Руського воєводства частими були випадки, коли один торговець мав опорні пункти в декількох містах. Наприклад, у кінці XVII ст. львівський купець Джон Понтіс (John Pontis), який був агентом відомого лондонського торговця Річарда Стаппера (Richard Stapper), також активно торгував у Замості. У цих двох містах, а також Ярославі, провадив торгівлю Пітер Ліск. У межах Речі Посполитої купці з Замостя звертали особливу увагу на Люблін. В ньому відбувалася кооперація торговців з їхніми тарнівськими та краківськими колегами [340, s. 82, 94]. Іншим містом, з яким підтримувалися тісні торговельні зв'язки був Гданськ. Наприклад, Ендрю Девідсон (Andrew Davidson) постачав до нього зерно по Віслі. Більшість вище перелічених міст охоплювала торговельна мережа Самуеля Едвардса (Samuel Edwards) – мова йде про Замостя, Торунь, Гданськ, Люблін, Львів, Ярослав, Краків та Кам'янець-Подільський (Kamjaneć). Загалом можна простежити, що в середовищі місцевих шотландців поєднувалися тісні торгові та родинні зв'язки між такими містами: Абердином, Гданськом, Краковом та Замостям [226, p. 179, 194, 332].

Окрім купецького ремесла, згадаємо також про шотландців, які поступали в місцеві вищі навчальні заклади. Засновник міста Ян Замойський у кінці XVI ст. відкрив у Замості академію, в якій навчалося чимало шотландців. Тут наводимо деякі імена тих з них, хто її відвідував у 1654–1655 рр. та походив із Замостя – Джордж Дьюсон (Georgius Georgii Deuison), Якуб Дьюсон (Jacobus Georgii Deuison), Йоганнес Берн (Johannes Jacobi Berny) [342, s. 83]. Шотландці були і серед викладачів – наприклад, з 1596 р. Вільям Брюс (William Bruce) викладав в академії римське право. Також відомо, що місцеві заможні шотландці заповідали частину свого майна на навчальні стипендії для своїх

співвітчизників [226, р. 156, 166, 294]. **Коросно**. Це невеличке, порівняно з проаналізованими вище, містечко могло б не потрапити в поле нашого зору, якби не один шотландець, який тут оселився, а саме Роберт Портіус. Йому вдалося не лише перетворити Коросно на торговельний центр, а й стати одним із найзаможніших шотландців в історії Речі Посполитої. Отож, Роберт Портіус народився приблизно в 1600–1601 рр. неподалік Единбурга та до того часу, як йому виповнилося 20 років, емігрував на територію Речі Посполитої й оселився в Коросні. На той час тут уже існувала шотландська община – знаходимо імена таких осіб, як Кіліан Бенерман (Kilian Benerman), Томаш Діксман (Tomasz Dixman), Пітер Єман (Piotr Jeman), Бартоломей Гінес (Bartłomiej Gines), Теодор Дігман (Teodor Dugman), Ян Лау (Jan Lau), Давид Магелл (Dawid Magell) та Ян Лоренстен (Jan Laurensten). Останній став роботодавцем Роберта, який після його смерті розпочав власну справу. Завдяки близькості міста до угорського кордону йому вдалося налагодити надзвичайно успішний бізнес з імпорту вина (чому також посприяло одруження із заможною місцевою вдовою) [449, s. 43–44].

Через великий розмір компанія Портіуса потребувала багатьох співробітників – і шотландців, і поляків. Вони провадили фінансові книги, допомагали вести бізнес, а також були торговими агентами як на території Речі Посполитої, так і за кордоном. Доволі швидко, вже через десятиліття після започаткування власної справи, успіхи Роберта Портіуса було визнано на найвищому рівні: він стає королівським купцем-монополістом угорського вина. Про те, яку важливу роль він займав в розвитку міста Коросно, а також у цьому бізнесі, свідчить той факт, що всі його торгові привілеї були продовжені за правління наступного короля. Завдяки цьому купцеві вдається нажити величезні статки, які він вкладає не лише у власну справу, а й у розвиток місцевої громади – до самої смерті він був надзвичайно активним меценатом. Напевно, саме діяльність Роберта Портіуса може послугувати найяскравішим прикладом того, як шотландські емігранти наживали цілий

статок у межах одного покоління, що було досить поширеним явищем в їхньому середовищі [226, р. 201, 203–204].

Окрім цих міст, шотландці також селилися в Ярославі, Ряшеві, Холмі, Перемишлі та інших містах Руського воєводства, однак у значно менших кількостях. Серед заможних шотландців часто можна було зустріти торговців, які мали у них торговельну мережу, а саме місця для продажу своїх товарів на ринкових площах або навіть декілька магазинів. Також ці міста приваблювали шотландців із Кракова, які приїздили, щоби брати участь у ярмарках. Або ж тут діяли агенти купців із північних портових міст [340, s. 60, 66, 90].

Підсумовуючи, шотландська община утворила надзвичайно розгалужену мережу на території Речі Посполитої, де більшість осіб, які належали до одного соціального стану, знали одне одного та так чи інакше перетиналися. Таку групу не можна назвати закритою, оскільки чимало емігрантів одружувалися з представницями місцевого населення. Однак самі шотландці зробили все для того, аби створити своє окреме середовище, яке допомагало б їм успішно функціонувати на нових територіях. Тому ті з них, хто проживав у Руському воєводстві, не були ізольованими від своїх співвітчизників. Хоча їхня кількість у локальних містах не була такою ж великою, як у Кракові чи Гданську, але наразі можемо виснувати, що тут стабільно й неперервно проживали шотландці впродовж другої половини XVI – середини XVIII ст. Їхня міграція зупиняється приблизно на межі XVII–XVIII ст., і цей процес збігається в часі зі стабілізацією політичної ситуації у Великобританії, збільшенням нетерпимості до протестантів на території Речі Посполитої, а також поступовою асиміляцією шотландців із місцевим населенням.

Частина їхніх представників, яка хотіла якнайкраще влитися у міське середовище (а також мала для цього кошти й відповідну репутацію), набувала міського громадянства. Інша група, яка практично повністю складалася з торговців, часто йшла іншим шляхом: незважаючи на те, що її представники регулярно сюди навідувалися, а то й постійно тут жили, вони могли мати

громадянство певного міста не на землях Руського воєводства, яке більше відповідало їхнім торговельним інтересам. Через те, що шотландці регулярно намагалися уникнути сплати податків або ж хитрували з продажем товарів, з часом вони набули досить неоднозначної репутації.

3.2 Кількість переселенців та напрями їхньої діяльності

Попри те, що питанням еміграції шотландців на землі Речі Посполитої науковці цікавляться вже понад століття, чимало ключових питань з даної тематики залишаються доволі дискусійними. Одне з них – визначення кількості шотландців, які переселитися на цю територію в період XVI–XVIII ст. Передусім через брак джерел та надійних даних досі не вироблена загальна методологія, за допомогою якої можна здійснювати розрахунки. Більш-менш точну інформацію отримуємо щодо двох добре досліджених міст – Гданська та Кракова, однак і вона постійно уточнюється. Більшість результатів досліджень, а також інформацію з історичних джерел коротко згруповано у додатках (табл. Г13).

Перші згадки про кількість переселенців з'являються ще в XVI ст. Вони зустрічаються в політичних доповідях іноземців, звітах англійців, які відвідували Річ Посполиту, або в особистих записах їхніх сучасників. Невідомо, яким чином проводилися обрахунки – чи були вони приблизними, а чи, можливо, ґрунтувалися на якихось податкових відомостях. Наведені в них числа відрізняються. Наприклад, у записах про свою подорож за 1619 р. мандрівник Вільям Літгоу згадує про 30 000 шотландців, які проживали у Речі Посполитій [171, р. 368].

Зустрічаємо також число 40 000 осіб у 1637 р. – воно збереглося в повідомленні, відправленому на батьківщину венеційським послом при англійському королівському дворі. Саме таку кількість шотландців погрожував вислати з території Речі Посполитої польський посол, якщо йому

відмовлять в аудієнції у короля [168, р. 273]. Дані, які підготували для короля Карла II за результатами поїздок сера Джона Денгема (John Denham) та містера Кіллегрю (Killegrew) у 1650-х рр., подають, що на території Речі Посполитої на той час проживало 53 тис. шотландців [165, р. 126].

Історики, які займалися вивченням питання еміграції шотландців на землі Речі Посполитої в кінці XIX – на початку XX ст., переважно опиралися на згадані вище дані. Наприклад, Томас Фішер, один із перших дослідників цієї теми, посилався на записи Вільяма Літгоу як на достовірне джерело [292, р. 32]. Одразу варто уточнити, що не зовсім зрозуміло, які саме географічні межі він мав на увазі – лише Речі Посполитої, чи також німецьких земель, які й були основною темою його дослідження. Озвучені Вільямом Літгоу цифри також видалися переконливими у 1915 р. авторам книжки «Papers relating to the Scots in Poland, 1576–1793» [230, р. IX–XII].

Та з другої половини XX ст. виникають нові способи вирішення цього питання. Науковці намагалися з'ясувати загальну кількість прибулих, використовуючи такий підхід: спочатку вони вираховували загальну кількість шотландських родин, які проживали в Речі Посполитій у XVI–XVII ст., а потім множили їх на приблизне середнє число членів цих сімей. В 1950-ті мова йшла про 800–1000 сімей, тобто 3200–6000 осіб. В 1960-ті – про більш ніж 1000 родин, але менше 30 000 осіб. Найбільшу цифру зустрічаємо в 1972 р. – 50 000 шотландців [226, р. 79–82].

У 1974 р. виходить праця, результати якої майже 30 років було прийнято вважали стандартом при вивченні кількості шотландців на території Речі Посполитої. Мова йде про не захищену дисертацію Анни Беганської «Wielka emigracja Szkotów w Polsce druga połowa XVI – koniec XVII wieku». За вказаний проміжок часу вона нараховує 7400 родин та, відповідно, приблизно 37 000 шотландських емігрантів [239].

Її висновки і методологію піддано сумніву лише в 2012 р., коли Пітер Пол Баєр, зібравши всі доступні йому дані, обирає для аналізу 1640–1650-ті рр. – період пікової еміграції шотландців. На його думку, в цей час на території Речі

Посполитої проживало загалом 5000–7000 шотландців, а названі Беганською цифри завищені [226, р. 114]. В 2016 р. виходить останнє велике дослідження про шотландську еміграцію – за авторства Вальдемара Ковальського. Дослідник не наводить якихось нових розрахунків, але посилається на працю Баєра [340, р. 17].

Визначення кількості шотландців на землях Руського воєводства стикається з аналогічними проблемами. Вже згадувані в попередньому підрозділі записи про надання міського громадянства можуть бути репрезентативними лише для найбагатшої частини емігрантів, тоді як більшість шотландців належали до менш заможного прошарку населення, практично не описаного в джерелах. А тому оцінити чисельність останніх майже неможливо. Ще один документ, який засвідчує присутність як багатих шотландців, так і представників середнього класу – це єдиний доступний нам поіменний список шотландців із зазначенням місця їхнього проживання за XVII ст. Йдеться про перший офіційний перелік шотландців на території Речі Посполитої, які заплатили субсидію королю Карлу II в 1651 р.

Що ж це за документ і якою була причина його створення? Після страти Карла I (Charles I) та переходу влади до рук Олівера Кромвеля Карлу II (проголошеному шотландським парламентом королем у 1649 р.) довелося шукати нові джерела фінансування свого війська. Одним зі способів поповнення казни було обрано стягнення 10% коштів від вартості майна шотландських емігрантів, які проживали на території Речі Посполитої. Сейм вирішив підтримати короля й у 1650 р. ухвалив рішення, за яким усім шотландцям та англійцям таки довелося сплатити десятину [226, р. 101–102].

Збір коштів відбувся наступного року за участі офіційних представників британського монарха. Звісно, їм не вдалося оподаткувати всіх шотландців: якщо порівнювати фінальний перелік імен (476 осіб) з іншими тогочасними документами, дотичними до шотландської общини, то стає очевидним, що в окремих містах допомогти королю вирішило 30–50% емігрантів. Окремою

проблемою було також саме визначення поняття «шотландських емігрантів». За рішенням Карла II, на території Речі Посполитої під дію субсидії попадали всі переселенці, незалежно від того, до якого покоління вони належали. Однак ті з них, які були народженими вже на території Речі Посполитої та прожили там все своє життя, з перемінним успіхом оскаржували в суді вимогу сплачувати податок. Шотландці також могли занижувати вартість власного майна для того, щоб платити менше [226, р. 192–197].

Для цієї праці список платників субсидії 1651 р. цікавий тим, що в ньому можна знайти представників общини шотландських емігрантів, які проживали на території Руського воєводства та Львова зокрема. Згідно з уточненими результатами попередніх досліджень, навіть якщо особа сплачувала десятину у Львові, вона могла походити з іншого населеного пункту. Очевидно, якщо мова йшла про торговців, то вони обирали для сплати податку те місто, яке найкраще узгоджувалося з їхнім графіком роботи.

З іншого боку, всі шотландці з міста Острога (Ostróg), які представлені у фінальному результаті списків, приїхали сплачувати кошти до Львова. Можна припустити, що для певної області обиралося одне велике місто, до якого повинні були з'їжджатися емігранти. Тому було створено декілька таблиць: одна з них (табл. Г10) перелічує тих торговців, які проживали у Львові, наступна (табл. Г14) відображає всіх інших, які перебували у цьому місті на час сплати податку або ж спеціально його для цього відвідали, а остання показує решту шотландців, які проживали на території Руського воєводства (табл. Г15).

Який висновок ми можемо зробити, проаналізувавши ці дані? Згідно з таблицями, 57 шотландців, які проживали або торгували на землях Руського воєводства, сплатили податок королю Карлу II в 1651 р. Однак цілком може бути, що в них ми бачимо повторення, коли одна і та сама людина сплачувала податок у різних містах. Наприклад, Ян Мессер (Jan Messer) є у списках таких міст, як Замостя та Люблін. Очевидно, йому було зручно оплачувати суму

частинами або він не міг зібрати всі необхідні кошти одразу. Тому наразі мова йде про 56–57 шотландців.

Поділимо їх на три категорії, залежно від рівня достатку, ґрунтуючись на спроможності купити житло у Львові [201, с. 27]: малозабезпечені (до 50 злотих включно), середній клас (51–400 злотих) та заможні (від 401 злотого). До малозабезпечених зараховуємо двох осіб, середнього класу – вісім, до заможних – 23. Нам невідомі точні дані по Замостю (22 особи), але якщо вирахувати середню суму на одну людину, то напевно більшість шотландців з цього міста, які сплатили субсидію, належали до середнього або заможного класу. Серед перелічених особливо вирізняється Роберт Портіус із Коросна, який один сплатив більше грошей, ніж усі шотландці Замостя разом. Судячи з його заповіту, він справді володів майном та коштами на суму, близьку до 100 000 злотих [397, с. 494–505].

Спроби порахувати кількість шотландців у Руському воєводстві (або його окремих містах) фіксуємо в дослідженнях двох авторів – Зенона Гульдона та Раїси Шиян. Остання не надає поіменний список шотландців, але ділиться такою статистикою: «Загалом в актових книгах ЦДІА України у Львові вдалося встановити імена 73 купців-шотландців – з Бродів, 44 – із Замостя, 33 – зі Львова, 4 – з Переворська (Przeworsk), 3 – з Коросна, по 2 – з Ярослава та Самбора (Sambor)». Оскільки вона датує першу згадку 1547 р., напевно йдеться про період XVI–XVIII ст. [217, с. 51]. Цифри Зенона Гульдона трохи відрізняються: Броди – 64 шотландці, Замостя – 35, Львів – 13, всього з 13 населених пунктів – 156 емігрантів [297, р. 194].

Досить важко точно порахувати кількість шотландців у Руському воєводстві, та все ж ми спробуємо це зробити за методом, який використовувала Анна Беганська. Одразу зауважимо, що у своїй роботі вона робила максимально широкі допущення – наприклад, не враховувала приналежність шотландців до різних хвиль еміграції, а також користувалася загальним коефіцієнтом 5–6 людей на одну шотландську родину. При цьому нам відомо, що шотландці досить швидко асимілювалися з місцевим

населенням та часто брали за дружин жінок не шотландського походження, а тому такі висновки дуже приблизні.

В розрахунках отриману кількість документально зафіксованих шотландців буде помножено на два для того, аби врахувати чисельність незаможного прошарку емігрантів. Виокремивши за хронологію в межах другої половини XVI ст. – першої половини XVIII ст. та врахувавши раніше отримані науковцями дані, поєднані із власними дослідженнями, отримуємо такі результати: заокруглена кількість шотландців із міста Броди (100 осіб), Замостя (80), Львів (50), Ярослав (15), Переворськ (5), Коросно (10), Самбір (2) – сумарно 262 осіб. Подвоюємо цю цифру (524), а потім множимо на два коефіцієнти – 5 та 6. Отже, за приблизними підрахунками, на території Руського воєводства в період другої половини XVI ст. – першої половини XVIII ст. проживало 2620–3144 шотландців.

Ще з XVI ст. більшість шотландців на території Речі Посполитої займалися торгівлею. Така ситуація не стала винятком і для тих із них, хто осів у Руському воєводстві. Першою причиною такої ситуації були надані тутешнім містам пов'язані з торгівлею привілеї. Це були нормативно-правові акти, видані для міст польським королем, які надавали їм певні виключні права [205, с. 68–69]. Серед них виділимо декілька основних.

Право складу. Воно передбачало, що при подорожі з товарами купці були зобов'язані зупинятися у містах, наділених таким привілеєм, та продавати в них свій крам протягом певного часу. По його завершенні було два варіанти розвитку подій. Торговці могли їхати в наступні міста – або ж, якщо в міста було абсолютне право складу, вони не могли його полишити, доки не розпродадуть весь свій товар [350, с. 32–33]. Документально зафіксовано, що у Львові право складу було станом на 1379 р., а з 1444 р. місто отримало генеральне право складу на всі завезені зі Сходу товари [196, с. 17–18].

В Руському воєводстві право складу також мали такі міста, як Ярослав (1443 р.), Коломия (Колюмуја) (1456 р.), Коросно (1464 р.), Красностав (Krasnostaw) (1525 р.), Холм (1541 р.), Замостя (1585 р.), Самбір (1595 р.),

Динів (Dunów) (1611 р.), Ряшів (1633 р.), Ланьцут (Łańcut) (1635 р.), Березів (Berezów) (1638 р.), Скелівка (Felsztyn) (1641 р.), Перемишль [350, s. 136–139]. Зауважимо, що ці міста були головними торговими центрами Руського воєводства.

Право проведення ярмарків та торгів. Йдеться про дозвіл проводити торгівлю у певних містах в наперед визначений час, тут згадаємо лише основні з них (табл. Г16). У Львові з 1472 р. проводили два ярмарки на свята Агнети (21 січня) та Трійці (рухоме, припадало на початок літа). З часом дати могли міняти, як це сталося в 1530 р.: відтоді замість Трійці ярмарковий день припадав на 13 липня – свято св. Маргарити [196, с. 18]. Ряшів (на свято св. Войцеха) та Перемишль (Петра і Павла) отримали право проводити тижневі ярмарки. У Ярославі вони відбувалися тричі на рік, а головним вважався той, який починався 15 серпня і тривав чотири тижні [305, s. 8]. В цьому місті домінувала торгівля худобою, сукном та східними товарами. Коросно і Сянок (Sanok) (в ньому ярмарки відбувалися тричі на рік) спеціалізувалися на торгівлі товарами з Угорщини [187, с. 95–99].

Про те, як торговці готувалися до ярмарків, описав Іван Крип'якевич: «Купець мусив при в'їзді до міста заплатити королівське мито, мусив оплатити місце на буду, і крім того (мабуть вже не урядово) оплатити ся міським і королівським урядникам. Буду справляє з дерева тесля; потреба платов, лат, гонгів, цвяхів. Буду пильнує (в ночі) платний сторож. У продажі допомагає махляр-фактор, котрому дає ся заплату, мабуть “strichilne”. Сукно важиться на вазі, в'яже ся, кладе ся на віз і накриває ся полотном. Фіру платить ся від цетнара ваги більше або менше відповідно до дороги» [202, с. 19]. *Право звільнення від оплати мит.* Із 1505 р. львівські купці були звільнені від сплати всіх мит на території Польського королівства [196, с. 19]. Як зауважує Михайло Грушевський, «крім оплат пограничних були мита внутрішні, державні й приватні. Далі такі оплати, як мостове, гробельне, перевозне, пашне й ін. і різномодні ринкові побори – торгове, ярмаркове, помірне, штукове, сохачне і т. д. <...> Обростаючи з часом все густіше такими

поборами, дороги ставали часами зовсім неможливими для торговельної комунікації» [187, с. 75].

Вигідне географічне розташування було другою, надзвичайно важливою причиною такого бурхливого розвитку торгівлі в регіоні. Наприклад, центр воєводства Львів буквально був на перехресті найважливіших торговельних шляхів [185, с. 32]. Із детальним описом всіх маршрутів, які перетинали місто, можна ознайомитися в праці Луції Харевічової, ми ж коротко підсумуємо інформацію [264, с. 31–40]:

- На захід від Львова простягалися шляхи, які з'єднували його спочатку з Краковом та Вроцлавом, а далі – з великими торговими німецькими центрами на кшталт Нюрнберга (Nürnberg);
- На північ йшла дорога до Торуня і Гданська, яка відкривала доступ до Балтійського регіону;
- Східні території отримали сполучення через Київ, звідки далі торговці могли прямувати до Московського царства;
- На південному напрямку існували дороги на Угорщину (через Перемишль і Сянок або Стрий (Stryj)) та Молдову (Галич чи Кам'янець-Подільський). Таким чином підтримувалися подальші зв'язки з Османською імперією, узбережжям Чорного моря та Середземномор'я.

Найактивніше шотландські купці користувалися західним та північним шляхами. Розглянемо їхню діяльність із території Руського воєводства на всіх напрямках, починаючи із найменш активних – сходу та півдня. Численні згадки про торгівлю на *східному* шляху зустрічаємо в книжці «Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина». Наприклад, в 1582 р. у Володимирі (Włodzimierz) серед львівських аптекарів та торговців, які скаржилися на незаконне стягнення мита, зустрічаємо купця «Юрка Шота» (209, с. 190). Аналогічна причина і в скарги луцьких міщан за 1608 р. на луцького старосту. Серед усіх перерахованих, хто попав під її дію, є й купці-шотландці [209, с. 246].

1613 р. – скарга Томаша, фактора замостського купця Вільгельма Блера, на безпідставний арешт його товарів [209, с. 253]. 1616 р. – у Володимирі скарга на купців-шотландців (Якуб, фактор Кристофа Волеса, та Адам Лясон, шоти) із Замостя через неправомірні дії та агресивну поведінку [209, с. 258]. Зустрічаються і скарги на навмисний об'їзд митниць – в 1617 р. так вчинив шотландський купець Ян Бендерман, який перевозив товари із Поділля до Любліна [209, с. 260]. В 1619 р. склади із попелом та смальцюгою шотландського купця із Замостя Вільгельма Б'юкана пограбували острозькі торговці [209, с. 265]. Бачимо також заяву 1631 р. від купця із Тарнова (Tarnów) Якуба Фейфа, якому шотландський торговець Томаш Діксон із Коросна вчергове не сплатив борг [209, с. 295]. Ще одна заява про агресію від купців-шотландців датується 1638 р., скаржаться на них луцькі кушнірі [209, с. 308–309]. Цілком ймовірно, що й інші наведені в цій книжці записи стосуються шотландців, просто в них не вказане походження останніх. Численні конфлікти шотландців із Бродів та Замостя і київських торговців відзначає також український історик Володимир Кравченко [200, с. 482–503].

На *південному* напрямку зустрічаємо згадки про те, що у першій половині XVII ст. невідома кількість шотландців оселилася у Кам'янці-Подільському, очевидно для кращого контролю торгівлі: «Вони поставляли ремісникам партії ягнячих та кролячих шкірок, а на продаж – різні шкіряні вироби: ремінці, рукавиці, панчохи тощо. В незначних об'ємах продавали і свинець» [206, с. 291]. Трохи більше даних відомо про молдавський та угорські напрямки торгівлі. Наприклад, починаючи з 1650-х на території Молдови активно діяв Патрик Сімсон із Замостя. Основою його бізнесу була торгівля поташем – отриманою з деревного попелу речовиною, яку використовували у миловарінні [416, р. 494].

Із Угорщини шотландці привозили переважно вина. Це був популярний напрямок польської торгівлі, про що свідчать такі дані: станом на 1650 р. у Кракові вином з Угорщини торгували 52 особи. З них п'ятеро були шотландцями, за цей рік на них припадало 10% привезеного в місто вина (202

бочки) [226, р. 180]. На землях Руського воєводства (а то й усієї Речі Посполитої) найуспішнішим купцем, залученим у торгівлю вином, був Роберт Портіус, який фактично перетворив місце свого проживання, Коросно, на центр торгівлі угорським вином [449, s. 9]. Доступну британцям інформацію про торгівлю вином в Речі Посполитій знаходимо і в «Atlas maritimus...»:

«Поляки також мають вино; але оскільки воно виробляється у південних частинах країни, де клімат є теплішим, а саме зі сторони Угорщини та Молдавії, тож його є не настільки багато, аби робити запаси, попри це вони мають його в Гданську: і здебільшого те вино, яке ми п'ємо тут як велику рідкість і називаємо його токайським або ж токавським угорським вином, насправді є не чим іншим, як польським вином з гір Кракова та Подолії» [165, р. 126].

Дороги, які були спрямовані на *захід*, сполучали Руське воєводство з основними німецькими торговими центрами, а також дозволяли провадити купецьку діяльність із представниками Франції та Голландії (переважно йшлося про торгівлю тканинами). Як підкреслює Раїса Шиян, значну роль тут відігравала торгівля худобою. На початку XVII ст. у торгівлі волами брали участь Якоб Блекетер та Адам Лассон – шотландські купці зі Замостя, які відправляли тварин у Бюрштадт (Bürstadt). В 1632 р. зі Львова в Сілезію купець Гарлицький переганяв 99 волів. Якщо якась тварина гинула впродовж двох тижнів подорожі, продавець відшкодував її вартість. Велика доля торгівлі на тому ж таки краківському напрямку припадала на експорт шкіри та сирого м'яса у Сілезію та німецькі міста [218, с. 149–151]. Не варто забувати, що відбувалися і зворотні процеси – частина шотландців селилася у німецьких містах і звідти також провадила торгівлю на території Руського воєводства [291, 1903, р. 109]. У листуванні кінця XVII ст. до Артура Форбса, який проживав на території Руського воєводства, знаходимо декілька згадок про торгівлю з німецькими містами. Це – Аннаберг (Annaberg) [3], Наумбург (Naumburg) [14; 121], Лейпциг [18; 28; 50; 52; 54; 126; 135; 136; 137; 138], Нюрнберг [55], Ноєнбург (Neuenburg) [76], Клуж-Напока (Klausenburg) [113],

Наббург (Nabburg) [120]. Більшість авторів листів – його родичі або ж люди, які входили до торгової мережі Форбсів, чи особи, які позичали в них кошти. В кореспонденції домінують різноманітні фінансові розрахунки, а також домовленості про закупівлю тканин.

Що ж до *північного* напрямку торгівлі, то він був ключовим для шотландців і зосереджувався на так званій «Балтійській зоні». До неї належали міста, розташовані навколо Балтійського моря, переважно це були учасники (зокрема колишні) Ганзейської ліги. Такими були й два польські портові міста – Гданськ та Ельблонг. Від самого початку польсько-шотландських відносин Гданськ став основним місцем діяльності шотландців у Речі Посполитій. З однієї сторони, це місто слугувало пунктом вивантаження привезених із Шотландії товарів. А з іншої, власне через нього польське зерно потрапляло на світовий ринок, часто стараннями саме шотландських торговців [340, р. 7].

Британські купці отримали змогу активно торгувати в Балтійському регіоні після поступового занепаду Ганзейської ліги. Попри це, ще на початку XVIII ст. купців із півночі Речі Посполитої, які проживали у Лондоні, називали ганзейськими купцями [165, р. 125]. Ключовим фактором, який вплинув на місцеву торгівлю, стало створення англійською королевою Єлизаветою I у 1579 р. Східної компанії, якій було надано виключне право на торгові операції з Балтійськими країнами, зокрема Річчю Посполитою. На цій території спочатку Ельблонг, а згодом Гданськ були обрані центральними офісами компанії [309, s. 7–13]. Від 1673 р. фіксуємо її поступовий занепад, оскільки тоді англійський парламент ухвалює обмеження зони діяльності компанії південним узбережжям Балтійського моря [344, s. 247].

Що ж до Руського воєводства, то в ньому також були представники цієї організації. У Львові більшість із них діяли в межах так званої колонії англійських купців, були шотландцями й агентами офіційних членів компанії. Останні мусили бути британськими підданими та мати 11-річний стаж балтійської торгівлі [218, с. 128]. Інтереси торговців Східної компанії та купців шотландського походження, які в неї не входили, часто збігалися. А

тому імпорт та експорт товарів, який вони проводили із земель Руського воєводства, охарактеризуємо разом.

Імпорт. Починаючи з XVI ст. безумовне лідерство в обсягах імпортованих британських товарів належало тканинам. Основними центрами їхнього виробництва були території південно-західної Англії (Глостершир, Сомерсет, Оксфорд, Вустер), а також такі графства, як Девон, Дорсет і Корнуолл. На південному сході відзначимо Беркшир і Кент, а на сході та в центрі – Саффолк. Звідти тканини потрапляли до Лондона та Іпсвіча (Ipswich), а згодом – у Балтійський регіон.

За тогочасним законодавством, за межі країни потрібно було вивозити вже фарбовану тканину, якість якої була на далеко не найвищому рівні. Така матерія не витримувала конкуренції в Західній Європі з голландською продукцією, а тому нею торгували головно в Балтійській зоні. Звичайно, британські купці намагалися розширити можливості для бізнесу та просили в уряду дозволу торгувати звичайними, необробленими білими тканинами, однак значного успіху в розв'язанні цієї проблеми не досягли [443, s. 37–43]. В Шотландії виробляли переважно вовняні тканини в таких містах, як Единбург, Данді та Абердин. Їх також активно завозили на територію Речі Посполитої [279, р. 18].

Що ж до видів цих тканин, то Генрик Зінс поділяє їх на декілька категорій [443, s. 38–39]:

1. Вовняні тканини із кардної пряжі, інколи при їх виробництві використовували технологію валяння: broadcloth – лунське (дорожча цінова категорія), kersey – каразія (дешевша, із довгої шерсті), її якісніша версія за вищою ціною називалася dozens.
2. Матерія із чесаної вовни (worsteds), легша за кардну пряжу, оскільки мала менший вміст вовни: baj – байова тканина.

Про те, що цим сукном активно торгували у Львові, відомо з рахункових книжок за 1600–1604 рр. спілки місцевих купців Мельхера Шольца та Павла Боїма, а також склепової книжки Мацея Гайдера (1617–1634 рр., 1646 р.), які

були детально проаналізовані Іваном Крип'якевичем. Він зауважує, що такі тканини, як фалендиш, лунське та каразію, Боїм і Шольц закуповували переважно у торговців із Гданська, які отримували матерію або безпосередньо в порту, або ж на різних ярмарках, зокрема і на території Руського воєводства [202, с. 7–8]. Робилося це для того, аби згодом перепродати їх у Львові. Серед дрібніших постачальників матерії також бачимо імена, які можуть свідчити про їх шотландське походження – наприклад, Грегор Скотніцкі (Griegier Skotniczki) із Зубри (Zubrza) [202, с. 15].

Натомість у документах Гайдера вказано лише ті товари, які було закуплено для подальшої торгівлі. Серед – все ті ж фалендиш та каразія, байова тканина. Як і в попередній книзі, тут також є постачальники-шотландці: Ян Шот (Jan Szot) та Вільгельм Шот (Wilhelm Szot) із Замостя [202, с. 32]. Не виключаємо, що шотландцями були і Ян Томсон (Jan Thomson) з Гданська та Томас Майрус (Tomas Myrus) з Любліна [202, с. 31]. Детальніша інформація про шотландців, які проводили операції з матерією у Руському воєводстві, подана в наступному підрозділі на прикладі торгової мережі Форбсів.

У Львові в XVI–XVII ст. за один лікоть лунського полотна в грошах середні розцінки були такі: 1522 р. – 32, 1535 р. – 32,60, 1545 р. – 32, 1555 р. – 36, 1565 р. – 39, 1575 р. – 44, 1584 р. – 48, 1592 р. – 45, 1600 р. – 52, 1617 р. – 72 (табл. Г17). Фалендиш (fein lundisch), інший вид сукна, переважно з Голландії, але також і Британії [208, с. 303], за тими ж самими мірками вартував: 1566 р. – 60, 1570 р. – 75, 1580 р. – 90, 1591 р. – 72, 1600 р. – 75, 1612 р. – 100, 1620 р. – 76, 1630 р. – 171, 1639 р. – 180 (табл. Г18).

Лікоть каразії у 1581–1585 рр. вартував 23 гроші, 1586–1590 рр. – 21, 1591–1595 рр. – 20, 1596–1600 рр. – 20, 1601–1605 рр. – 21,2, 1606–1610 рр. – 20, 1611–1615 рр. – 22,2, 1616–1620 рр. – 23,5, 1621–1625 рр. – 40, 1626–1630 рр. – 47,5, 1631–1635 рр. – 60, 1636–1640 рр. – 49, 1646–1650 рр. – 60 [319, с. 187–193]. Припускаємо, що загальний ріст цін на початку XVII ст. можна

пов'язати зі значним ускладненням торговельних поставок внаслідок Тридцятилітньої війни.

Ще одним популярним товаром, який привозили шотландці, зокрема і на територію Руського воєводства, була солена риба. Наприклад, з 1574 р. значно зростає імпорт оселедців, яких лише в першій половині XVII ст. львівські купці привозять 3696 бочок [218, с. 141–142]. Зацікавлення цим товаром не спадає й у першій половині XVIII ст. «Гданськ є головним ринком, до якого голландці та шотландці відправляють свої мариновані оселедці, які є настільки затребуваним товаром у Польщі, що кажуть, ніби голландці продають в Гданськ, Ельбінгу та Кенігсбергу приблизно 14 000 тонн маринованого оселедця щороку, окрім того, що Шотландія надсилає оселедці в ті самі місця також у дуже великих кількостях» [165, р. 126]. Шотландці імпортували й інші продукти харчування, серед них: вина, прянощі (перець, гвоздика, шафран і т. д.), колоніальні товари (цукор) [218, с. 144]. Варто також згадати про імпорт шкір (переважно кролячих), металів та мінералів (олово, свинець, кам'яне вугілля) та різних дрібних виробів з металу [309, р. 10–11].

Експорт. Отрж, у польські порти Ельблонг і Гданськ прибували наповнені товаром кораблі шотландців. Додому вони поверталися не порожніми, а з різноманітним локальними добром, про яке й піде далі мова. Головним продуктом експорту Речі Посполитої в другій половині XVI–XVII ст. було дешеве зерно: його вистачало для задоволення як внутрішнього, так і зовнішнього попиту. В цей час великі країни Західної Європи ігнорують розвиток сільського господарства на користь морських походів та торгівлі (йдеться про Америку й Індію) [394, с. 43]. Скориставшись цим, починаючи з XVI ст. польські купці наповнюють європейський ринок за допомогою голландського торгового флоту житом, пшеницею та вівсом [187, с. 193–194].

Шотландські торговці на території Руського воєводства були активно залучені в процес вивозу зерна. Заможніші з них закупували продукцію та пересилали її в Гданськ, до своїх співвітчизників, з якими був підписаний торговий контракт. Часто вони діяли у спілці з місцевою шляхтою,

використовуючи для доставки зерна її судна – все через право безмитного вивезення товарів останньої (по Західному Бугу). Саме торгівлею зерном займалися місцеві агенти представників Східної компанії з Ельблонга [217, с. 52–53]. Такі контакти з гданськими купцями були безальтернативними, оскільки в місті займатися закупівлею зерна могли тільки люди з його громадянством.

Як вже згадувалося, для шотландців злакові були особливо важливими в періоди, коли на батьківщині їх вирощеної кількості було недостатньо – тобто в часи неврожаю, голоду чи поганих погодних умов. Решту часу основним продуктом, який Річ Посполита постачала на британські території, була деревина та супутні продукти, які використовували в кораблебудуванні. Пояснити це можна тим, що британський флот (як торговий, так і військовий) постійно зростав, натомість вже з XVI ст. кількість доступних для вирубки лісів на архіпелазі постійно зменшувалася. Балтійський регіон став тим місцем, звідки постачали більшість деревини для розв'язання цієї проблеми (вона йшла на виготовлення корпусів та щогл кораблів) [309, с. 12–13]. Із Руського воєводства (основну роль тут відігравав Холм) відправляли якісні великі дубові дошки (ванчос) для основних масивних деталей корабля, а для менших частин – бук (клепки). Як і у випадку з зерном, на замовлення балтійських купців деревина сплавлялася річками – Сяном, Бугом та Нарвою [187, с. 182–184].

Також у кораблебудуванні застосовували так зване ялинкове полотно, яке виробляли на льонових мануфактурах – з нього робили вітрила [165, р. 126]. Для виготовлення линв купували коноплю, її ж переважно постачали для виробництва вітрил до другої половини XVII ст. [309, с. 12–13]. З інших затребуваних продуктів згадаємо смолу і дьоготь, які експортували до Англії та Шотландії [165, р. 125], а особливо поташ. У тих же лісах Холмщини масово виробляли поташ як субпродукт деревообробної промисловості. Це явище набирало таких великих масштабів, що ставало неконтрольованим і доводило до винищення місцевих лісів. Тому з часом у такий бізнес залучаються все

віддаленіші від портів території – аж до Київського воєводства [187, с. 185–190].

Нам відомо, що шотландці також були залучені в експорт шкір, жиру та воску з Руського воєводства. Свідчить про це представлений в 1634 р. Джеймсом Кармайклом (James Carmichael) документ, згідно з яким міська влада Львова дозволила йому торгувати цими товарами в місті не лише в часі проведення ярмарків, а також продавати їх закордонним купцям [340, р. 67]. Серед інших популярних товарів, експортованих із Руського воєводства, були мінерали, а саме прикарпатська кам'яна сіль та селітра, яку використовували у виробництві пороху. Важко сказати, чи шотландці брали участь у торгівлі ними, але ці продукти були досить затребуваними в Англії та Шотландії. Також британців цікавив бурштин – тому можемо припустити, що вони займалися і його продажем [165, р. 127]. Та все ж у XVI ст. за кордон його вивозили в досить невеликих обсягах [394, s. 147].

Під час життя в Речі Посполитій, окрім кар'єри торговців, шотландські емігранти також обирали професію найманих вояків. На жаль, у нас практично відсутні дані про тих із них, хто діяв на землях Руського воєводства. Поодинокий в цій сфері приклад засвідчує випадок, коли купець вирішив змінити сферу діяльності з торгівлі на військову справу. В 1647 р. Джон Мортон (John Morton) із Тарнова, який проводив комерційні операції в Ряшеві та Львові, через фінансові труднощі став солдатом і через пару років загинув у Зборівській битві. При цьому він пішов на службу до іншого шотландця, який також спочатку пробував себе в ролі купця, – Томаса Стірлінга (Thomas Stirling) [226, р. 151].

Також відомо, що Ян Замойський набирав до себе на службу шотландських військових – в різні роки їхня кількість коливалася від 200 до 600 осіб. Під його керівництвом вони брали участь у Московській та Лівонській кампаніях, займалися обороною морського узбережжя, а також постачали армію продовольством. Спочатку ці частини діяли спільно з

угорськими підрозділами Замоїського. Згодом вони були розділені, а на чолі шотландців поставили їхніх співвітчизників – Александра Рутвена (Aleksandr Ruthven) та Абрагама Юнга (Abraham Yung) [288, s. 55]. Підсумовуємо, що Замостя було одним із небагатьох центрів у Руському воєводстві, де шотландські найманці мали кар'єрні перспективи.

3.3 Торгові мережі шотландців (на прикладі родини Форбсів)

В розділах 2.3 вже описувалося те, чим переважно займалися шотландці на території Речі Посполитої, а у 3.2 пояснювалися основні напрямки їхньої торгівлі на землях Руського воєводства. Для кращого розуміння цих процесів даний підрозділ зосередиться на детальному вивченні діяльності торгової мережі шотландців Форбсів. Спочатку варто відповісти на запитання, ким були Форбси. Це один із найбільших та найвпливовіших шотландських кланів, представники якого під впливом Реформації перейшли в протестантизм [427, р. 139]. Точно визначити їхнє походження досить складно. Знаходимо різноманітні думки, серед яких найпопулярніші такі (подані в хронологічному порядку): початково Форбси проживали на території Ірландії, де були відомими під іменем Форбхасак (Forbhasach); в IX ст. їхній предок поріднився із шотландською королівською сім'єю; ця родина отримала в свою власність землю Форбс біля Абердина в XIV ст. і від неї запозичила назву свого клану, основна гілка якого проживала в районі біля цього міста [418, р. I–II].

На території Речі Посполитої фіксуємо їхню появу як мінімум із XVI ст. – у записах про набуття міського громадянства міста Гданська за 1566 р. знаходимо запис про Ганса Форбса (Hans Forbes), а в 1580 р. аналогічні дані стосуються Вільяма Форбса (William Forbes) [291, р. 193–194]. Припускаємо, що обоє займалися торгівлею – зважаючи на те, в якому місті вони проживали. Активна еміграція представників клану починається із початку XVII ст., а на

землях Руського воєводства (у Львові) станом на 1651 р. точно проживали дві особи із прізвищем Форбс [226, р. 361].

Надалі, в другій половині XVII ст., на цій території активно діяла торгова компанія Форбсів, функціонування якої можемо простежити в листуванні, трохи більше 750 одиниць якого зберігається у ЦДІАУЛ, фонд № 132, опис № 1 «Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн». В центрі мережі були троє чоловіків із прізвищем Форбс – Артур, Патрик і Роберт (рис. А10). Розкажемо про кожного з них детальніше.

Отож, бізнес очолював Роберт Форбс, який належав до першого або другого покоління емігрантів. Нам точно невідомо, де він народився, але його батьки Вільям Форбс (William Forbes) та Урсула Діксон (Orszula Dixon) проживали в Тарнові. У дорослому віці він оселився в місті Кракові, де у 1679 р. набув міське громадянство. З Кракова Роберт займався торговельними операціями: вів справи за допомогою представників-агентів, які брали участь у найбільших ярмарках країни та використовували чеки на його ім'я. Він став королівським секретарем у 1692 р. та отримав патент від Королівської канцелярії, який описував здатність Форбса імпортувати високоякісні іноземні товари та постачати боєприпаси для королівської артилерії. Також займався банківськими операціями [226, р. 205]. Позичав кошти краківській протестантській Асамблеї (у 1700 р. – 18 444 злотих) та фінансово підтримував протестантську парафію в районі Лучановіце (Wielkanos-Lucianowice) міста Краків [230, р. 125].

Його дружиною стала Анна Кармайхелівна (Anna Karmichelówna) – донька шотландського емігранта Якуба Кармайхела-старшого, надзвичайно заможного краківського купця, про якого вже згадувалося раніше, та Сари Баренс (Sara Varens) [442, s. 23–25]. Детальна інформація про родину Роберта Форбса подана у прогностикові (рис. А11), написаному 26 листопада 1696 р. на честь одруження доньки Роберта – Анни Констанції (Anna Konstancja

Forbessowna) із замойським купцем Робертом Лоу – одним із найближчих торгових партнерів Форбсів.

Автором цього виданого у Кракові документа був доктор філософії, професор М. Матеуш Йозеф Кавчикевич (M. Mattheusz Jozef Kawczykiwicz). В ньому вказано, що Анна – єдина донька краківського купця Роберта Форбса, секретаря Його Королівської Величності, та його дружини – пані Форбесової. Далі засвідчуються імена найближчих родичів і друзів родини, наприклад її братів – Анджея (Andrzej), Олександра (Alexander) (покійних) та Яна (Jan). Судячи з контексту віршів, Олександр втопився десь на території Індії [143, s. 7].

Далі в цьому ж тексті згадано, що ще одна ключова фігура з торгової мережі Форбсів, Артур Форбс – дядько нареченої і брат Роберта Форбса [143, s. 7]. Ця інформація повністю збігається із даними, отриманими з кореспонденції, оскільки у своїх листах Роберт регулярно звертається до Артура «брате», а також «куме» (тобто Артур Форбс був хрещеним батьком дитини Роберта Форбса) [120, арк. 44]. Оскільки в листах немає згадок про дружину або дітей Артура Форбса, можемо припустити, що останній був неодружений.

Переважно він проживав на території Руського воєводства. Відомо, що в 1702 р. Артур Форбс був призначений генеральним поштмейстром [442, s. 20]. В той же період 1701–1706 рр. він займав ще одну посаду – разом зі вже згаданим Робертом Лоуом, торговцем та адміністратором митниці, допомагав коронному старості й камергеру перемишльському Костянтину Ваповському (Konstanty Warowski) керувати королівським маєтком – самбірською економією. Як зауважує дослідник Гжегож Врона (Grzegorz Wrona), при їх призначенні визначальним було те, що кандидати мали відповідні навички та знання в економічних питаннях [438, s. 175].

Третя особа з прізвищем Форбс, яка активно розвивала торгову мережу, – це Патрик Форбс (якого також називають Пітером). В документі про отримання міського громадянства Гданська він згаданий як син Роберта Форбса (Robert Forbes) із Муніей (Mowney) в Шотландії та Маргарети Фаркуар (Margareta Farquhar) [291, р. 178] (рис. А12). Державний архів міста Гданська зберігає документ, який засвідчує його походження, виданий міською радою Абердина 7 червня 1669 р. [226, р. 122, 320].

У справі про опіку над дітьми Якуба Кармайхела-старшого вказано, що Роберт Форбс – племінник Пітера Форбса [442, с. 25]. Звідси припускаємо, що батько Роберта та Артура – Вільям Форбс був рідним братом Патрика Форбса. Також не можемо не згадати, що в листі, надісланому до Артура Форбса від Джорджа Б'юкана (George Buchan), згадується, що Патрик Форбс із Гданська – похресник Артура Форбса [25, арк. 1]. Очевидно, тут йдеться про двох різних осіб. Наразі це найточніша інформація, яку вдалося з'ясувати про їхні взаємозв'язки – точніші родинні відносини встановити складно. Нам відома інформація про дружину Патрика: «Анна Констанція Чамберс (Anna Constantia Chambers) вийшла заміж в Лучановіце у 1668 р. за шотландця першого покоління, Пітера Форбса, родом із Муніей в Абердинширі» [226, р. 140]. Припускаємо, що це вона під іменем Анни-Констанції Форбс надсилала із Гданська листи до Артура Форбса, звертаючись до нього «куме» [115].

На жаль, наразі невідомо, чи збереглися фінансові книги, за якими можна було б детально вивчити діяльність торгової мережі Форбсів. А тому ключовим джерелом для з'ясування її розмірів, структури й асортименту товарів є колекція листів із ЦДІАУЛ, які були надіслані Артуру Форбсу в період 1678–1699 рр. із невеликими перервами. Її основні теми, які стосуються бізнесу, такі: торгівельні та фінансові розрахунки; перелік доступних для замовлення товарів, обговорення їх доставки; контакти з різноманітними купцями; запити на вирішення конфліктних ситуацій. Окрім цього, оскільки

авторами більшості кореспонденції були близькі родичі та друзі, то знаходимо і чимало інформації особистого характеру. Наприклад, повідомлення про стан здоров'я дружини чи дітей; привітання, надіслані з приводу святкування Різдва; запрошення на весілля; медичні рецепти; запити на транспортування домашнього начиння з одного міста в інше.

Зі всього масиву документів лише три надіслані від Артура Форбса, всі інші – до нього [50, арк. 1–3]. Ще один лист від Артура Форбса вдалося віднайти у варшавському Archiwum Głównie Akt Dawnych (AGAD) [139]. Автори листів – це торгові партнери, родичі й друзі. Якість збереженості кореспонденції також надзвичайно неоднорідна (табл. Г19). По одному листу було надіслано у 1678 р., 1682 р., 1689 р., 1693 р. і 1695 р. В порядку зростання, в кореспонденції налічується стільки одиниць: два за 1699 р., три за 1688 р., вісім за 1690 р. дев'ять у 1684 р. 47 за 1686 р. та 32 у 1691 р. Хоча у них і можна знайти трохи більше інформації, однак її недостатньо для створення повної схеми торгової мережі. Найкраще збереглася кореспонденція за 1685 р. – 222, 1687 р. – 137 та 1692 р. – 236 документи відповідно. Ще 42 листи надіслані без дати.

Структура листування має три стандартні варіанти, форма яких може легко варіюватися залежно від змісту. Перший зразок: у верхньому кутку листка зазначена дата, в яку було написано лист, а також місто, з якого його було відправлено. Після вступу бачимо основний текст із вказаною основною темою розмови, підсумки (в них часто передаються привітання від друзів та родини), інколи – припис P. S. (якщо довелося через певний час дописувати нову важливу інформацію). В другому зразку структура та сама, однак час і місто розміщені не на початку, а в самому кінці листка. В третьому варіанті вони взагалі відсутні. Опціонально до основного тексту (або на окремому аркуші) додавалися списки фінансових операцій чи товарів.

Також із кореспонденції вдалося виділити декілька найпопулярніших форм привітання та прощання. Наприклад, лист часто починався із фраз на

кшталт «Містер Артур Форбс – сер та гідний шановний друг, вітання» [50, арк. 16], «Моєму вельми доброму пану-брату, пану Артуру Форбсу» [121, арк. 2], «Містер Артур Форбс, сер, вітаю вас» [86, арк. 1]. А завершувався таким чином: «Ваш покірний слуга, до ваших послуг» [117, арк. 7], «Вашмосці зичливий, люблячий брат, кум та слуга, Роберт Форбс» [121, арк. 3], «Ваш скромний друг, до ваших послуг» [86, арк. 1].

За зовнішніми ознаками листи також були досить типовими. Відрізнялися вони лише за розміром, що спричиняло певні відмінності в способі складання кореспонденції. Наприклад, написаний на одному аркуші лист складала у формі конверта. Тоді всередині нього опинялося власне листування, а ззовні – ім'я й адреса одержувача. Зауважимо, що спосіб позначати адресу також відрізнявся. В більшості випадків вказувалося певне місто, інколи – два, коли автор не був впевнений, де саме Артура Форбса застане лист [61, арк. 3]. Трапляються листи, які дають нам надзвичайно детальну інформацію – будинок, в якому проживав адресат. У листуванні з братом Робертом уточнено, що Артур зупинявся м. Ярославі у кам'яниці пані Грушовичової (Gruszowicowej) (тепер – площа Ринок, будинок № 6), а у Львові – у кам'яниці доктора Шимоновича (Szymonowica) (будинок № 15 на площі Ринок) [120, арк. 13, 106]. Довша кореспонденція, яка складалася з декількох аркушів, відрізнялася лише тим, що додаткові сторінки вкладали в утворений із першого листка конверт. Незалежно від розміру, всі листи скріплювалися печатками – вони збереглися в непоганому стані та потребують детальнішого вивчення.

Отож, у більшості листів зазначена дата і місце їх відправлення, а також місто, в яке їх потрібно доставити. Завдяки цьому ми маємо змогу:

- хронологічно локалізувати місце перебування Артура Форбса, його партнерів та агентів;
- на базі цих даних простежити, якими маршрутами користувалися тогочасні торговці;

- проаналізувати, чи була якась регулярність та сезонність у їхніх поїздках;
- відтворити діяльність тієї частини мережі, за яку був відповідальний саме Артур Форбс.

Одразу уточнимо, що кореспонденція збережена не повністю: найбільш репрезентативними є 1685 р., 1686 р., 1687 р. та 1692 р. Далі буде проаналізовано саме їх, а в додатках можна ознайомитися із переміщеннями Артура Форбса за всі доступні роки (табл. Г20). Наведені висновки й розрахунки є приблизними, оскільки ґрунтуються лише на інформації з листування. Точне місцеперебування Артура Форбса, з певною поправкою на час доставлення кореспонденції, відслідковуємо лише з листів, надісланих його братом Робертом та похресником Патриком Форбсами.

Всі інші мали гірше уявлення про його локацію і відправляли повідомлення не так часто – до того ж, це була потенційна точка призначення. Тому тут будуть два варіанти локалізації торгової мережі Форбсів. Перший – це вже згадуваний детальний перелік у додатках, у якому в хронологічному порядку позначено більшість міст із листування Артура Форбса, з поправкою на час доставки повідомлення. Із другим – приблизним та не таким точним, оскільки він ґрунтується лише на датах відправлення кореспонденції в найкраще збережені роки, можна ознайомитися нижче.

Отож почнемо зі спроби відтворити переміщення Артура Форбса у 1685 р. Людьми, листування з якими найкраще збереглося, були такі його друзі та родичі: Алекс Гуйсон (Alex Huison), Пітер Сімсон (Peter Simson), Патрик Форбс і Роберт Форбс. Саме їхнє листування взято за основу аналізу, а отримані дані доповнює менш чисельна кореспонденція з іншими торговцями: *Львів* (7 лютого – 16 березня) [61, арк. 1; 50, арк. 1] – *Ярослав* (23 березня – 25 квітня) [119, арк. 8; 103, арк. 2] – *Ряшів* (26 квітня – 21 травня) [120, арк. 20; 120, арк. 39] – *Львів* (25 травня – 14 червня) [50, арк. 12; 22, арк. 2] – *Краків* (14 червня – 3 серпня) [44, арк. 5; 120, арк. 57] – *Ярослав*

(6 серпня – 9 жовтня) [127, арк. 1–3; 119, арк. 41] – *Мостиська* та *Ярослав* (12 жовтня – 11 листопада) [119, арк. 42; 120, арк. 93] – *Львів* (15 листопада – 9 грудня) [85, арк. 1; 120, арк. 103] – *Ярослав* (14 грудня) [58, арк. 1] – *Краків* (14–30 грудня) [119, арк. 51; 31, арк. 3–4].

У 1686 р. Артур Форбс найактивніше переписувався із Фердінандом Енгельгартом (Ferdinand Engelhart), Джоном Мюрреєм (John Murray), Патриком Форбсом та Робертом Форбсом: *Краків* (7 січня – 10 січня) [103, арк. 14; 35, арк. 1] – *Львів* (14 січня – 2 березня) [120, арк. 112; 120, арк. 122] – *Дукля* (3 травня) [65, арк. 5] – *Ряшів* (13 травня) [30, арк. 3] – *Краків* (9 липня) [80, арк. 1] – *Ярослав* (26 серпня) [65, арк. 6] – *Ярослав* (14–24 вересня) [56, арк. 10; 83, арк. 2].

Таким самим чином відтворено 1687 р., у якому переважало листування з Робертом Лоуом і Робертом Форбсом: *Львів* (23 січня) [36, арк. 6] – *Ярослав* (16 лютого – 5 квітня) [43, арк. 2; 121, арк. 2–3] – *Львів* (14–16 квітня) [60, арк. 1; 80, арк. 2] – *Ряшів* (20 квітня – 14 травня) [121, арк. 7–8; 50, арк. 16] – *Ярослав* (21 травня – 28 травня) [38, арк. 1; 6, арк. 1–3] – *Краків* (2 червня – 10 липня) [121, арк. 29; 15, арк. 2] – *Ярослав* та *Краків* (10 липня – 2 серпня) [19, арк. 1; 80, арк. 8] – *Ярослав*, *Мостиська* і *Львів* (4 серпня – 25 жовтня) [56, арк. 17; 110, арк. 9] – *Мостиська* (25 жовтня – 7 листопада) [121, арк. 54–56; 80, арк. 14] – *Ярослав* (9 листопада – 21 грудня) [80, арк. 16; 80, арк. 18] – *Краків* (24 грудня) [80, арк. 19].

1692 р. – останній, за який добре збереглася кореспонденція. Основними торговими партнерами Артура Форбса у цей час були Іван Агенгіф (Ivan Ahengif), Джордж Б'юкан, Роберт Лоу, Томас Тейлор (Thomas Tylor), Патрик Форбс і Роберт Форбс: *Краків* (8–10 січня) [44, арк. 11; 86, арк. 8] – *Львів* та *Краків* (12–18 січня) [80, арк. 12; 34, арк. 2] – *Ярослав* (26 січня) [40, арк. 3–4] – *Львів* (5 лютого – 4 березня) [25, арк. 2; 4, арк. 13] – *Ярослав* і *Замостя* (7 березня) [25, арк. 7; 119, арк. 79] – *Львів* (10–20 березня) [22, арк. 7; 56, арк. 24] – *Ярослав* і *Замостя* (21–22 березня) [25, арк. 8; 121, арк. 93] – *Львів*

(24 березня – 23 квітня) [22, арк. 8; 54, арк. 5] – *Ярослав і Замостя* (25 квітня) [25, арк. 9; 119, арк. 93] – *Львів* (26 квітня – 16 травня) [80, арк. 25; 80, арк. 30] – *Замостя і Ярослав* (16–17 травня) [119, арк. 97; 107, арк. 4] – *Львів* (17–20 травня) [121, арк. 106–108; 102, арк. 16] – *Ярослав* (23–24 травня) [25, арк. 10; 121, арк. 112] – *Львів* (24 травня – 8 серпня) [110, арк. 14; 11, арк. 3].

Варто також локалізувати торгових партнерів Форбсів. Про тих із них, хто зробив найбільший вклад у мережу, можна дізнатися в додатках (табл. Г21). Більшість згаданих купців постійно перебували в якомусь одному місті, винятком є лише Роберт Лоу та Пітер Сімсон, які активно змінювали дислокацію. Судячи з того, що Джордж Б'юкан та Антон Гейглін (Anton Heiglin) постійно проживали в Гданську, вони, як і Патрик Форбс, займалися прийомом і купівлею завезених морем товарів та їх відправкою далі на землі Речі Посполитої. На певній відстані від портів перебували Алекс Гуйсон (м. Варшава) та Фердінанд Енгельгарт (м. Вроцлав). Всіх інших торговців можна локалізувати на тій самій території, що й Артура Форбса (м. Замостя, м. Ярослав, м. Львів, м. Ряшів). Найчастіше листи надсилали з Кракова (163), Гданська (120), Львова (59), Замостя (58), Ярослава (58), Любліна (39), Вроцлава (25), Варшави (24), Лейпціга (22) та Ряшева (14).

Згадаємо і про тих торговців, які відправили до Артура Форбса невелику кількість листів, оскільки часто вони допомагають уточнити правильність загальної локалізації. З портового м. Гданськ писали Томас Баркер (Thomas Barker) (1692 р.) [5, арк. 1–2], Готтфрід Бекер (Gottfried Becker) (1687 р.) [161, арк. 1–6], Райнгольд Брюсс (Rheinhold Bruss) (1685 р.) [22, арк. 2] та Александер Пейн (Alexander Payne) (1686 р.) [96, арк. 1]. Ближче на території Речі Посполитої були, наприклад, Роберт Белль (Robert Bell) (Люблін, 1685 р.) [12, арк. 1], С. Бойд (S. Boyd) (Вроцлав, 1685 р.) [17, арк. 1], Пітер Васт (Peter Vast) (Варшава, 1685 р.) [31, арк. 3–4], Якуб Гладішевич (Jacub Gladyszewic) (Краків, 1687 р.) [40, арк. 1–7], Річард Гордон (Richard Gordon) (Олькуш, 1685 р.) [43, арк. 1], Томас Камінг (Thomas Kaming) (Дукля, 1678 р.) [65, арк. 5].

На землях Руського воєводства перебували такі адресанти (вибірково): Арнольд Бауер (Arnold Bauer) (Жовква, 1686 р.) [7, арк. 1], Алекс Бейлі (Alex Baillie) (Яворів (Jaworów), 1692 р.) [9, арк. 4.], Андреас Белль (Andreas Bell) (Ярослав, 1692 р.) [11, арк. 1–3], Якуб Бохасович (Jacub Bochasowicz) (Станіславів, 1685 р.) [19, арк. 1–4], Йоганн Вентон (Johann Wenton) (Замостя, 1687 р.) [32, арк. 1], Йозеф Грушевич (Josephus Gruszewic) (Ярослав, 1691 р.) [48, арк. 1], Саломон Левкович (Salomon Lewkowicz) (Жовква, 1695 р.) [77, арк. 1], Саймон Пайк (Галич, 1692 р.) [94, арк. 1–2].

Закордонне листування провадив Андреас Аутайлер (Andreas Autayler) (Аннаберг, Саксонія, 1684 р.) [3, арк. 1–2], Самуїл Бідерман (Samuel Biderman) (Наумбург, Саксонія, 1691 р.) [14, арк. 1], Бернгард Енгельгарт (Bernhard Engelhart) (Нюрнберг, Баварія, 1690 р.) [55, арк. 1], Феодорович (Feodorovich, ім'я невідоме) (Клуж-Напока (Klausenburg), Румунія, 1692 р.) [113, арк. 1–2], Вільям Чемберс (William Chambers) (Лейпціг, Саксонія, 1685 р.) [126, арк. 1–2], А. Ц. Сміт (A. C. Smith, повне ім'я невідоме) (Кенігсберг, 1687 р.) [104, арк. 1], Кристіян Вайс (Christian Weiss) (Відень (Wien), 1687 р.) [27, арк. 1].

Можна зробити висновок, що в 1685–1692 рр. Артур Форбс відповідав за південну частину торговельної мережі його родини, тобто за налагодження контактів між Львовом, Ярославом і Краковом. Поїздки здійснювалися за декількома маршрутами:

- *Львів – Мостиська – Перемишль – Ярослав – Ряшів – Краків* (рис. Б7);
- *Ряшів – Ярослав – Львів*;
- *Львів – Замостя – Ярослав*;
- *Ярослав – Мостиська – Львів* (рис. Б8).

Вони повністю збігаються з відомими нам торговельними шляхами. Дослідниця львівської торгівлі Луція Харевичова доводить, що станом на XV ст. у Речі Посполитій уже були сталі дороги, які купці використовували для побудови торгових маршрутів [264, s. 33]. На її думку, шлях між Львовом і Краковом виглядав так: Львів – Перемишль – Ярослав – Ряшів – Ропчице

(Ropczuce) – Пільзно (Pilzno) – Тарнів – Бохня (Bochnia) – Краків [264, s. 36]. Як бачимо, він аналогічний до того, яким користувався Артур Форбс. Виділимо також певні закономірності в сезонності поїздок: опорними пунктами мережі взимку були Краків та Львів, навесні – Львів та Ярослав, влітку – Львів і Краків, восени – Ярослав, Львів і Мостиська. Зважаючи на надзвичайно активне переміщення Артура Форбса між містами, напевно в своїй діяльності він опирався не на час дії місцевих ярмарків (цим займалися інші агенти їхньої мережі), а на необхідність проведення фінансових операцій.

Проаналізовані вище маршрути були частиною більшої торгової мережі, яку вивчаємо за допомогою надісланих до Артура Форбса листів. Те, як функціонували подібні утворення, дослідив ще Фернан Бродель (Fernand Braudel). Він влучно зауважує: «Всяка торгова мережа пов'язувала разом певне число індивідів – агентів, що належали або не належали до однієї і тої самої фірми і були розташовані у кількох пунктах кругообігу або пасма потоків. Комерція жила за рахунок цих проміжних пунктів, їхньої взаємодії та зв'язків <...> Якщо ремесло купця не могло обійтися без мережі надійних другорядних осіб та спільників, родина справді робила найприродніше й найбільш бажане розв'язання» [182, с. 119].

Члени родини Форбсів були центром їхньої торгової мережі. Артур, Патрик і Роберт Форбси відігравали в ній основну роль, а їхні друзі та торгові партнери – другорядну. Як було визначено вище, Артур Форбс відповідав переважно за землі на півдні Речі Посполитої, зокрема в Руському воєводстві (головно Львів та Ярослав). Завдяки його кореспонденції з родичами, ми можемо відслідкувати аналогічні тенденції для його сім'ї. Патрик Форбс у своєму листуванні з 1684 по 1692 рік постійно надсилав листи переважно з Гданська [119, арк. 1–113]. Це було портове місто, у яке привозили різноманітний крам, зокрема й британські вовняні тканини, якими торгували Форбси. Звідти товар відправляли Артуру Форбсові на землі Руського воєводства або ж Роберту Форбсу, який, судячи з наявного листування з 1685

по 1693 роки, був постійним жителем Кракова [120, арк. 1–123; 120, арк. 1–144].

Так виглядала основа їхньої родинної торгової мережі, до неї додавалися інші купці-агенти. Більшість партнерів Артура Форбса були такими ж, як і він, емігрантами першого-другого покоління, які вирішили оселитися на землях Речі Посполитої. На території Руського воєводства їх доповнювало місцеве купецтво. Фактично така мережа охоплювала північ, південь та схід Речі Посполитої (табл. Г22). Артур Форбс також підтримував контакти із закордонними торговцями (переважно з німецьких земель), однак, судячи з доступних даних, переважно з ними взаємодіяв Патрик Форбс. Наприклад, у 1688 р. він вказаний як один із виконавців заповіту свого друга, Джона Тернера – шотландського торговця, який діяв одночасно на території Гданська та Абердина [176].

Окреме питання, яке виникає при роботі над такою кількістю листів, – це те, яким чином вони доставлялися. Відомо, що в XVII ст. у Львові вже існувала офіційна поштова служба, яку започаткував у 1629 р. італієць Роберто Бандіnellі (Roberto Bandinelli). Пошта регулярно доставляла листи зі Львова до великих польських міст, а також за кордон з поверненням, за привілеєм Сигізмунда III [450, s. 177–178]. Згодом на цю посаду був призначений Фабіан Зиверт (Fabian Zywert), він очолював пошту до 1705 р. Збереглося п'ять листів, написаних німецькою мовою, з його листування з Артуром Форбсом [58]. Отже можна стверджувати, що останній користувався послугами офіційної пошти.

Роберт Форбс у листах до брата часто починав розмову з опису того, як фурман приходив до нього вранці або раптово вдень з листом, який був би приводом для написання відповіді. Як видно з кореспонденції, доволі часто на маршруті Краків – Львів це була людина на ім'я Станіслав [120, арк. 3, 8, 9]. В багатьох випадках він також уточнював імена інших осіб, які мали доставити його відповідь Артуру Форбсу разом із товарами [120, арк. 86]. Трапляються

також згадки про фурманів, які перевозили товари Форбсів між містами, в дещо іншому контексті. Наприклад, збереглася інформація про те, що вони вимагали підняття плати за свої послуги [98].

З кореспонденції ми дізнаємося, що купці мали певні поштові скриньки в головних містах своєї діяльності [120, арк. 88]. Якщо на момент прибуття листа в місто Артур Форбс перебував за його межами, то лист доставлявся в цю скриню й адресат міг прочитати його пізніше. Часто траплялося, що цих листів назбирувалося декілька штук. Іноді, за необхідності, їх забирали бізнес-партнери Форбсів [120, арк. 20]. Така система повністю збігається з тогочасними західноєвропейськими практиками. Нам відомо, що в поштовій системі міста Гааги у XVII ст. також існували скрині, в яких зберігалася недоставлена кореспонденція [462] (рис. А.13).

Вивчивши структуру торгової мережі Форбсів, можемо дослідити наступне питання – чим саме вони торгували? Знову ж таки, відповідь знаходимо у листуванні. Воно зосереджується на фінансових питаннях – наприклад, скільки коштів кому потрібно виділити, хто брав гроші в борг або ж на підбитті бухгалтерських підсумків (дебет і кредит). Однак існують і списки товарів, необхідних для покупки. На їх основі робимо висновок, що найактивнішою була торгівля тканинами. Як вже згадувалося раніше, існувало кілька видів вовняних тканин, які виробляли на території Великої Британії й імпортували до Речі Посполитої (відомі під загальною назвою «англійські тканини»): лунське сукно, каразія, фалендиш, байова тканина. Одяг із фалендишу та лунського сукна використовували заможніші городяни, в дешевшій цінній категорії можна було знайти каразію та байову тканину – різновид грубого вовняного полотна переважно темних кольорів [192, с. 874–875].

У листуванні знаходимо згадки про торгівлю вовняними та шовковими тканинами, які продавала родина Форбсів. Розмова зосереджувалася на їх кольорі та кількості – купці повідомляли один одному, скільки матерії того чи

іншого кольору вдалося знайти, про її відсутність чи майбутні надходження. Якщо товару було надзвичайно багато, до листів окремо додавали списки наявних тканин [5, арк. 3; 25, арк. 12; 56, арк. 8]. На їх основі проаналізовано кольоровий асортимент матерії, яку можна було купити у Форбсів (табл. Г23). Назви кольорів часто були написані різними мовами, навіть в одному листі можна зустріти суміш німецької, англійської та польської. Один зі списків складено італійською мовою [120, арк. 67].

Отож, детальніше глянемо на кольорову гаму тканин із торгового асортименту Форбсів. Одразу стає видно, що в ній переважають різноманітні зелені відтінки (подані зі збереженням оригінальної орфографії): Gross green, Grasgrin – трав'яний зелений; Sad green – темно-зелений; Light green – світло-зелений; Verde, Verdon – зелений; Celadon – блідо-блакитно-зелений, Middelgrin – зелений темного спектру із незначною часткою жовтого. Червоні: Redds – червоний; Scarlat – яскраво-червоний; Grannat – гранатовий; Carmosin – малиновий. Сині: Light blau, Luftblaw – світло-синій; Blaw – блакитний; Sea green, Marino – колір морської хвилі; Lazure – відтінок яскравого блакитного; Lapis – темно-синій. Жовті: Yealow – жовтий; Yellowish – жовтуватий; Romerants – оранжевий. Фіолетові: Violet – фіолетовий; Purpur – пурпуровий; Morello – ожиновий. Чорні: Blacks, Blak, Nero – чорний. Світлі: Argentin – сріблястий; Bianco – білий (рис. А14).

Завдяки тому, що Іван Крип'якевич проаналізував рахункові книги львівських торговців, ми можемо приблизно припустити, для чого використовувалися відповідні кольори тканин. Чорне сукно купували для пошиття плащів, а також траурного одягу; червоне – на підкладки плащів (кобеняків), на жупан і на одяг (маковий колір); жовте – для сідла, на жупан; біле – для труни дитини і короткої рушниці (припускаємо, що таку тканину використовували для пошиття торби, в якій згодом можна було б цю рушницю транспортувати); гранатове і брунатне – на одяг; лазурове – на жупан; є згадка про купівлю сірої тканини [202, с. 22–23].

Варто також відзначити, що Форбси займалися доставкою їжі. У листах є інформація про торгівлю вином [114, арк. 3], прянощами (що означало як прянощі загалом, так і їх окремий вид: жовтий шафран) [112, арк. 3], а також солоною рибою [118, арк. 1]. В одному з листів знаходимо уточнення про те, що її доставляли з Ірландії [25, арк. 3]. У листуванні між Артуром і Робертом Форбсом віднаходимо дані про те, що станом на 1692 р. вони підтримували контакт із тодішнім *Kuchmistrz wielki koronny*, тобто особою, відповідальною за управління королівською кухнею та персоналом [121, арк. 119]. Такі зв'язки з високопосадовцями відкривали нові кар'єрні можливості. Наприклад, зберігся лист [77, арк. 1], у якому Артура Форбса просять позичити золото для королівського монетного двору в Жовкві. Загалом грошові позики Форбсів – це окрема тема, яка потребує детальнішого дослідження в майбутньому. Вивчення потребує і ще один аспект їхньої діяльності: чи займалися Форбси не лише імпортом, а й експортом товарів.

Можна зробити висновок, що сім'я Форбсів торгувала переважно тканинами, а крім того – продуктами харчування та прянощами. Оскільки в цьому дослідженні використано листи, надіслані до Артура Форбса, це означає, що із них значну частину даних неможливо ідентифікувати. Якщо пояснити це на прикладі торгівлі тканинами, то вимальовується така картина: припустимо, що Артур Форбс перебував у Львові. Звідти він надіслав листа своєму колезі з проханням закупити для нього тканину №1 – червону, №2 – жовту, №3 – зелену. Маємо лише лист у відповідь на його запит. У ньому інформація подана таким чином: «На Ваше прохання я знайшов тканину № 1, 2, 3 в такій кількості...».

Тобто часто ми не знаємо типу тканини та її кольору, а лише обсяг доступної для замовлення матерії. До того ж, окрема проблема полягає в тому, щоби правильно виміряти власне кількість тканини. Як зауважує Раїса Шиян, «скільки такого товару було в того чи іншого конкретного купця з'ясувати неможливо. Облік його вівся, як правило, на “штуки”. З другої половини

XVII ст. у Львові велася ретельна реєстрація “штук”, проте будь-які способи з’ясувати, що кількісно криється за ними, залишаються безрезультатними» [217, с. 54].

Активна діяльність Форбсів на землях Руського воєводства припиняється на межі XVII–XVIII ст. Дослідниця Луція Харевічова стверджувала: торгова компанія Артура Форбса у Львові була настільки успішною, що конкуренти намагалися очорнити його репутацію та подавали на нього в суд [266, s. 360–362]. В той же час з досить серйозними проблемами стикається його брат Роберт у Кракові. Раніше вже згадувалося, що окрім торгівлі він займався фінансовими операціями – наприклад, позичав значні суми грошей єврейським Зборам старійшин у Кракові. Проблема полягала в тому, що спочатку він запозичував ці кошти у польських дворян і духовенства, очевидно не попереджуючи їх про те, на що саме він ці суми буде витратити. В результаті, коли особи (187 євреїв), які в нього ці гроші брали в борг, не змогли їх повернути, компанія Форбсів розвалилася із заборгованістю в 133 тисячі злотих [226, р. 205].

Для вивчення цього питання доступний більш ніж 500-сторінковий звіт спеціальної комісії, яка діяла в 1699–1703 рр. за наказом короля Августа II для розслідування діяльності Форбсів. Його назва – «Протокол суду королівського комісара в справі про численні борги між Робертом Форбсом, секретарем королівським, міщанином і купцем краківським, та його кредиторами, переважно шляхтою» [141] (рис. А15). Саме на 1699 р. закінчується збережене листування Артура Форбса, що можна пов’язати із проблеми компанії та судовим розслідуванням – припускаємо, що йому довелося змінити сферу діяльності.

Та як бачимо з інших документів, це була не остання судова справа, з якою довелося розбиратися Форбсам. Наприклад, в 1703–1723 рр. тягнувся «Процес Морштинів (Morsztynów) з Робертом Форбсом, купцем краківським, про сплату суми 26 000 злотих польських» [140], його звіт зайняв 321 сторінку.

В той період і до 1722 р. його брат Артур та зять Роберт Лоу також опинилися в центрі судового провадження (на 434 сторінки), яке знаходимо під такою назвою «Транзакції Константина Ваповського, адміністратора економії самбірської з партнерами: Форбсом і Лоуом. Процес з тими ж Терези з Ставських Ваповської (Teresy ze Stawskich Warowskiej) вдови, та дітей Кароля і Теофілі Ваповських (Karola i Teofili Warowskich), вівся від 1703 р.» [142]. Це останні наразі виявлені документальні згадки про Форбсів, які дозволяють прослідкувати їхню діяльність на землях Руського воєводства.

3.4 Вплив шотландських емігрантів на політику, економіку та культуру

Про повсюдну присутність шотландців у Речі Посполитій свідчать населені пункти й окремі райони в містах, названі на честь їхніх локальних общин. На колишній території цієї країни нараховують приблизно 25 таких топонімів [239, s. 35]. Наприклад, у Гданську є райони Стара та Нова Шотландія (Alt Schottland, Neu Schottland), а в Підляському воєводстві – село Шотландія (Szkocja) [226, p. 88–89]. Доволі довго точаться дискусії навколо сучасної вулиці Сербської у Львові. У XV–XVIII ст. вона називалася «Platea Pecudum, Szkoczky targ», «Sckotzicki Tark», «Vlicza Skoczka», «Vlica Skockiego targu». Денис Зубрицький асоціював цю ділянку з шотландцями, які на ній торгували. Однак наразі науковці дійшли висновку, що найімовірніше даний топонім потрібно перекладати як «вулиця Худоби» та «Скотський ринок» [184, с. 98–99]. Загалом, беручи до уваги межі розселення та кількість шотландських емігрантів, які проживали на землях Речі Посполитої у другій половині XVI – середині XVIII ст., можемо стверджувати, що вони впливали на різноманітні сфери локального життя – політичну, економічну, релігійну та культурну.

Політика та економіка. Одразу зауважимо, що переважно шотландці жодним чином не могли вплинути на *політичну* ситуацію всередині Речі Посполитої, тому далі мова йтиме лише про найуспішніших з них. У більшості були тільки два варіанти: пристосуватися або ж виїхати з країни. Найважче було переселенцям у XVI ст., які фактично з нуля будували тут кар'єри та налагоджували зв'язки. Серед них знаходимо приклади вдалої акомодациї – восьми шотландським купцям, які супроводжували королівський двір, у 1585 р. король Стефан Баторій (Stefan Batory) надав привілей вільної торгівлі, таким чином винагородивши їх за постачання армії в ході Московської кампанії. Очевидно, такі позиції королівських торговців були спадковими або ж їх набували за оплату – ми бачимо продовження цієї традиції й у XVII ст., коли іншим восьми шотландцям було надано аналогічні привілеї. Також їх було розширено – додавалися права торгівлі на ринках і поза ними, звільнення від сплати податків, можливість супроводжувати королівський двір та інші [340, р. 52–53].

Нам доступні цікаві згадки про статус шотландців і їхніх родин у кінці XVI ст., які не стосуються торгової діяльності. Наприклад, Єва (Eva), дружина королівського секретаря, шляхетного Вільяма Форбса (William Forbes), була годувальницею короля Владислава IV (Władysław IV) [340, р. 134]. Для такої ролі обирали жінку «шляхетного походження, здорову та молоду» [404, s. 213]. Підвищення соціального становища давало змогу ефективніше допомагати своїм новоприбулим співвітчизникам – відбувалося це в межах торгових компаній та кооперацій, а також завдяки участі в релігійному житті громади. Ще один приклад самоорганізації емігрантів – мережа вже згаданих шотландських братств на території Речі Посполитої. Поступово, впродовж XVII ст. деяким шотландцям вдавалося бути залученими в місцеві політичні процеси. Для цього вони діяли таким чином: активно займалися торгівлею, створювали позитивну репутацію, набували міського громадянства (на початкових етапах – часто за підтримки інших шотландців), підтверджували

своє шляхетне походження (чи отримували його вже в Речі Посполитій), а після цього займали посади в міському управлінні. Відомим прикладом такої кар'єри є Александр Чалмерс (Alexander Chalmers), варшавський бурмистер [226, р. 205, 331–332].

На території Руського воєводства найкраще простежити політичну діяльність шотландців ми можемо на прикладі міста Львова. В другій половині XVII – першій половині XVIII ст. представники клану Гордонів незмінно входили до складу міського управління. Інформація в поданій нижче таблиці взята з праці «У ратуші міста Львова... Від бурмистрів до міських голів». Деякі дані було уточнено. Наприклад, у цій книжці вказаний лише один Томас Гордон, хоча нам відомо про існування двох (роки смерті 1697 р. та 1720 р.). Отож, ми знаємо шістьох осіб з прізвищем Гордон, які займали високі посади в системі управління містом. Наприклад, всі вони були міськими бурмистрами, окрім цього регулярно ставали райцями, лавниками, війтами та лонгерами [210, с. 27, 28, 29, 31] (табл. Г24).

Ще один відомий представник шотландської общини у Львові – це Томас Беллі (Thomas Belli). Він був: бурмистром (1703 р., 1715 р.); членом колегії «40 мужів» (1688–1689 рр.); лавником (1689–1691 рр.); райцем (1691–1715 рр.); королівським бурмистром (1715 р.); бурмистром громади (1703 р.); лонгером міської каси (1692 р., 1694 р.); лонгером королівської каси (1693 р., 1702–1703 рр., 1708 р., 1711 р.); лонгером водної каси (1695–1696 рр., 1698 р.); доглядачем арсеналу (1691–1693 рр., 1696–1702 рр.); доглядачем зерносховища (1692–1693 рр.); охоронцем архіву (1703 р., 1708 р.); війтом (1700 р., 1706 р., 1712 р.) [210, с. 28].

Додамо, що коли йдеться про емігрантів першого чи другого покоління, то вони асоціювали себе передусім з шотландською общиною. Натомість у нас немає підстав стверджувати те саме про їхніх нащадків, які виростили в польсько-шотландських шлюбах та були повністю інтегрованими в місцеве суспільство. Тому досить складно розглядати їхню політичну діяльність в

контексті шотландської ідентичності – радше йшлося про логічне залучення людей високого соціального статусу в діяльність місцевої общини.

Нам відомо, що серед шотландців на території Речі Посполитої були дипломати. Серед них дотичним до Руського воєводства був викладач Замоїської академії Вільям Брюс, який недовго зміг попрацювати на своїй посаді через постійні хвороби, пов'язані з місцевим кліматом. Тому він змінив місце проживання та сферу діяльності – поперемінно жив в Англії, Шотландії та Речі Посполитій, брав участь у військових походах та заступив на дипломатичну службу до Яна Замоїського. Згодом він став послом короля Якова I (він же – Яків VI) у Речі Посполитій і консультантом польського посла у Лондоні. Крім цього написав для британського короля книгу про своє перебування на польських землях, займався торговельною діяльністю [288, s. 57–58]. Інший відомий нам дипломат та купець, який також працював за правління Якова I, – Патрик Ґордон (Patrick Gordon). Загалом, за найновішими підрахунками, в проміжок 1580–1700 рр. серед британських послів, які були відправлені на службу до Речі Посполитої, нараховують 15 англійців і 13 шотландців [226, р. 89–90, 458–461]

Впродовж другої половини XVI ст. – середини XVIII ст. більшість шотландців у Речі Посполитій так чи інакше були залученими в торгівлю. При цьому йдеться про закупівлю та продаж товарів у надзвичайно різноманітних цінових категоріях – від найдешевшого краму на кшталт голок, ножів та гудзиків, до дорогих тканин, прикрас, прянощів та зброї. Найбільша доля імпорту припадала на тканини, солону рибу, вина та прянощі, а експорту – на зерно, худобу та деревину (і похідну від неї продукцію). На ці процеси безпосередньо впливали чотири важливі фактори. Перший – зручні транспортні морські шляхи, які сполучали Британський архіпелаг та Річ Посполиту. Другий – згадана вище участь шотландців у забезпеченні королівського двору різноманітною продукцією, свідчення про їх вплив на закупівлю та реалізацію певних видів товарів. Третій – співпраця з місцевою

шляхтою, що давало можливість перевозити крам без сплати мита. Четвертий – діяльність Східної компанії, замовлення якої виконували англійці, шотландці й ірландці.

Всі ці дії спричинили значний вплив шотландських торговців на певні сектори *економіки* Речі Посполитої, а саме на імпорту та експорту товарів, їхнє ціноутворення. Оскільки для шотландців північний напрямок торгівлі був пріоритетним, можемо проаналізувати його за допомогою тих товарів, які найбільше ввозили та вивозили з портових міст – Гданська та Ельблонга. Наприклад, у другій половині XVI ст. – на початку XVII ст. з них переважно експортували збіжжя (70,9%), продукти деревообробної промисловості (12,2%), тканини та текстиль (10%), деревину (4,2%), метали (1,4%), шкіри та хутра (1,1%) (табл. Г25). А імпортували – тканини (52,3%), сіль та оселедці (25,8%), вина (14,6%), шкіри та хутра (3,7%), колоніальні товари (3,5%) (табл. Г26) [285, с. 48].

В першій половині – середині XVII ст. бачимо такі дані по імпорту та експорту основної продукції з Гданська. Вивіз зерна (у тисячах лаштів¹⁶): 1631 р. – 17,9, 1635 р. – 39,1, 1640 р. – 43,8, 1644 р. – 41,5, 1649 р. – 65,2. Привіз тканин (в тисячах штук): 1631 р. – 58,3, 1635 р. – 74,5, 1640 р. – 55,7, 1644 р. – 49,2, 1649 р. – 48,6 (табл. Г27) [358, с. 283]. Приблизно з другої половини XVII ст. роль міста Гданська як монополіста в балтійській торгівлі зерном починає поступово спадати. В 1661 р. на Гданськ припадали 84% експорту збіжжя (17,2 тисячі лаштів пшениці і жита), в 1670 р. – 69% (32,3), 1680 р. – 54% (33), 1690 р. – 51% (16,7), 1700 р. – 52% (11,9) (причому якщо вираховувати середні дані, то в проміжок 1691–1700 рр. отримуємо 46%) (табл. Г28). Натомість у другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. рівень імпорту тканин залишається на тому ж рівні (1661–1670 рр. – 57% (в середньому, у тисячах штук – 21), 1671–1680 рр. – 53,6% (21,5), 1681–1690 рр.

¹⁶ Міра ваги, яку використовували на балтійському напрямі торгівлі, найчастіше для обрахунку ваги зерна. Дорівнює приблизно 2107–2124 кг.

– 69,5% (44,6), 1691–1700 рр. – 59% (24,9)), а колоніальних товарів – сильно зростає (1661–1670 рр. – 63%, 1671–1680 рр. – 56,4%, 1681–1690 рр. – 63,8%, 1691–1700 рр. – 44,6%) (табл. Г29) [359, s. 775–779]. Підсумуємо, що шотландці, зокрема і в Руському воєводстві, брали участь у найбільш розвинених і найприбутковіших сферах торгівлі XVI – початку XVIII ст.

Культура. Коли ми згадуємо впливи шотландців на *культуру* – в більшості випадків вони дотичні до релігійної сфери. Передусім йдеться про збудовані або фінансовані ними храми. Наприклад, шотландці-кальвіністи активно їх відвідували в таких містах, як Гданськ (костел Св. Єлизавети) (рис. А16) та Краків (парафія в Лучановіце), а католики надавали перевагу місцевим храмам. Серед них особливо виділяються костели в містах Хелмно (Chełmno) (Успіння Пресвятої Богородиці), на території Руського воєводства – у Коросно (Пресвятої Трійці). А в львівській книзі запису прибутків і видатків расцької каси (1708–1765 рр.) знаходимо запис про те, що в 1726 р. Томас Гордон оплатив витрати за 2000 цеглин для ремонту костелу, очевидно в Зубрі під Львовом (kosciol Zubrzecki) [160, арк. 229]. Як бачимо з документів, в цей же час частина родини Гордонів мала стосунок до цього населеного пункту – наприклад, Александр Гордон орендував там землю у 1723 р. [160, арк. 195].

Храми зазвичай намагалися увіковічнити найщедріших благодійників – таким чином ми можемо довідатися, який вигляд мали окремі шотландці. Джон Чартерс (John Charters) та його дружина Ядвіга Сміт (Jadwiga née Smith) зображені у костелі міста Хелмно (рис. А17), також там є намогильні портрети Джорджа Форбса (George Forbes) (рис. А18) і Джона Джорджа Сміта (John George Smith) (рис. А19) [226, p. 148; 224, p. 445, 450]. Саме при храмах (всередині них чи на цвинтарі) збереглися могили місцевих шотландців, переважно вони датуються XVII–XVIII ст. Пітер Пол Баєр дослідив 34 пам'ятки у Гданську, Ельблонгу, Хелмно, Варшаві, Кракові та зробив висновок, що в них поховані 30 чоловіків та 10 жінок. Поховання протестантів

виконані дуже просто, з написами німецькою та латинською мовами, інколи – із вирізаним на камені родинним гербом. Натомість могильні камені римокатоликів часто були багато оздоблені, з довгою біографічною довідкою про померлого (латинською або польською мовами) та його портретом [225, р. 79–86].

На землях Руського воєводства найвідомішим прикладом костелу, в якому збереглися предмети та зображення, пов'язані з шотландцями, є храм Пресвятої Трійці у Коросно. З 1630-х рр. та до самої смерті гроші на його перебудову та відновлення регулярно давав Роберт Портіус, про якого вже неодноразово було згадано вище. За його фінансової підтримки костелу [449, s. 47–51]:

- Було подаровано купіль із ніжками-левами (із дарчим написом «ROBERT PORCIUS SCOTUS CIVIS CROSNENSIS DONAVIT 1634»), два римські міссали, три великі дзвони (один із них підписаний «ROBERTUS PORTIVS CIVIS CROSNENSIS SVMPTU PROPRIO RESTAURAVIT»), церковну лаву та амвон, чотири вівтарні та чимало інших образів, які прикрашали церковні каплиці, ковани двері (рис. A20).
- Надано кошти на проведення численних будівельних робіт із реконструкції, а також для побудови його дзвіниці, за що Роберт Портіус, дві його дружини та їхні діти були поховані у церковній каплиці св. Петра і Павла.
- Прикрашено стіни храму вирізьбленими на камені гербами купця, а також портретами-епітафіями Роберта і його дружини Анни (рис. A21).
- Здійснено повторне освячення.

Із релігійною сферою також пов'язане шотландське книгодрукування на території Речі Посполитої та Руського воєводства. У другій половині XVII ст. зустрічаємо два випадки, коли заможні представники цієї общини замовляли написання та видавництво віршів на честь одруження, причому це стосується як протестантів, так і католиків. Йдеться про етикетну літературу – «художні

твори (поетичні, прозові), приводом та сюжетною основою при написанні яких слугують переважно стандартні етикетні ситуації (народження, одруження, прощання, подяка тощо), а також, рідше, філософські рефлексії окремих подій особистого та суспільного життя» [214, с. 45].

Уточнимо, що в цьому випадку бачимо радше вплив локальної культури на шотландців, а не навпаки. Перший приклад – це видані латинською і польською мовами у Львові 1669 р. «Лови Кохання на Вепра та Левицю» («*Venatio Amoris in Apro et Leaena*») авторства Лукаша Словицького (Luka Stanislao Slowicki). Цей твір присвячений одруженню Томаса Гордона з поселення Коррідаун на півночі Шотландії з львів'янкою Констанцією Кудличівною. На п'яти сторінках бачимо їхні герби (із левом та вепрами), а також вірші, де молодий зображений в образі вепра, молода – левиці, яких зловив Амур, а Юпітер змусив побратися (рис. А22) [212, с. 109; 213, с. 121–125; 193, с. 82].

Другий приклад – «Провісник щасливого кохання та тріумфу» («*Prognostyk szczęśliwego miłości Tryumfu*»), написаний польською мовою 1696 р. в Кракові Матеушем Юзефом Кавчикевичем (Mateusz Józef Kawczykiwicz) на честь одруження двох шотландців – Анни Констанції Форбс та Роберта Лоу. На відміну від львівського твору, в ньому немає ілюстрацій, натомість він довший за обсягом – 14 сторінок. Оскільки ця праця була замовлена батьком нареченої, то саме про його сторону новоствореної сім'ї знаходимо переважну більшість інформації. Йдеться про їхні родинні зв'язки, найближчих друзів, інколи навіть про професійну приналежність чи посади при королівському дворі. Тут також є сюжети з античної міфології, похвала чеснотам наречених, підкреслення соціального статусу їхніх родин [143, s. 1–14].

Вплив візуальної культури шотландців бачимо в межах їхньої професійної купецької діяльності, а саме в торгових знаках. Це графічні позначки XIV–XVIII ст., що походять з території Британського архіпелагу.

Вони стають унікальним персональним символом для купців, аби маркувати їхню власність та соціальний стан. На територію Британії потрапляють із Північної та Західної Європи, однак там вони були відомі під іншою назвою та мали більший функціональний набір. В німецькій та польській історичній традиції такі позначки входили у значно більшу категорію гмерків (нім. – *gemerk*) (рис. A23, A24). Це була узагальнена назва для знаків, які мали розпізнавальний або власницький характер. Тобто робимо висновок, що торгові знаки – це вужча категорія, характерна власне для купців із Британського архіпелагу [395, р. 3; 302, р. 9, 22].

При створенні торгового знаку визначальними були такі дві характеристики: швидкість створення (невисока графічна складність) і легка впізнаваність [425, р. 2]. Такі позначки найчастіше були спадковими – від родичів або друзів-колег [365, р. 62]. Одним із найпоширеніших видів торгових знаків є той, що утворений за допомогою символу «4» в різних варіаціях, а також абревіатур (рис. A25). На території Руського воєводства знаходимо декілька прикладів його застосування. Наприклад, у хірографі (борговому зобов'язанні) за 1571 р. львівського міщанина купця Юрека Войнара на його печатці бачимо гмерк (рис. A26) [207, с. 273–274]. Інші зразки торгових знаків знаходимо в листуванні Артура Форбса. В ньому у списках товарів та фінансових операцій Артура Форбса, його брата Роберта та партнерів (переважно в листах, написаних із німецьких земель) позначають торговими знаками (структура їхньої побудови – типова для шотландських торговців).

Ці торгові знаки класифікуємо таким чином [178, с. 19]:

- із символом «4» та абревіатурою (рис. A27) [45, арк. 2; 56, арк. 1, 8];
- із абревіатурою (рис. A28) [56, арк. 9, 10, 12, 13, 14; 119, арк. 2, 3, 30; 121, арк. 38];
- із трьома кругами та хвилястою ніжкою-основою (рис. A29) [56, арк. 7, 15, 16, 17; 119, арк. 1, 30, 41];

– із літерою N [119, арк. 1].

Підсумовуючи підрозділ про культуру, не можемо не згадати про участь шотландців у польському освітньому процесі. Як вже зауважувалося раніше, на території Руського воєводства діяла Замоїська академія, в якій навчалися чимало шотландців. За одними із розрахунків, з 1610 р. по 1709 р. цей заклад відвідували 39 студентів-шотландців та п'ять англійців. Більшість із них походило з самого Замостя (17), решта – з Кракова, Любліна, Ельблонга, Перемишля, а також з Данії. В офіційному переліку студентів бачимо, що частина з них були близькими родичами – там записували, якщо в академії навчалися рідні брати (табл. Г30) [288, s. 59–60].

На нашу думку, саме вивчення культурних аспектів життя шотландців на території Речі Посполитої є доволі перспективним. Мова йде про пошук та атрибуцію пов'язаних із шотами предметів, які перебувають у фондах місцевих музеїв (зокрема у Львівському історичному музеї (ЛІС)). Наприклад, особливої уваги заслуговують шотландські монети. В ході грантової поїздки авторки до Абердина було складено фотокаталог популярних шотландських монет періоду XVI–XVIII ст. У майбутньому його можна буде використовувати при роботі з локальними нумізматичними колекціями, які включають шотландські екземпляри.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії показав, що серед західних науковців в останні три десятиліття значно зросло зацікавлення переселенням шотландців до Речі Посполитої. Однак їхня міграція саме на землі Руського воєводства є доволі маловивченим питанням. Тому дана дисертація – одна з початкових спроб залучення цього питання в ширший історичний, політичний, економічний та культурний контекст. Щоби всебічно розкрити тему, було використано комплекс письмових і матеріальних джерел із архівів, музеїв та бібліотек України, Польщі, Англії й Шотландії. Зібрані в ході дослідження дані було сформовано в декілька авторських таблиць, серед яких особливо виділимо дві. Перша – це список осіб шотландського походження, яким було надано міське громадянство у Львові. Друга – повний опис листування купця-шотландця Артура Форбса, яке знаходиться в ЦДІАУЛ.

За підсумками роботи можемо зробити такі висновки:

1. Міграція шотландців на землі Речі Посполитої та власне Руського воєводства була частиною більшого процесу їхнього переселення за межі Шотландії протягом XV–XVIII ст. Згідно із запропонованою нами періодизацією, цей процес припадає на другий етап переселення і стосується Європи, Північної та Центральної Америки у XVI–XVII ст. Щодо європейських країн, то це була переважно трудова міграція до Франції, Нижніх країн, Скандинавії та материкових країн із виходом до Балтійського моря (до цієї ж категорії зараховуємо Річ Посполиту). Винятком тут є Ірландія – її згадуємо в контексті колонізаційних процесів разом із американськими територіями.

2. Початки міграційних процесів пов'язуємо з географічно-кліматичною, соціальною, економічною, політичною та релігійною ситуацією всередині Шотландії. В XVI ст. на її території почався Малий льодовиковий період, під час якого знизилася середня річна температура. Це мало безпосередній вплив на Шотландію: зважаючи на її розташування, значні території на півночі та

північному заході країни зазнали різкого ускладнення умов для проживання. Через це спостерігаємо внутрішнє переселення населення в тепліші регіони, зміну в способі ведення сільського господарства та перехід від традиційно м'ясної дієти до такої, що базується на злакових культурах. Похолодання сприяло також регулярним неврожаям і мору – ці фактори тільки посилювалися внаслідок постійних воєнних дій.

Починаючи із першої половини XVI ст., фактично всі політичні конфлікти мали релігійне підґрунтя або складову. Тому по чергово католики і протестанти (а саме пресвітеріанці) мали причини для еміграції через релігійні переслідування. За схожою схемою країну покидали політичні противники чинної влади. Відзначимо, що представників цих двох груп мігрантів у відсотковому відношенні було не так вже й багато. А більшість шотів виїжджали радше через комбінацію наведених вище факторів, які значно ускладнювали життя середньостатистичному жителю країни.

3. Через постійні неврожаї шотландські купці займалися пошуком ринків для закупівлі зерна. Таким чином їм вдалося налагодити та підтримувати контакти з містами Речі Посполитої на узбережжі Балтійського моря. Припускаємо, що перспектива фінансової вигоди від розвитку таких торговельних стосунків стала додатковим стимулом для переселення шотів. Цей період (перша половина – середина XVI ст.) збігається в часі з прибуттям сюди ще однієї групи шотландців – протестантів, переважно торговців, які до цього вели справи на німецьких землях. Саме з цього часу виводимо початки регулярної шотландської міграції до Речі Посполитої.

Зважаючи на здебільшого толерантне ставлення місцевого населення, можливість вільно практикувати як католицизм, так і пресвітеріанство, а також матеріальні переваги від торгівлі, все більше шотландців не просто регулярно навідувалися до Речі Посполитої, а обирали її місцем свого постійного проживання. Переселялися як поодинці, так і цілими сім'ями або ж групами знайомих між собою людей.

4. На базі опрацьованих матеріалів можемо стверджувати, що основним критерієм при виборі місця проживання був релігійний чинник. Наприклад, шотландці-пресвітеріани з більшою ймовірністю вирішували обрати ті населені пункти, в яких переважали кальвіністи (чи до них належав власник цих земель) або там був реформаторський храм, яким за потреби могли користуватися разом із лютеранами. Католики приєднувалися до общин локальних костелів. Трапляються і такі випадки, коли шоти хоча проживали в одному населеному пункті, були парафіянами храму в іншій, доволі віддаленій частині Речі Посполитої.

На території Руського воєводства зустрічаємо представників усіх цих категорій. Львівські католики-шоти відвідували Катедральний костел, також знаходимо згадки про місцеву общину шотландців, яка мала окреме приміщення для молитви. Імена тутешніх шотів також присутні у списках парафіян реформаторського храму в Гданську. Окрім релігії, іншими важливим факторами були локальні торгові привілеї, наявність сформованої в місті шотландської общини і ставлення місцевих мешканців. До основних міст, в яких оселялися шотландці у Руському воєводстві, відносимо: Львів, Броди, Замостя, Коросно, Ярослав, Ряшів, Холм, Перемишль. Вони проживали також у менших містечках і селах (останнє стосується здебільшого незаможних).

5. Чисельність шотландців була (і залишається досі) одним із найдискусійніших моментів, дотичних до даної тематики. Ще в XVII ст. різноманітні документи подають їхню кількість у межах 30 000 – 50 000 тис. осіб. Новіші розрахунки XX–XXI ст. тяжіють в сторону все менших цифр – від 5000 у проміжку 1640–1650 рр. до 37 000 загалом. Нами було здійснено спробу підрахунку кількості шотів на землях Руського воєводства у першій половині XVI – середині XVIII ст. Використана для цього схема Анни Беганської передбачає, що спочатку на певній території потрібно порахувати кількість документально підтверджених шотландців. Після цього отримане число

перемножується на коефіцієнт 5 та 6 (приблизна кількість членів родин цих осіб), таким чином ми отримуємо їхню приблизну кількість. Стосовно Руського воєводства початкова цифра була до того ж помножена на два, аби врахувати те населення, яке не залишило по собі документального сліду. Отримані дані – 2620–3144 осіб.

6. При переселенні в більшість європейських країн шотландці обирали одну з двох професій – торговця або військового. Цей принцип стосується і Речі Посполитої. На думку дослідників, таким чином їм вдавалося зайняти тут місце середнього класу. Цьому сприяв доволі високий освітній рівень шотландського середовища. Тому окремою категорією виділяємо студентів-шотів, які відвідували локальні університети й академії для здобуття вищої освіти.

У Руському воєводстві основним напрямком діяльності шотландців була торгівля (імпорт та експорт). Серед основних товарів, які вони сюди завозили на продаж, є тканини, засолена риба, колоніальні товари. А вивозили шоти закуплені тут зерно, худобу, деревину і поташ. У документах заможних купців зустрічаємо згадки про торгівлю предметами мистецтва. Чимало студентів шотландського походження навчалося у Замойській академії. Що ж до найманих військових, то в цій місцевості їх практично не було. Також зауважимо, що у львівських списках про надання міського громадянства є чимало представників менш поширених серед шотів-мігрантів професій – мова йде про доктора медицини, хірурга, ливарників, шорника, м'ясника.

7. Оскільки переважно шотландці у Руському воєводстві обирали професію торговця, було описано діяльність великої локальної торгової мережі, власниками якої були представники шотландської родини Форбсів. Центральними постатями в ній були два брати (Роберт і Артур) та їх дядько (Патрик), які займалися замовленням товарів з-за кордону, а також фінансовими питаннями і позиками. У них були компаньйони – переважно також шотландці, друзі або близькі родичі (як Роберт Лоу, зять Роберта

Форбса). Закупівля краму на ярмарках в межах Речі Посполитої була відповідальністю торгових агентів – середніх та дрібних купців. Доставкою товарів займалися фурмани.

Всю цю інформацію беремо з листування, надісланого до Артура Форбса (зберігається в ЦДІАУЛ). На його базі нами визначено, що ключовими пунктами цієї мережі були міста Гданськ (тут приймав доставлені морем товари і надсилав їх далі родичам Патрик Форбс), Краків (проживав Роберт Форбс), Львів і Ярослав (ці два міста – основні для Артура Форбса, який регулярно мандрував між ними). На території Руського воєводства виділяємо чотири основні маршрути, основним з яких був той, що сполучав Львів із Краковом. Асортимент товарів мережі Форбсів складався з їжі (риби, вина, прянощів), тканин та зброї. Отримані від торгівлі кошти Форбси вкладали у фінансові операції, які виявилися неуспішними: в кінці XVII ст. компанія збанкрутувала.

8. Присутність шотландців у Руському воєводстві задокументована впродовж XVI – середини XVIII ст. Якщо початки міграції пов'язуємо із негараздами всередині Шотландії, то її закінчення було зумовлене дещо іншими процесами. Насамперед ідеться про політичну й економічну нестабільність всередині Речі Посполитої наприкінці XVII ст., а також посилення релігійної нетерпимості стосовно протестантів. По-друге, шоти були добре ознайомлені зі всіма подіями, які відбувалися на їхній батьківщині (про це також дізнаємося з листування Артура Форбса). Об'єднання Англії та Шотландії у 1707 р. могло стати причиною для повернення певної кількості емігрантів. Ті з них, які вирішували залишитися, з часом все більше інтегрувалися в місцеве суспільство і набували нової ідентичності.

Серед близьких друзів аналізованої родини Форбсів був торговець, емігрант першого покоління Роберт Тернер. Завдяки його заповіту кінця XVII ст. ми можемо частково відповісти на питання приватних зв'язків емігрантів із Шотландією. Отож, нам вдалося виявити, що його остання воля

була поділена на дві частини. В першій були розпорядження про те, що виконавці заповіту повинні зробити з його майном на території Речі Посполитої. На жаль, наразі саме цей документ знайти не вдалося. Однак у другій частині ми бачимо детальні вказівки щодо власності покійного у Шотландії (зі згадкою про всіх тамтешніх родичів і друзів). Після проведення аналізу робимо висновок, що ключову роль тут відіграє спонсорвання різноманітних доброчинних та освітніх організацій. Такі регулярні дії майбутніх поколінь родини Тернер – єдина гарантія того, що вони зможуть користуватися фінансовою і нерухомою частиною отриманого за заповітом майна. Тобто емігранти на території Речі Посполитої та їхні родини в Шотландії регулярно підтримували контакти, були в курсі життя одне одного, також переселенці могли фінансувати тих, хто залишився на батьківщині.

9. Діяльність шотландців у Руському воєводстві впливала на різноманітні сфери локального життя. Вони брали участь у місцевій політиці. На прикладі родини Гордонів було показано, як декілька поколінь цієї заможної родини займали найвищі посади (бурмистрів, райців, лавників, війтів) в управлінні міста Львова впродовж другої половини XVII – середини XVIII ст. З економічної точки зору вплив шотландців не такий наочний. Тому ми проаналізували, яку продукцію найчастіше імпортували та експортували з території прибалтійських портів Речі Посполитої – і дійшли висновку, що шотландці брали участь у закупівлі та продажу всіх зазначених там товарів. А отже були невід'ємною частиною локальної економічної системи. Що ж до культури, то тут збереглося доволі багато пов'язаних із шотами матеріальних об'єктів: їхні домівки, фінансовані ними костели, портрети, книги, монети, торгові знаки. Зауважимо, що вони залишили по собі й доволі багато топонімів на території Речі Посполитої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані джерела

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУЛ). Ф. 132 (Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн), оп. 1, спр. 50 (Лист Сигізмунда II з м. Варшави до Магістрату м. Львова з повідомленням про королівський універсал відносно заборони вивозу вітчизняної і привозу іноземної валюти в зв'язку з наявністю в обігу фальшивих монет. 18. 05. 1626 р.), 3 арк.
2. ЦДАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 164 (Лист Магістрату м. Кракова до Магістрату м. Львова з пропозицією ужити взаємні заходи проти недозволеної торгівлі шотландських купців. 19. 02. 1700 р.), 2 арк.
3. ЦДАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 243 (Лист шотландського купця Аутайлера Андрія з Аннабергу до Форбеса Артура у м. Кракові в торговельних питаннях. 20. 08. 1684 р.), 2 арк.
4. ЦДАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 244 (Лист купця із Замостя Ахенгіфа Івана до купця Форбеса у м. Ярославі про торговельні розрахунки між ними. 22. 05. 1685–04. 08. 1692 р.), 25 арк.
5. ЦДАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 251 (Листи шотландського купця Баркера Хоми до купця Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінансових питаннях. 26. 07. 1691–07. 04. 1692 р.), 3 арк.
6. ЦДАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 252 (Листи купця Барклея з м. Варшави шотландському купцю Кемінгу Хомі і радному Магістрату м. Львова Форбесу Артуру про доставку товарів до Англії. 28. 05. 1687 р.), 3 арк.
7. ЦДАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 257 (Лист купця Бауера Арнольда до Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінансових питаннях. 21. 02. 1686–22. 02. 1686 р.), 6 арк.

8. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 259 (Лист львівського купця Бегіна А. до купця Форбеса Артура у м. Львові з проханням відправити його товари до м. Мостиськ. 23. 10. 1685 р.), 1 арк.
9. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 260 (Листи шотландського купця Бейлі з Замостя, Любліна, Яворова і ін. міст до львівського купця Форбеса Артура у торговельно-фінансових питаннях. 01. 05. 1692–31. 07. 1692), 6 арк.
10. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 262 (Листи купця Бекера Івана-Фредерика до купця Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінансових питаннях. 10. 07. 1685–10. 11. 1687 р.), 22 арк.
11. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 264 (Листи шотландського купця Белля Андрія із м. Ярослава до купця Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінансових питаннях. 31. 03. 1692–08. 08. 1692 р.), 3 арк.
12. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 265 (Листи купця Белля Роберта із м. Любліна до купця Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінансових питаннях. 24. 03. 1685–13. 03. 1692 р.), 2 арк.
13. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 274 (Лист генерала Бекера Івана до воєводи Львівських земель Яблоновського Івана з повідомленням про викуп векселя Львівським райцею Беллі. 24. 05. 1699 р.), 2 арк.
14. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 291 (Лист купця Бідермана Самуїла з Наумбургу до Форбеса Артура у Львові про фінансові питання. 1691 р.), 1 арк.
15. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 292 (Листи шотландського купця Біреля Лавра з Гданська і Варшави до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 10. 07. 1687–20. 01. 1692 р.), 14 арк.
16. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 301 (Лист купця Богдановича Кіркора із Станіслава до Форбеса Артура у Львові про необхідність оформлення векселя. 14. 06. 1692 р.), 1 арк.

- 17.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 307 (Лист шотландського купця Бойда С. із Вроцлава до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 02. 08. 1685 р.), 1 арк.
- 18.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 311 (Листи купця Боре Каспера із Ляйпціга до Форбеса Артура у Львові про грошові розрахунки. 12. 07. 1690–07. 05. 1692 р.), 2 арк.
- 19.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 315 (Листи Бохосовича Якова із Станіслава до краківського купця Форбеса Артура у фінансово-торговельних справах. 24. 07. 1685–29. 08. 1685 р.), 4 арк.
- 20.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 321 (Листи шотландських купців Броунів Вільяма і Джона Артура у Львові у торговельно-фінансових справах. 06. 07. 1685 – 13. 07. 1685 р.), 2 арк.
- 21.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 322 (Лист купця Брюсса Івана з Замостя до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 13. 10. 1685 р.), 1 арк.
- 22.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 323 (Листи купця Брюсса Райнгольда із Замостя до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 01. 05. 1685–24. 03. 1692 р.), 9 арк.
- 23.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 325 (Листи купця Буркгарта Мартина із Кракова до Форбеса Артура у фінансово-торговельних справах. 02. 02. 1692–24. 05. 1692 р.), 3 арк.
- 24.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 326 (Листи шотландського купця Бурнетта Хоми із Гданська до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 29. 02. 1692–28. 03. 1692 р.), 2 арк.
- 25.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 327 (Листи шотландського купця Бухана Юрія до Форбеса Артура у Львові з повідомленням про відправлення товарів з Польщі до Англії), 12 арк.
- 26.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 328 (Лист купця Бутско. С із Станіслава до Форбса Артура у Львові про взаємні розрахунки. 01. 11. 1685 р.), 2 арк.

- 27.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 332 (Лист купця Вайса Кристіяна із Відня до Форбеса Артура у у фінансових питаннях. 10 07. 1687 р.), 1 арк.
- 28.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 333 (Лист купця Вайса Фридерика із Ляйпціга до Форбеса Артура у Львові у торговельних питаннях. 11. 07. 1691 р.), 1 арк.
- 29.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 336 (Лист ректора Краківської академії Валешинського Мартина до магістрату м. Львова з висловленням своєї думки відносно кандидатури Беллі на посаду керівника школи у Львові. 01. 02. 1722 р.), 1 арк.
- 30.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 343 (Листи купця Васта Жоржа із Гданська до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 07. 06. 1685–19. 08. 1692 р.), 8 арк.
- 31.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 344 (Листи купця Васта Петра із Варшави і Гданська до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 30. 03. 1685–30. 12. 1685 р.), 4 арк.
- 32.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 352 (Лист купця Вентона Івана з Ряшева до Форбеса Артура у Львові у фінансових питаннях. 28. 04. 1687 р.), 1 арк.
- 33.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 353 (Лист Вентонової Анни із Замостя до Форбеса Артура про фінансові розрахунки. 17. 03. 1692 р.), 1 арк.
- 34.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 354 (Лист купця Вернера Б. із Ярослава до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 09. 01. 1697–18. 01. 1697 р.), 2. арк.
- 35.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 402 (Лист шотландського купця Гайта Карла із Ярослава до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних справах. 10. 01. 1686 р.), 1 арк.
- 36.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 411 (Лист купця Гейгліна Антона до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 09. 03. 1685–06. 06. 1687 р.), 7 арк.

- 37.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 412 (Лист шотландського купця Гендона Патрика із Любліна до Форбеса Артура у Ярославів у фінансово-торговельних питаннях. 30. 03. 1685 р.), 2 арк.
- 38.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 418 (Лист Гернової Єлизавети із Варшави до Форбеса Артура у Львові відносно погашення векселя капітаном Барклеєм. 25. 05. 1687–11. 06. 1687 р.), 2 арк.
- 39.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 421 (Лист шотландського купця Гіллера Архібальда із Любліна до Глоговського Франциска з повідомленнями по відправленні йому до Львова замовлених тканин і речей. 25. 10. 1699 р.), 2 арк.
- 40.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 423 (Лист купця Гладишевича Якова із Кракова до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 18. 10. 1687–22. 02. 1692 р.), 7 арк.
- 41.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 438 (Листи шотландського купця Годшона Теодора із Станіслава і Тисьмениці до Форбеса Артура у Львові про доставку товарів. 02. 02. 1692–14. 06. 1692 р.), 5 арк.
- 42.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 445 (Лист купця Гордона Владислава із Тарнова до купця Телера Івана у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 11. 01. 1686 р.), 2 арк.
- 43.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 446 (Лист купця Гордона Ріхарда із Олькуша до Форбеса Артура у Варшаві про доставку товарів. 30. 07. 1685 р.), 2 арк.
- 44.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 448 (Лист львівського бургомістра і купця Гордона Хоми із Любліна і Львова до Форбеса Артура у Кракові і Ярославі у фінансово-торговельних питаннях. 04. 04. 1685–08. 06. 1692 р.), 11 арк.
- 45.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 449 (Листи львівського бургомістра і купця Гордона Хоми /молодшого/ із Варшави і Кракова до писаря магістрату м. Львова в справі заборгованості. 20. 06. 1705 р.), 1 арк.

- 46.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 450 (Листи Гордонової Єлизавети із Любліна до Форбеса Артура у Львові з проханням допомогти їй у розрахунках з кредиторами і боржниками її чоловіка. 29. 03. 1692–31. 03. 1692 р.), 2 арк.
- 47.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 451 (Лист шотландського купця Грегорі Джеймса із Любліна до Форбеса Артура у Ярославі у фінансово-торговельних питаннях. 03. 04. 1685 р.), 1 арк.
- 48.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 456 (Листи Грушевича Йосипа із Ярослава до Форбеса Артура у Кракові з проханням прислати йому хутро соболя. 11. 01. 1691 р.), 1 арк.
- 49.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 458 (Лист Грушевичевої Катерини із Ярослава до Форбеса Артура у Кракові з запрошенням його на весілля її дочки Катерини. 18. 02. 1686 р.), 2 арк.
- 50.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 459 (Лист шотландського купця Гуйсона Олександра із Варшави, Вроцлава, Тарнова та ін. до Форбеса Артура у Львові, Ряшеві і Ярославі у фінансово-торговельних питаннях. 16. 03. 1685–02. 05. 1692 р.), 19 арк.
- 51.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 477 (Листи коронного канцлера Денгофа Юрія-Альбрахта із Варшави і Яворова до магістрату м. Львова з запевненням про збереження давніх прав і привілеїв міста, з рекомендацією Гордона Хоми на посаду лавника, з нагадуванням про встановлення нагляду за міськими друкарнями та ін. питання. 24. 01. 1689–20. 01. 1699 р.), 17 арк.
- 52.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 479 (Лист купця Деша Георгія-Христофора із Ляйпціга до Тайлера Хоми у Замості і Форбеса Атура у Кракові у торгових питаннях. 11. 06. 1691–05. 10. 1691 р.), 2 арк.
- 53.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 492 (Лист купця Дрика А. П. із Ярослава до Форбеса Артура у Львові про доставку товарів. 28. 02. 1692 р.), 1 арк.

- 54.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 505 (Листи купця Екмюллера Михайла із Лейпціга до Форбеса Артура у Львові і Ярославі про фінансові з ним розрахунки. 18. 07. 1691–23. 04. 1692 р.), 5 арк.
- 55.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 506 (Лист купця Енгельгарта Бернгарда із Нюренберга до купця Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 07. 07. 1690 р.), 1 арк.
- 56.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 507 (Лист купця Енгельгарта Фердинанда із Вроцлава до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 04. 08. 1685–10. 07. 1692 р.), 31 арк.
- 57.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 547 (Лист люблінського воєводи і коронного підскарбія Замойського Мартина до магістрату м. Львова в справі порушення магістратом прав на торгівлю замостьським купцем. 12. 07. 1689 р.), 2 арк.
- 58.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 562 (Листи львівського купця Зиверта Фабіана із Львова до Форбеса Артура в Ярославі у торговельно-фінансових питаннях. 14. 12. 1685–21. 10. 1688 р.), 5 арк.
- 59.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 569 (Лист львівського міського писаря Зимницького Войтіха зі Львова до королівського писаря Рудавського у Варшаві з проханням зайнятись суперечкою між львівським райцею Гайдером Мартином і шотландським купцем у Ломжі. 19. 02. 1631 р.), 1 арк .
- 60.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 572 (Лист купця Зоммера Олександра із Замостя, Любліна та Старого села до Форбеса Артура у Львові і Ряшеві в торговельно-фінансових питаннях. 14. 04. 1687–23. 07. 1692 р.), 5 арк.
- 61.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 573 (Лист купця Зоммерверта Петра із Любліна до Форбеса Артура у Львові, Ярославі і Кракові у фінансово-торговельних питаннях. 07. 02. 1685–08. 09. 1685 р.), 5 арк.
- 62.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 574 (Лист Зоммервертт Катерини до Форбса Артура в справі ліквідації заборгованості. 1699 р.), 1 арк.

- 63.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 578 (Лист купця Ізааковича Марка до Форбеса Артура у Львові у фінансових справах. 1687 р.), 1 арк.
- 64.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 579 (Лист купця Ізмаїловича Йоганаса із Станіслава до Форбеса Артура і Сімсона Петра у Львові у торговельних питаннях. 22. 01. 1686 р.), 3 арк.
- 65.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 586 (Листи шотландського купця Камінга Хоми із Варшави, Дуклі, Опатова та ін. міст до Форбеса Артура у Львові, Ярославі, Ряшеві та ін. у торговельно-фінансових питаннях. 17. 06. 1678–26. 09. 1687 р.), 6 арк.
- 66.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 593 (Листи шотландського купця Карміхела із Ярослава і Гданська до Форбеса Артура у Мостиськах і Львові у торговельно-фінансових справах. 05. 04. 1685–13. 12. 1691 р.), 9 арк.
- 67.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 600 (Лист купця Кеслера Самійла-Бенедикта із Гданська до Форбеса Артура у Кракові у торговельно-фінансових питаннях. 28. 12. 1685 р.), 2 арк.
- 68.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 601 (Лист купця Кесея Івана-Якова із Лейпціга до Форбеса Артура у Львові у торговельно-фінансових питаннях. 12. 07. 1690–12. 07. 1690 р.), 2 арк.
- 69.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 602 (Лист купця Кетшіра Івана із Любліна до Форбеса Артура у Ярославі у торговельно-фінансових питаннях. 10. 12. 1691 р.), 1 арк.
- 70.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 617 (Лист купця Коллера Якова із Торуня до Форбеса Петра у Гданську у торговельно-фінансових питаннях. 21. 08. 1684–26. 10. 1684 р.), 4 арк.
- 71.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 634 (Лист купця Корфініуса Івана із Науенбурга до Форбеса Артура у фінансових питаннях. 04. 07. 1690 р.), 1 арк.
- 72.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 644 (Лист шотландського купця Крамера Вільяма до Форбеса Артура у Львові з повідомленням про одержання відправлених товарів. 23. 06. 1692 р.), 1 арк.

- 73.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 649 (Листи купця Крауза Андрія-Станіслава із Кракова до Форбеса Артура у Ярославі у фінансово-торговельних питаннях. 11. 10. 1687–18. 10. 1687 р.), 3 арк.
- 74.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 665 (Лист львівського купця Кудлича М. із Львова до Форбеса Артура у Ярославі у торговельних питаннях. 25. 08. 1685 р.), 2 арк.
- 75.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 672 (Лист купця Кушема Хоми до Форбеса Артура у Ярославі у торговельно-фінансових питаннях та про посилку йому рецептів. 31. 03. 1687 р.), 6 арк.
- 76.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 673 (Лист Кюстнера із Лейпціга до Форбеса Артура у Ярославі у торговельно-фінансових справах. 11. 07. 1691 р.), 1 арк.
- 77.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 679 (Лист купця Левковича Соломона із Жовкви до Форбеса Артура у Львові з проханням передати через спеціального післанця один фунт золота для потреб королівського двору. 05. 12. 1695 р.), 1 арк.
- 78.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 691 (Лист шотландського купця Лівінгстона Давида із Перемишля до Форбеса Артура у Мостиськах у торговельно-фінансових питаннях. 17. 11. 1687 р.), 1 арк.
- 79.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 692 (Лист шотландського купця Лівінгстона Джона із Кракова до Форбеса Артура про доставку товарів. 22. 06. 1692 р.), 1 арк.
- 80.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 697 (Листи шотландського купця Лова Роберта із Львова, Кракова, Ярослава та ін. міст до Форбеса Артура у торговельно-фінансових питаннях. 09. 07. 1686–19. 06. 1692 р.), 41 арк.
- 81.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 731 (Лист купця Майделя Фрідріха із Львова до Форбеса Артура у Ярославі у торговельно-фінансових питаннях. 29. 08. 1685 р.), 2 арк.

- 82.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 739 (Листи шотландського купця Маррея Джона із Тарнова і Сандомира до Форбеса Артура у Львові і Кракові у торговельно-фінансових питаннях. 30. 07. 1685–15. 02. 1686 р.), 5 арк.
- 83.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 740 (Листи шотландського купця Маррея Ріхарда із Опатова до Форбеса Артура у Ярославі у торговельно-фінансових питаннях. 28. 04. 1687–24. 09. 1687 р.), 2 арк.
- 84.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 741 (Лист шотландського купця Маррея Якова до Форбеса Артура з проханням клопотати про звільненн його з військової служби. 1687 р.), 2 арк.
- 85.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 745 (Лист шотландського купця Маршалла Хоми із Любліна до Форбеса Артура у Львові у торговельно-фінансових питаннях. 15. 11. 1685–18. 10. 1687 р.), 4 арк.
- 86.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 752 (Листи шотландського купця Мейтленда Джона із Ярослава до Форбеса Артура у Кракові, Ряшеві, Гданську і Львові у торговельно-фінансових питаннях. 30. 01. 1686–28. 02. 1692 р.), 9 арк.
- 87.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 753 (Лист шотландського купця Мейтленда Джона із Ярослава до воєводи Руських земель Яблоновського Івана у Львові з повідомленням про закупівлю товарів замовлених воєводі. 12. 09. 1699 р.), 3 арк.
- 88.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 754 (Лист шотландського купця Мейтленда Роберта із Ряшева до Форбеса Артура у Кракові і Ярославі у торговельно-фінансових питаннях. 03. 07. 1687–26. 03. 1692 р.), 4 арк.
- 89.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 755 (Лист Мейтлендової К. із Ярослава до Форбеса Артура у Мостиськах у фінансово-торговельних питаннях. 04. 09. 1687–03. 01. 1691 р.), 2 арк.
- 90.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 767 (Лист купця Мінасовича Христофора із Варшави до Форбеса Артура у Кракові у торговельних питаннях. 09. 01. 1686 р.), 2 арк.

- 91.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 782 (Лист шотландського купця Моргана Дмитра до Форбеса Артура у торговельних питаннях. 18. 03. 1685 р.), 2 арк.
- 92.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 783 (Лист купця Мордошовича Йосипа до Форбеса Артура у Кракові у торговельно-фінансових питаннях. 1687 р.), 2 арк.
- 93.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 785 (Лист коронного референдаря Морштина Івана-Андрія із Варшави до магістрату м. Львова з проханням прибути на його вінчання з Гордон Катериною. 07. 04. 1659 р.), 2 арк.
- 94.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 825 (Лист галицького міщанина Пайка Семена із Галича до Форбеса Артура у Львові з повідомленням про неможливість погашення заборгованості у зв'язку з нападом татар і пограбуванням його. 29. 06. 1692 р.), 2 арк.
- 95.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 832 (Листи шотландського купця Пейка Карла із Львова до Форбеса Артура у Кракові і Ярославі у торговельно-фінансових справах. 10. 07. 1685–21. 12. 1691 р.), 2 арк.
- 96.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 833 (Лист шотландського купця Пейна Олександра із Гданська до Форбеса Артура у Львові у фінансово-торговельних питаннях. 18. 01. 1686 р.), 1 арк.
- 97.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 836 (Лист шотландського купця Петена Джона до Форбеса Артура у Львові у торговельно-фінансових питаннях. 1687 р.), 1 арк.
- 98.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 837 (Лист купця Петрачинського із Ярослава до Форбеса Артура у Львові з повідомленням про вимогу візниками додаткової плати за перевозку товарів. 11. 02. 1692 р.), 1 арк.
- 99.ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 926 (Лист купця Фейда Олександра із Ярослава до купця Форбеса Артура у Львові у торговельно-фінансових справах. 09. 04. 1692 р.), 1 арк.

100. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 931 (Лист шотландського купця Рітші Івана із м. Любліна до Форбеса Артура у торговельних питаннях. 14. 06. 1687 р.), 1 арк.
101. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 944 (Листи шотландського купця Росса Олександра із Львова і Дуклі до купця Форбеса Артура у Ряшеві і Львові у торговельно-фінансових справах. 29. 04. 1687–11. 02. 1692 р.), 3 арк.
102. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 945 (Листи шотландського купця Росса Роберта із міст Львова, Кракова, Перемишля і Дуклі до Форбеса Артура в містах Ярославі, Ряшеві, Кракові, Решкові і Львові у торговельно-фінансових питаннях. 21. 04. 1685–09. 06. 1692 р.), 18 арк.
103. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 981 (Листи купця Сімсона Петра із міст Львова, Станіслава, Вроцлава, Белза і Ярослава до Форбеса Артура м. Ярославі, Ряшеві, Кракові, Перемишлі, Львові і Мостиськах у торговельно-фінансових справах. 21. 04. 1685–14. 11. 1687 р.), 21 арк.
104. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 995 (Листи англійського купця Сміта А. із міст Крулевця і Сандомира до Форбеса Артура у торговельно-фінансових питаннях. 09. 09. 1687–02. 04. 1688 р.), 2 арк.
105. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1020 (Лист Стрийського Михайла до Форбеса Артура у м. Львові у торговельних питаннях. 1687 р.), 2 арк.
106. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1026 (Листи купця Тайлера Івана із м. Яролава до Форбеса Артура у м. Львові і Кракові у торговельно-фінансових питаннях. 01. 08. 1685–27. 11. 1685 р.), 3 арк.
107. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1027 (Листи шотландського купця Тайлора Джона із міст Ярослава до Форбеса Артура у м. Львові, Ярославі у торговельно-фінансових питаннях. 11. 03. 1692–02. 08. 1692 р.), 7 арк.
108. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1028 (Листи шотландського купця Тайлора Джона (молодшого) із м. Кракова до Форбеса Артура у Львові

- і Ярославі у торговельно-фінасових питаннях. 10. 02. 1692–14. 06. 1692 р.), 3 арк.
109. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1029 (Листи шотландського купця Тайлора Томаса із міст Львова, Замостя до Форбеса Артура у м. Ярославі, Львові у торговельно-фінасових питаннях. 23. 04. 1685–11. 08. 1692 р.), 26 арк.
110. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1035 (Листи шотланського купця Томсона Віліама із міст Любліна, Львова, Гданська до Форбеса Артура у м. Львові, Ряшеві, Ярославі у торговельно-фінасових питаннях. 25. 04. 1687–05. 07. 1692 р.), 18 арк.
111. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1058 (Лист купця Форбеса Христофора із м. Любліна до Форбеса Артура у м. Ярославі у торговельно-фінасових питаннях. 14. 10. 1685 р.), 1 арк.
112. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1061 (Листи купця Фаргугора Івана із м. Кракова до Форбеса Артура у м. Ярославі, Львові, Ряшеві і Мрстиськах у торговельно-фінасових питаннях. 21. 08. 1685–30. 08. 1687 р.), 8 арк.
113. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1063 (Лист львівського купця Феодоровича із Клазенбурга до купця Форбеса Артура у Львові у торговельно-фінасових справах. 21. 01. 1692 р.), 2 арк.
114. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1068 (Лист Флемінг до Магістрату м. Львова з проханням дозволити перебувати в неї Преслевич Софії на час відсутності її чоловіка-губернського секретаря Флемінга. 31. 07. 1804 р.), 2 арк.
115. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1071 (Листи Форбес Анни із м. Гданська до Форбеса Артура у м. Ярославі в особистих питаннях. 17. 11. 1684 р.), 5 арк.
116. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1072 (Лист Форбес Анни із м. Замостя до Форбеса Артура у м. Львові з новорічними побажаннями. 24. 21. 1691 р.), 1 арк.

117. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1073 (Листи Форбеса Артура із міст Роскова і Львова до Форбеса Роберта у м. Ярославі і Гданську у торговельно-фінасових питаннях. 09. 05. 1687–30. 05. 1692 р.), 3 арк.
118. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1074 (Листи Форбеса Віліама із Замостя до Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінасових питаннях. 21. 01. 1692–05. 05. 1692 р.), 3 арк.
119. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1075 (Листи Форбеса Патрика із м. Гданська до Форбеса Артура в містах Львові, Кракові, Ярославі, Замості і Ряшеві у торговельно-фінасових питаннях. 05. 08. 1684–18. 07. 1692 р.), 113 арк.
120. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1076 (Листи купця Форбеса Роберта із міст Кракова, Вроцлава, Гданська до брата Форбеса Артура у м. Львові, Ярославі і Ряшеві у торговельно-фінасових питаннях. 12. 02. 1682–02. 03. 1686 р.), 123 арк.
121. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1077 (Листи купця Форбеса Роберта із міст Кракова, Вроцлава, Гданська до брата Форбеса Артура у Львові, Ярославі і Ряшеві у торговельно-фінасових питаннях. 05. 04. 1687–10. 07. 1693 р.), 144 арк.
122. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1083 (Лист зволінського старости Калепінського Якова із Макуніва до львівського райця Гордона Хоми в справі обкрадення його дому у Львові сторожем-кравцем. 29. 04. 1701 р.), 2 арк.
123. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1104 (Лист купця Ценя Роберта із м. Перемишля до Форбеса Артура у м. Львові з виправданням невиконання ним доручень. 11. 07. 1690 р.), 1 арк.
124. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1106 (Лист станіславського купця Цитваровського Кристофора до купця Форбеса Артура в Ярославі з проханням надати товари в кредит. 1687 р.), 2 арк.

125. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1109 (Лист шотландського купця Чалмерса Вільяма із м. Любліна до Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінасових питаннях. 21. 07. 1692 р.), 1 арк.
126. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1123 (Лист шотландського купця Чемберса Вільяма до купця Форбеса Артура у Кракові у торговельно-фінасових справах. 24. 07. 1685 р.), 2 арк.
127. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1124 (Лист шотландського купця Чемберса Джеймса купцю Форбесу Артуру про поставку товарів. 06. 08. 1685 р.), 3 арк.
128. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1127 (Лист вірменського вйта м-ка Тисьмениці Щадбея Богдана Даниловича до купця Форбеса Артура у Ряшеві з проханням надати товари в кредит. 1687 р.), 2 арк.
129. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1137 (Листи Шимоновича Андрія із м. Львова до купця Форбеса Артура у м. Ярославі у фінансово-торговельних справах. 26. 08. 1685–25. 08. 1687 р.), 2 арк.
130. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1154 (Листи коронного референдаря Щуки Станіслава із Варшави до Магістрату м. Львова з рекомендацією райця Гордона на посаду лавника. 06. 02. 1689 р.), 3 арк.
131. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1187 (Лист купця Ярошевича Івана до Форбеса Артура у м. Львові у фінансових питаннях. 17. 10. 1687 р.), 2 арк.
132. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1188 (Лист купця Ярошовського Станіслава із м. Кендзежина до Форбеса Артура у м. Кракові у фінансово-торговельних питаннях. 24. 07. 1685 р.), 2 арк.
133. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1190 (Лист купця Яськевича Теодора із м. Варшави до Форбеса Артура у м. Любліні у фінансово-торговельних питаннях. 18. 05. 1685 р.), 1 арк.
134. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1204 (Лист купців Лазаровича Аксентія і Аксентовича Лазара до купця Форбеса Артура у Варшаві у торговельних справах. XVII ст.), 2 арк.

135. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1205 (Листи купців Ауербаха і Вінклера із Лейпціга до купця Форбеса Артура у торговельно-фінасових справах. 05. 07. 1688–11. 07. 1691 р.), 2 арк.
136. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1206 (Листи купців Йоллера і Кіспера із Лейпціга до купця Форбеса Артура у торговельно-фінасових справах. 09. 07. 1690–24. 10. 1691 р.), 2 арк.
137. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1207 (Лист купців Флейшера і Кобера із Лейпціга до купця Форбеса Артура у Львові і Кракові у торговельно-фінасових справах. 08. 07. 1690–30. 04. 1692 р.), 4 арк.
138. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 1208 (Листи купців Фербера і Окера із Лейпціга до купця Форбеса Артура у Ярославі і Львові у торговельно-фінасових справах. 11. 07. 1691–30. 04. 1692 р.), 3 арк.
139. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). F. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, ref. co. 1/354/0/5/3679 (Farcher Jan i Forbess Artur. 1699 r.), 7 ark.
140. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ). F. Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna, ref. co. 39/561/0/-/III.21 (Proces Morsztynów z Robertem Forbess, kupcem krakowskim, o spłatę sumy 26 000 złotych polskich. 1705–1723).
141. Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK). Zes. 29/33 (Akta miasta Krakowa), syg. 29/33/0/1.10/1201 (Protokół sądu komisarskiego królewskiego w sprawie o liczne długi między Robertem Forbessem sekretarzem królewskim, mieszczaninem i kupcem krak., a jego kredytorami, przeważnie szlachtą. 1699–1703 rr.), 521 s.
142. Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP). F. Archiwum Zamku Leskiego Krasickich, ref. co. 56/158/0/-/390 (Transakcje Konstantego Wapowskiego, administratora ekonomii samborskiej ze współnikami: Forbesem i Low`em. Proces z temiż Teresy ze Stawskich Wapowskiej wdowy, Karola i Teofili Wapowskich dzieci od roku 1703 prowadzony. 1684–1722 rr.), 336 s.

143. Biblioteka Narodowa w Warszawie (BNW). F. Magazyn Starych Druków, ref. co. SD XVII.4.16235 (Prognostyk szczęśliwego miłości Tryumfu, przy Dożywotnich Zślubinach, Jego Mości Pana Roberta Lowa, Mieszczániná y Kupcá Zámoyckiego, z Jey Mością Panną Anną Konstancyą Forbessówną, Jego Mości Pana Roberta Forbessa, Mieszczanina y Kupca Krákowskiego, Sekretarza J. K. M. Jedynie ukochaną córą, Ná rzetelnieyszy szczerych powolności y powinszowania dowód, przez M. Mattheusza Józefa Kawczykiewicza, w Przesławney Akàdemiey Krákowskiej, Filozofiey Doktorá y Professora rymem polskim ogłoszony: Roku Páńskiego 1696. Dniá 26 Listopadá. 1696 r.), 8 ark.
144. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (LNNBUWS). Zes. 5 (Rękopisy Zakładu Narodowego im. Ossolińskich), syg. 395/II (Akta podatkowe miasta Lwowa. 1716 r.), 57 ark.

II. Опубліковані джерела

145. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів : Центр Європи, 2006. 377 с.
146. Книга шлюбів латинської катедри Львова 1554–1591 pp. / упоряд. Б. Петришак. Львів : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушев. Львів. від-ня; ЦДІА України, м. Львів, 2017. 308 с.
147. Смуток І. Матеріали до генеалогії шляхти Галичини. Біла Церква : Вид. Пшонк. О. В., 2016. Т. 1 : Легітимації 1776–1817 pp. 600 с.
148. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 648 (Книга запису протоколів про результати виборів до міських урядів. Вписи осіб, яким надане міське громадянство. 1572–1604 pp.), 355 арк.

149. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 649 (Книга запису протоколів про результати виборів до міських урядів. Вписи осіб, яким надане міське громадянство. 1627–1653 рр.), 327 арк.
150. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 650 (Книга запису протоколів про результати виборів до міських урядів. Вписи осіб, яким надане міське громадянство. 1654–1675 рр.), 406 арк .
151. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 651 (Книга запису протоколів про результати виборів до міських урядів. Вписи осіб, яким надане міське громадянство. 1676–1732 рр.), 907 арк.
152. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 652 (Книга реєстрації осіб, яким надане міське громадянство у 1750–1781. 1772–1781 рр.), 108 арк.
153. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 667 (Книга протоколів комісії 10-ти мужів про результати обстеження прибутків і видатків королівської та міських кас. 1618–1692 рр.), 977 арк.
154. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 680 («Золота книга» депозитарію (складу товарів). 1660 р.), 348 арк.
155. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 681 (Копіарій привілеїв складу товарів. 1660 р.), 182 арк.
156. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 682 (Книга запису протоколів боргових угод та виборів службовців складу товарів. 1660–1681 рр.), 42 арк.
157. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 704 (Книга реєстрів чиншових прибутків з будинків, крамниць, страганів тощо, оплат з виборів та надання міського громадянства. 1522–1548 рр.), 374 арк.
158. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 705 (Книга реєстрів чиншових прибутків з будинків, крамниць, страганів тощо, оплат з виборів та надання міського громадянства. 1549–1577 рр.), 685 арк.
159. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 852 (Книга прибутків і видатків складу товарів. 1660–1675 рр.), 96 арк.
160. ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 952 (Книга запису прибутків і видатків раецької каси. 1708–1765), 395 арк.

161. ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 261 (Листи купця Бекера Готфріда із м. Гданська до Форбеса Артура у м. Львові у торговельно-фінасових питаннях. 25. 04. 1687 – 11. 01 . 1692 р.), 7 арк.
162. Юзефович Я. Т. Історія Львівського архієпископства (1614–1700) / пер. з лат. М. Капраль ; упоряд.: М. Капраль, І. Клименко. Львів : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушев. Львів. від-ня, 2023. Т. 11 : Львівські історичні праці. Джерела. 1036 с.
163. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Syg. ASK I 134 (*Exactio decimae partis substantiarum a mercatoribus cateris/q/ue nationis Scothiae et Anglicanae hominibus in Regno Poloniae degentibus iuxta ordinationem constitutionis comitalis die mensis Decembris 1650 pro subsidio serenissimi magnae Britanniae regis laudatae. Expedita Radomii sub tempus tribunalis die 13 mensis Martii anno 1651. 1651 a.*), 1–39 fol.
164. Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG). Syg. 300R/Uu9, 01058 (*The birth-brief issued to Patrick Forbes by the City Council of Aberdeen. 07. 06. 1669 y.*), 1 p.
165. *Atlas maritimus & commercialis; or, a general view of the world, so far as relates to trade and navigation / Sailing Directions for All the Known Coasts and Islands on the Glob, with a Sett of Sea-Charts / N. Cutler et al. London : James Knapton, 1728. 340 p.*
166. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BZNOW). Syg. 826 (*Regestrum nuptiarum in ecclesia metropolitana Leopoliensi ab A. D. 1554 ad A. D. 1591. 1554–1591 a.*), 133 k.
167. Boniecki A. *Herbarz Polski; część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Warszawa : Adam Boniecki, 1902. Vol. 5. 400 p.*
168. *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating, to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice And in Other Libraries of*

- Northern Italy / ed. by R. Brown. London : Public Record Office, 1923.
Vol. 24 : 1636–1639. 792 p.
169. Gordon P. Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries: A.D. 1635 – A.D. 1699. Aberdeen : Spalding Club, 1859.
Vol. 30 : The Spalding Club. 244 p.
170. Horton A. Scots mission to the Indians. *The Christian Monthly History*.
Edinburgh, 1744. P. 3–38.
171. Lithgow W. The totall discourse of the rare adventures & painefull peregrinations of long nineteen yeares travayles from Scotland to the most famous kingdomes in Europe, Asia and Affrica. University of Michigan Library : James MacLehose and Sons, 1906. 512 p.
172. National Library of Scotland, Edinburgh (NLOSE). Adv Mss,
Denmilne Papers, Vol. 11 (state business for the years 1624–1625). F. 24.
(Letter to the King, August 1624).
173. Poczet szlachty galicyjskiej i bukowińskiej. Lwów : Instytut Stauropigiński, 1857. 335 p.
174. Scottish population statistics, including Webster's Analysis of population, 1755 / ed. by J. G. Kyd. Edinburgh : Constable, 1952. 107 p.
175. Slowicki L. S. Venatio amoris in apro et leæna, connubiali nexu fœderatis Nobili ac Generoso Domino Thoma Gordon et Nobili Virgine Constantia Kudliczowna in nobilissima Russiæ metropoli exhibita, et peracta, oblata neosponsis in ipsa nuptiarum solemnitare. Leopoli : Typis Collegii Societatis Jesu, 1669. 6 p.
176. University of Aberdeen Library (UOAL). F. MS 2621 (Records of Kinharrachie Estate, Ellon, Aberdeenshire), sign. 134.
177. University of Aberdeen Library (UOAL). F. MS 2769 (Turner family of Turner Hall and Tipperty, estate papers), NRA 9757.

III. Література

178. Базюк Х. Аналіз торгових знаків із листування шотландського купця Артура Форбса. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2024. № 39. С. 14–22. URL: <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-14-22> (дата звернення: 30.09.2024).
179. Базюк Х. Львівська копія “Декларації свободи совісті” Якова II від 12 лютого 1687 року: контекст створення документа та його аналіз. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1. С. 38–55. URL: <https://doi.org/10.15407/rksu.32.038> (дата звернення: 20.08.2024).
180. Базюк Х. Спроба локалізації торгової мережі шотландського купця Артура Форбса на землях Речі Посполитої у 1685–1692 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2024. № 17. С. 36–52. URL: <https://doi.org/10.33402/up.2024-17-36-52>.
181. Базюк Х. Шотландці в Руському воєводстві: аналіз британської історіографії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*. 2022. № 36. С. 28–36. URL: <https://doi.org/10.33402/ukr.2022-36-28-36> (дата звернення: 02.07.2024).
182. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ : Основи, 1997. Т. 2 : Ігри обміну. 585 с.
183. Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1647–1657. Лондон : Накладом Укр. Вид. Спілки, 1960. 22 с.
184. Віра О. Годоніміка Львова: генеза і розвиток в магдебурзький період : дис. ... д-ра філософії в галузі історії : 032. Львів, 2023. 423 с. URL: <https://docs.google.com/viewer?url=https://shron1.chtyvo.org.ua/Vira>

[Orysia/Hodonimika Lvova heneza i rozvytok v magdeburzkyi period.p df](#) (дата звернення: 20.08.2024).

185. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. Київ : Обереги, 1999. 215 с.
186. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні. Львів : Афіша, 2002. 255 с.
187. Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1955. Т. 6 : Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. 676 с.
188. Гуль О. Коллегія “сорока мужів” у Львові в XVI ст.: передумови утворення і засади діяльності. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. № 17–18. С. 90–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dkz_2014_17-18_11 (дата звернення: 20.08.2024).
189. Єзерська І. Релігійні конверсії у Львові наприкінці XVII – у XVIII століттях (на матеріалах метрик хрещень кафедрального костелу). Частина I: Навернення християн-некатоликів та ви хрещення іудеїв-ортодоксів і мусульман. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. № 44. С. 331–384.
URL: <https://doi.org/10.30970/his.2009.44.757> (дата звернення: 20.08.2024).
190. Єзерська. Релігійні конверсії у Львові наприкінці XVII – у XVIII століттях (на матеріалах метрик хрещень кафедрального костелу). Частина II: Вихрещення іудеїв-контрталмудистів. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2010. № 45. С. 551–588.
URL: <https://doi.org/10.30970/his.2010.45.731> (дата звернення: 20.08.2024).
191. Журавльов Д. В. Шотландські наймані вояки в Україні XVI–XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв’язки). *Вісник*

Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія.
2009. № 852. С. 127–136.

192. Замостяник І. Чоловічий одяг львівських міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. *Народознавчі зошити.* 2016. № 4. С. 873–883.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2016_4_14 (дата звернення: 20.08.2024).
193. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вища шк., 1981. Т. 1 : (1574–1700). 136 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002865 (дата звернення: 20.08.2024).
194. Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. Київ; Львів : Простір – М, 2012. 558 с.
URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0005551 (дата звернення: 20.08.2024).
195. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів : Львів. від-ня ІУАД ім. М. С. Грушев. НАН України, 2012. 552 с.
196. Капраль М. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст. 2-ге вид. Львів : Львів. від-. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушев. НАН України, 2010. Т. 1 : Львівські історичні пам'ятки. 544 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C

[21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000412](#) (дата звернення: 20.08.2024).

197. Капраль М. Рецензія на *Album civium Leopoliensium. Rejesty przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783* / Wyd. Andrzej Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – t. I. – LXIII + 450 s.; t. II. – 291 s. (edycja elektroniczna, płyta CD). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2009. № 13–14. С. 704–709.
198. Капраль М., Смерека Б., Фелонюк А. Міста на магдебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст. Львів : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушев. НАН України, 2019. Т. 1 : Руське та Белзьке воєводства. 64 с.
199. Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 111–130.
URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_5_111 (дата звернення: 20.08.2024).
200. Кравченко В. Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і Бродів у Києві 40-х років XVII століття. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2004. Т. 11, № 12. С. 482–503.
201. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку. *Записки НТШ*. 1907. Т. 78, № 4. С. 26–38.
202. Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова: I. Рахункова книжка Шольца і Боїма (1600–1604); II. Склепова книжка М. Гайдера, 1617–1634 рр. і 1646 р. *Записки НТШ*. 1905. Т. 65, № 3. С. 1–46.
203. Кучик О., Чабан І. Етнополітичний конфлікт в Шотландії: історія і сучасний стан. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. № 101 (1). С. 31–36. URL: <https://doi.org/10.17721/apmv.2011.101.1>. (дата звернення: 20.08.2024).
204. Лях С. Р. *Методологія історії: класика і практика* : навч. посіб. Запоріжжя : Вид. дім «Гельветика», 2021. 130 с.

205. Олійник Ю. Привілеї польських королів як джерело права у Галичині у складі Польського королівства (1387–1569 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2013. Т. 1, № 23 (1). С. 68–72.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/6584> (дата звернення: 20.08.2024).
206. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 480 с.
207. Сварник І. Міщанські гмерки в актах Львівського магістрату XVI ст. *Вісник Львівського університету. Сер. : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2008. № 3. С. 268–277.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlukbit_2008_3_21 (дата звернення: 20.08.2024).
208. Славутич Є. Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII–XVIII ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. 2005. № 12. С. 295–326.
209. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упоряд.: Н. Яковенко, В. Кравченко. Київ : Наук. думка, 1990. 408 с.
210. У ратуші міста Львова... Від бурмистрів до міських голів = In praetorio civitatis Leopoliensis : довідник / О. Аркуша та ін. ; упоряд.: І. Мацевко, М. Мудрий. Львів : Гал. вид. спілка, 2016. 84 с.
211. Хонігсман Я. Єврейське ремісництво у містах Руського воєводства. *Культурологічний часопис «І»*. 2007. № 48. С. 36–41.
212. Шевченко Л. На шляху до першої в Україні недержавної фотобібліотеки раритетів. *Вісник Київського національного*

- університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. 2024. № 35 (1). С. 105–110. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.35.19> (дата звернення: 20.08.2024).
213. Шевченко-Савчинська Л., Балашов К. Давня література: з полону стереотипів. 2-ге вид. Київ : Медієвіст, 2014. 132 с.
214. Шевченко-Савчинська Л. Етикетна література України латинською мовою: пам'ятки й пізніша рецепція явища. *Слово і Час*. 2011. № 12. С. 43–51.
215. Шиян Р. Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету. З історії стародавності і середньовіччя. Серія історична*. 1984. № 20. С. 19–23.
216. Шиян Р. До історії львівської торгівлі другої половини XVII ст. (за даними митної книги 1669 р.). *Львів: місто-суспільство-культура*. 1999. Т. 3. С. 137–149.
217. Шиян Р. Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII століттях. *Вісник Львівського університету, серія історична*. 1998. № 33. С. 50–55.
218. Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств XVI – першій половині XVII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1994. Т. 228. С. 123–159.
219. Яворський Ф., Краєвський А., Чоловський А. Львів давній / пер. з пол. І. Лемко. Львів : Априорі, 2017. 256 с.
220. Åberg A. Scottish Soldiers in the Swedish Armies in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Scotland and Scandinavia 800–1800 : Papers presented at the First Mackie Symposium, Aberdeen, 1–30 September 1987 / ed. by G. Simpson*. Edinburgh, 1990. P. 90–99.
221. Adam F. The clans, septs, and regiments of the Scottish Highlands. 8th ed. Edinburgh : Johnston & Bacon, 1970. 624 p.

222. Anderson P. J. Officers and graduates of University & King's College, Aberdeen, 1495–1860. Aberdeen : New Spalding Club, 1893. 399 p.
223. Aspinwall B. The Scots in the United States. *The Scots Abroad: Labour, Capital, Enterprise, 1750-1914* / ed. by R. A. Cage. 2nd ed. London; New York, 2021. Vol. 3 : Routledge Library Editions: Scotland. P. 80–110.
224. Bajer P. P. Illustri Genere Ex Scotia: Szkoci w Chełmnie w XVI–XVIII wieku. *Studia Historyczne*. 2015. T. LVIII, no. 232. S. 435–458.
225. Bajer P. P. “Noli Me Condemnare”– Migrant Memories Set in Stone: The Seventeenth and Eighteenth-Century Scottish Memorials in Poland. *Memory Connection*. 2011. Vol. 1, no. 1. P. 76–98.
226. Bajer P. P. Scots in the Polish-Lithuanian commonwealth, 16th–18th centuries: The formation and disappearance of an ethnic group. Leiden; Boston : Brill, 2012. 588 p.
227. Bajer P. P. Scotsmen and the Polish nobility from the sixteenth to eighteenth century. *Britain and Poland-Lithuania: Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795* / ed. by R. Unger. Leiden, 2008. P. 327–354. URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166233.i-486.37> (date of access: 06.04.2024).
228. Bambery C. A people's history of Scotland. London : Verso, 2014. 374 p.
229. Barrow G. W. S. The Aftermath of War: Scotland and England in the late Thirteenth and early Fourteenth Centuries. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1978. Vol. 28. P. 103–125. URL: <https://doi.org/10.2307/3679203> (date of access: 06.04.2024).
230. Baskerville B. C., Thomson J. M. Papers relating to the Scots in Poland. 1576–1793. Edinburgh : T. and A. Constable for the Scottish History Society, 1915. Vol. 59 : Scottish History Society volumes. 362 p. URL: <https://digital.nls.uk/126901888> (date of access: 20.08.2024).

231. Bawcutt P., Henisch B. Scots Abroad in the Fifteenth Century: The Princesses Margaret, Isabella and Eleanor. *Women in Scotland c.1100–c.1750* / ed. by E. Ewan, M. M. Meikle. East Linton, 1999. P. 45–55.
232. Bem K. Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2013. T. 57. S. 123–153. URL: <https://doi.org/10.12775/OiRwP.2013.05> (data dostępu: 20.08.2024).
233. Biegańska A. Andrew Davidson (1591–1660) and his descendants. *Scottish Slavonic Review*. 1998. Vol. 10. P. 7–18.
234. Biegańska A. A note on the Scots in Poland, 1550–1800. *Scotland and the Sea* / ed. by T. C. Smout. Edinburgh, 1992. P. 157–165.
235. Biegańska A. In search of tolerance: Scottish Catholics and Presbyterians in Poland. *Scottish Slavonic Review*. 1991. Vol. 17. P. 37–59.
236. Biegańska A. James Murray: A Scot in the making of the Polish Navy. *Scottish Slavonic Review*. 1984. Vol. 3. P. 1–9.
237. Biegańska A. Scottish merchants and traders in seventeenth- and eighteenth century Warsaw. *Scottish Slavonic Review*. 1985. Vol. 5. P. 19–34.
238. Biegańska A. The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century). *Canadian Slavonic Papers*. 2001. Vol. 43, no. 1. P. 1–27. URL: <https://doi.org/10.1080/00085006.2001.11092268> (date of access: 03.04.2024).
239. Biegańska A. Wielka emigracja Szkotów w Polsce (druga połowa XVI – koniec XVII wieku) : Doctoral Degree. Katowice, 1974. 565 s.
240. Biegańska A. Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej. *Studia i Materiały do Historii Wojsk*. 1984. T. 27. S. 81–111.
241. Biernat C. Apogeum handlu gdańskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Na marginesie pracy Marii Boguckiej, Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, ss. 72. *Zapiski Historyczne*. 1971. T. 36, nr 4. S. 145–159.

242. Bogucka M. *Baltic Commerce and Urban Society, 1500–1700: Gdańsk/Danzig and its Polish Context*. Aldershot : Ashgate Publishers, 2003. Vol. 760 : *Variorum Collected Studies Series, Studies in East-Central Europe*. 328 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003554912> (date of access: 30.09.2024).
243. Bogucka M. *Baltic Shipping in the 17th–18th Centuries in the Light of Materials from the Archive in Amsterdam*. *Zapiski historyczne*. 2017. Vol. LXXXII, no. 4. P. 741–755.
URL: <https://doi.org/10.15762/ZH.2017.77> (date of access: 20.08.2024).
244. Bogucka M. *Gdańscy ludzie morza w XVI–XVIII w.* Gdańsk : Wydawnictwo Morskie, 1984. 183 s.
245. Bogucka M. *Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku*. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. 171 s.
246. Bogucka M. *Merchants' profits in Gdańsk foreign trade in the first half of the 17th century*. *Acta Poloniae Historica*. 1971. Vol. 23. P. 82–89.
247. Bogucka M. *Scots in Gdańsk (Danzig) in the seventeenth century*. *Ships, Guns and Bibles in the North Sea and Baltic States, c.1350–c.1700* / ed. by A. I. Macinnes, T. Riis, F. Pedersen. East Lothian, 2000. P. 39–46.
248. Bonner E. A. *Continuing the “Auld Alliance” in the Sixteenth Century: Scots in France and French in Scotland*. *The Scottish Soldier Abroad, 1247–1967* / ed. by G. G. Simpson. Edinburgh, 1992. P. 31–46.
249. Borowy W. *Scots in old Poland*. Edinburgh : Published for the Society by Oliver and Boyd, 1941.
250. Brakel S. *A Neglected Source for the History of the Commercial Relations between Scotland and the Netherlands during the 16th, 17th and 18th Centuries*. *Scottish Historical Review*. 1919. Vol. 17, no. 65. P. 1–4.
URL: <https://www.jstor.org/stable/25519191> (date of access: 20.08.2024).
251. Brander M. *The emigrant Scots*. London : Constable, 1982. 199 p.

252. Britain and Poland-Lithuania contact and comparison from the Middle Ages to 1795 / ed. by R. Unger, J. Basista. Leiden : Brill, 2008. 486 p.
253. British and Irish Emigrants and Exiles in Europe, 1603–1688 / ed. by D. Worthington. Leiden : Brill, 2010.
URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004180086.i-346> (date of access: 03.04.2024).
254. Brochard T. Identities and Contacts: Scots and their Relations with Scandinavia, 1500–1700. *Northern Studies*. 2016. Vol. 48. P. 8–29.
URL: https://www.ssns.org.uk/wp-content/uploads/2020/04/Brochard_2016_Vol_48_pp_8_29.pdf (date of access: 20.08.2024).
255. Brochard T. The Baltic and North Sea Region in Scottish Burgh and Notarial Records, 1500–1700 (Part One). *Northern Studies*. 2023. Vol. 54. P. 43–74.
256. Brochard T. The socio-economic relations between Scotland’s northern territories and Scandinavia and the Baltic in the sixteenth and seventeenth centuries. *International Journal of Maritime History*. 2014. Vol. 26, no. 2. P. 210–234. URL: <https://doi.org/10.1177/0843871414527398> (date of access: 20.08.2024).
257. Brown K. M. Bloodfeud in Scotland 1573–1625: Violence, Justice and Politics in an Early Modern Society. Edinburgh : John Donald Publishers Ltd, 1986. 299 p.
258. Bueltmann T., Morton G., Hinson A. The Scottish diaspora. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2013. 272 p.
259. Bulloch J. M. The Gordons in Poland, “Marquises of Huntly”, with a line in Saxony. Peterhead : Buchan Club, 1932. 37 p.
260. Cameron J. James V: The Personal Rule, 1528–1542 (The Stewart Dynasty in Scotland). Edinburgh : Birlinn Ltd, 2011. 288 p.
261. Carballo S. M. Piracy and the Southwest Burghs of Scotland in an Irish Sea Context, 1560–1625 : PhD Thesis. Stirling, 2023. 224 p.

URL: <https://dspace.stir.ac.uk/bitstream/1893/35936/2/SC%20PhD%20Thesis%20FINAL.pdf> (date of access: 20.08.2024).

262. Chapman C. R. Pre-1841 censuses & population listings in the British Isles. 3rd ed. Dursley : Lochin, 1992. 92 p.
263. Charewiczowa Ł. Czarna kamienica i jej mieszkańcy. Lwow : Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1935. T. 35 : Biblioteka Lwowska. 159 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/publication/334158> (data dostępu: 20.08.2024).
264. Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa. Lwow : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1925. T. 1 : Studja Nad Historją Kultury w Polsce. 156 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/publication/334159> (data dostępu: 20.08.2024).
265. Charewiczowa Ł. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. Lwow : Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1930. T. 28 : Biblioteka Lwowska. 89 s. URL: <http://polona.pl/preview/f3a59ecc-1e4b-44b5-9825-64042390ae97> (data dostępu: 20.08.2024).
266. Charewiczowa Ł. Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku. *Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwow, 1931. S. 347–374.
URL: <http://polona.pl/preview/276da417-126d-411b-a66b-b728d100a487> (data dostępu: 20.08.2024).
267. Childs W. R. *Britain and Poland-Lithuania. Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795* / ed. by R. Unger, J. Basista. Leiden; Boston, 2008. Vol. 37 : The Northern World. P. 19–38.
URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166233.i-486.12> (date of access: 16.06.2024).
268. Christensen T. L. Scots in Denmark in the Sixteenth Century. *The Scottish Historical Review*. 1970. Vol. 49, no. 148. P. 125–145.
URL: <https://www.jstor.org/stable/25528858> (date of access: 20.08.2024).

269. Cieszynska B. E. Between «incidents of intolerance» and «massacre» British interpretation of the Early Modern Polish Religious Persecution. *Revista Lusófona de Ciência das Religiões*. 2009. Vol. 15. P. 269–282.
URL: <https://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/35625/1/Beata%20Cieszynska.pdf> (date of access: 20.08.2024).
270. Coldham P. W. The complete book of emigrants in bondage, 1614–1775. Baltimore : Genealogical Pub. Co., 1988. 920 p.
271. Cooper T. M. The Numbers and the Distribution of the Population of Medieval Scotland. *The Scottish Historical Review*. 1947. Vol. 26, no. 101. P. 2–9.
272. Cornwall J. English Population in the Early Sixteenth Century. *The Economic History Review*. 1970. Vol. 23, no. 1. P. 32–44.
URL: <https://doi.org/10.2307/2594562> (date of access: 08.04.2024).
273. Craigie J. A bibliography of Scottish education before 1872. London : University of London Press, 1970. 255 p.
274. Cullen K. J. Famine in Scotland: the “Ill Years” of the 1690s. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2010. 232 p.
URL: <https://doi.org/10.1515/9780748641840> (date of access: 15.04.2024).
275. Dalton C. The Scots army, 1661–1688, with memoirs of the commanders-in-chief. London : Eyre and Spottiswoode, 1909. 202 p.
276. Daniell C. A traveller’s history of England. 5th ed. Northampton, Mass : Interlink Publishing Group Incorporated, 2006. 293 p.
277. Devine T. M., Hesse D. Scotland and Poland: Historical encounters, 1500–2010. Edinburgh : John Donald, 2011. 211 p.
278. Devine T. M. Scotland. *The Cambridge Urban History of Britain*. Cambridge, 2000. P. 151–164.
URL: <https://doi.org/10.1017/chol9780521431415.010> (date of access: 16.04.2024).

279. Ditchburn D. Cargoes and Commodities: Aberdeen's Trade with Scandinavia and the Baltic, c. 1302–1542. *Northern Studies*. 1990. Vol. 27. P. 12–22. URL: https://www.ssns.org.uk/wp-content/uploads/2019/09/Ditchburn_1990_Vol_27_pp_12_22.pdf (date of access: 15.05.2024).
280. Dobson D. Scots in Poland, Russia and the Baltic States: 1550–1850. Baltimore : Clearfield Company, 2000. 169 p.
281. Dodgshon R. A. The little ice age in the Scottish Highlands and Islands: Documenting its human impact. *Scottish Geographical Journal*. 2005. Vol. 121, no. 4. P. 321–337. URL: <https://doi.org/10.1080/00369220518737243> (date of access: 13.04.2024).
282. Dodgshon R. A. The Nature and Development of Infield-Outfield in Scotland. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 1973. No. 59. P. 1–23. URL: <https://doi.org/10.2307/621709> (date of access: 15.04.2024).
283. Donaldson G. The Scots overseas. London : Hale, 1966. 232 p.
284. Dow J. Scottish trade with Sweden, 1580–1622. *Scottish History Review*. 1969. Vol. 48. P. 124–150. URL: <https://www.jstor.org/stable/25528797> (date of access: 17.07.2024).
285. Dziewanowski-Stefańczyk B. Eksport głównym czynnikiem rozwoju Polski w XVI wieku. *Polskie osiągnięcia gospodarcze* / red. J. Kaliński. Warschau, 2010. S. 39–73. URL: https://www.academia.edu/40549539/Eksport_głównym_czynnikiem_rozwoju_Polski_w_XVI_wieku_Foreign_trade_as_the_main_factor_of_development_of_Poland_Lithuania_in_16th_c (data dostępu: 25.07.2024).
286. Early records of the University of St. Andrews: The graduation roll, 1413–1579, and the matriculation roll, 1473–1579 / ed. by J. M. Anderson. Edinburgh : Printed by T. and A. Constable ltd. for the Scottish history society, 1926. 370 p.

287. Exile and Return: Contexts and Comparisons / D. Leishman et al. *Études écossaises*. 2010. No. 13. P. 5–18.
URL: <https://doi.org/10.4000/etudeseccossaises.211> (date of access: 16.06.2024).
288. Feduszka J. Szkoci i Anglicy w Zamościu w XVI–XVII wieku. *Czasy Nowożytne: periodyk poświęcony dziejom polskim i europejskim od XV do XX wieku*. 2009. T. 22. S. 51–61.
URL: https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Czasy_Nowozytne_periodyk_powszechny_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2009-t22/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2009-t22-s51-61/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2009-t22-s51-61.pdf (data dostępu: 09.08.2024).
289. Filby P. W. Passenger and immigration lists bibliography, 1538–1900: Being a guide to published lists of arrivals in the United States and Canada. 2nd ed. Detroit : Gale Research Co., 1988. 324 p.
290. Finlayson I. The Scots: A portrait of the Scottish soul at home and abroad. New York : Atheneum, 1987. 272 p.
291. Fischer T. A. The Scots in Eastern and Western Prussia; a sequel to “The Scots in Germany, a contribution towards the history of the Scot abroad”. Edinburgh : Otto Schulze, 1903. 244 p.
292. Fischer T. A. The Scots in Germany: Being A Contribution Towards The History Of The Scot Abroad. Edinburgh : Otto Schulze, 1902.
293. Fischer T. A. The Scots in Sweden: Being A Contribution Towards The History Of The Scot Abroad. Edinburgh : Otto Schulze, 1907. 278 p.
294. Fitzgerald P. Scottish Migration to Ireland in the Seventeenth Century. *Scottish Communities Abroad in the Early Modern Period*. 2005.

- P. 27–52. URL: https://doi.org/10.1163/9789047407157_007 (date of access: 03.04.2024).
295. Forsyth A. *An Introduction to the History and Theology of the Eldership within the Church of Scotland*. Edinburgh : Church of Scotland Mission and Discipleship Council, 2015. 70 p.
296. Fridrich. *The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2000. 280 p.
297. Frost R. I. *Scottish Soldiers, Poland-Lithuania and the Thirty Years' War. Scotland and the Thirty Years' War, 1618-1648* / ed. by S. Murdoch. Leiden, 2001. P. 191–213.
URL: https://doi.org/10.1163/9789004475670_014 (date of access: 04.04.2024).
298. Gardner. *A Haven For Intrigue: the Scottish Exile Community in the Netherlands, 1660–1690. Scottish Communities Abroad In The Early Modern Period* / ed. by A. Grosjean, S. Murdoch. Leiden, 2005. Vol. 107 : *Studies in Medieval & Reformation Thought*. P. 277–299.
URL: https://doi.org/10.1163/9789047407157_015 (date of access: 12.07.2024).
299. Gemmill E., Mayhew N. *Changing values in medieval Scotland: A study of prices, money, and weights and measures*. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 419 p.
300. Gibson A., Smout T. C. *Scottish food and Scottish history, 1500–1800. Scottish Society, 1500–1800* / ed. by R. A. Houston, I. D. Whyte. Cambridge, 1989. P. 59–84.
URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511660252.003> (date of access: 15.04.2024).
301. Gierszewski S. *Szkoci w mniejszych miastach Pomorza Gdańskiego (XVI–XVIII w.)*. *Zeszyty Naukowe WSP im. Powstańców Śląskich w Opolu*. 1988. T. 26. S. 49–60.

302. Girling F. A. English Merchants' Marks: A Field Survey of Marks Made by Merchants and Tradesman in England between 1400 and 1700. Oxford : Oxford University Press, 1964. 123 p.
URL: <https://doi.org/10.1017/S0022050700061581> (date of access: 21.07.2024).
303. Goodare J. Parliamentary Taxation in Scotland, 1560–1603. *The Scottish Historical Review*. 1989. Vol. 68, no. 185. P. 23–52.
304. Goodare J. The Scottish Parliamentary Records, 1560–1603. *Historical Research*. 1999. Vol. 72, no. 179. P. 244–267.
URL: <https://doi.org/10.1111/1468-2281.00083> (date of access: 09.04.2024).
305. Gottfried K. Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu z planem miasta. Jarosław : Stowarzyszenie Miłośników Jarosławia, 1937. 54 s.
306. Grant M. Conquest of a continent: or, The expansion of races in American. New York; London : C. Scribner's sons, 1933. 393 p.
307. Green S. S. The Scotch-Irish in America: A Paper Read as the Report of the Council of the American Antiquarian Society, at the Semi-annual Meeting, April 24, 1895, with Correspondence Called Out by the Paper. Worcester : Charles Hamilton, 1895. 59 p.
308. Grosjean A. An Unofficial Alliance: Scotland and Sweden 1569–1654. Leiden; Boston : Brill, 2003. Vol. 5 : The Northern World. 298 p.
309. Groth A. Angielska Kompania Wschodnia w handlu bałtyckim. *Studia maritima*. 2015. T. 28. S. 5–18. URL: <https://doi.org/10.18276/sm.2015.28-01> (data dostępu: 18.07.2024).
310. Groth A. Kupcy angielscy w Elblągu w latach 1583–1628. Gdańsk : Wydawnictwo Morskie, 1986. 64 s.
311. Guldon Z., Stępkowski L. Ludność szkocka i angielska w Polsce w połowie XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1982. T. 2. S. 201–214.
312. Guldon Z., Stępkowski L. Szkoci i Anglicy w Koronie w połowie XVII wieku. *Kieleckie Studia Historyczne*. 1977. T. 2. S. 31–61.

313. Guldon Z., Stępkowski L. Z dziejów handlu Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku: studia i materiały. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1980. 331 s.
314. Guldon Z. Żydzi i szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku: Studia i materiały. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1990. 150 s.
315. Hans N. Polish Protestants and Their Connections with England and Holland in the 17th and 18th Centuries. *The Slavonic and East European Review*. 1958. Vol. 37, no. 88. P. 196–220.
URL: <https://www.jstor.org/stable/4205019> (date of access: 09.07.2024).
316. Hetherington W. M. History of the Church of Scotland : from the introduction of Christianity to the period of the disruption in 1843. New York : R. Carter, 1851. 500 p.
317. Hinton R. W. K. The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century. Hamden : Archon Books, 1975. 244 p.
318. Holmes S. M. The Scottish Reformation was not Protestant. *International journal for the Study of the Christian Church*. 2014. Vol. 14, no. 2. P. 115–127.
URL: <https://doi.org/10.1080/1474225x.2014.930598> (date of access: 09.10.2024).
319. Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Lwow : Skład główny: Kasa im. rektora J. Mianowskiego, 1928. 328 s.
URL: <https://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/publication/47441/edition/41635?language=pl#description> (data dostępu: 08.06.2024).
320. Houston R. A., Withers C. W. J. Population mobility in Scotland and Europe, 1600-1900 : a comparative perspective. *Annales de démographie historique*. 1990. Vol. 1990, no. 1. P. 285–308.
URL: <https://doi.org/10.3406/adh.1990.1772> (date of access: 16.04.2024).

321. Hucal M. Idea państwa świeckiego w protestantyzmie od połowy XVII do XX wieku. *Studia z Prawa Wyznaniowego*. 2016. T. 19. S. 175–193. URL: <https://doi.org/10.31743/spw.130> (data dostępu: 15.08.2024).
322. Hutchison M. *The Reformed Presbyterian Church in Scotland: Its Origin and History, 1680–1876*. Edinburgh; Glasgow : J. and R. Parlane, 1893. 450 p.
323. Hybel N. Early Commercial Contacts Between England, Prussia, And Poland. *Britain and Poland-Lithuania Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795* / ed. by R. Unger, J. Basista. Leiden; Boston, 2008. Vol. 37 : The Northern World. P. 1–18. URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166233.i-486.11> (date of access: 19.08.2024).
324. Insh G. P. The Founding of the Company of Scotland Trading to Africa and the Indies. *The Scottish Historical Review*. 1924. Vol. 21, no. 84. P. 288–295. URL: <https://www.jstor.org/stable/25519689> (date of access: 02.08.2024).
325. Jagiełło P. Polski protestantyzm w życiu publicznym. *Acta Erasmiana*. 2015. T. 8. S. 103–115. URL: <https://repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/edition/64698> (data dostępu: 28.08.2024).
326. Jasnowski J. England and Poland in the XVIth and XVIIth centuries (political relations). London, 1948. Vol. 7 : Polish Science and. Learning.
327. Kennedy A., Brown K. M. Land of Opportunity? The Assimilation of Scottish Migrants in England, 1603–ca. 1762. *Journal of British Studies*. 2018. Vol. 57, no. 4. P. 709–735. URL: <https://doi.org/10.1017/jbr.2018.113> (date of access: 05.07.2024).
328. Kennedy C. Criminal Law and Religion in Post-Reformation Scotland. *Edinburgh Law Review*. 2012. Vol. 16, no. 2. P. 178–197. URL: <https://doi.org/10.3366/elr.2012.0102> (date of access: 06.07.2024).

329. Kermack W. R. Historical geography of Scotland. Edinburgh and London : W. & A.K. Johnston, limited, 1913. 134 p.
330. Kerr J. The Covenants and the Covenanters: Covenants, Sermons, and Documents of the Covenanted Reformation. Edinburgh : R.W. Hunter, 1895. 442 p.
331. Kirk J. The Polities of the Best Reformed Kirks': Scottish Achievements and English Aspirations in Church Government after the Reformation. *The Scottish Historical Review*. 1980. Vol. 59, no. 167. P. 22–53. URL: <https://www.jstor.org/stable/25529356> (date of access: 03.08.2024).
332. Kizik E. Early Modern Gdańsk in Maria Bogucka's Research. *Acta Poloniae Historica*. 2023. Vol. 127. P. 73–95. URL: <https://doi.org/10.12775/aph.2022.127.05> (date of access: 09.10.2024).
333. Kopaczyk J. Code-switching in the records of a Scottish brotherhood in early modern Poland-Lithuania. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics*. 2013. Vol. 49, no. 3. P. 281–319. URL: <https://doi.org/10.1515/psicl-2013-0011> (date of access: 09.10.2024).
334. Kościelak S. Anglicans, Presbyterians, Quakers and other British Religious Groups in Gdansk in the 17th-18th Centuries. *Saeculum Christianum*. 2021. Vol. 27, no. 2. P. 89–102. URL: <https://doi.org/10.21697/sc.2020.27.2.7> (date of access: 09.10.2024).
335. Kowalski W. Certificates of legitimate birth (birth-briefs) in the practice of the city councils of Aberdeen and Kraków at the close of the sixteenth century and during the first half of the seventeenth century. *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním* / ed. by Z. Hojda, H. Pátková. Praha, 2008. P. 187–201.
336. Kowalski W. Kraków Citizenship And The Local Scots, 1509–1655. *Britain and Poland-Lithuania: Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795.* / ed. by R. Unger. Leiden, 2008. P. 261–286.

- URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166233.i-486.27> (date of access: 03.04.2024).
337. Kowalski W. Patrick Gordon in His Own Words: a Soldier, a Scot, a Catholic. *Journal of Irish and Scottish Studies*. 2010. Vol. 3, no. 2. P. 19–38. URL: <https://doi.org/10.57132/jiss.124> (date of access: 05.07.2024).
338. Kowalski W. Scoti, Cives Cracovienses: Their Ethnic And Social Identity, 1570–1660. *British and Irish Emigrants and Exiles in Europe, 1603-1688* / ed. by D. Worthington. Leiden, 2010. P. 67–85. URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004180086.i-346.18> (date of access: 03.04.2024).
339. Kowalski W. Szkoci na rynku krakowskim w połowie XVII wieku. *Zeszyty Wszechnicy Świętokrzyskiej. Filologia angielska*. 2006. T. 1, nr. 23. S. 15–38.
340. Kowalski W. The great immigration: Scots in Cracow and Little Poland, circa 1500-1660. Leiden; Boston : Brill, 2015. 330 p.
341. Kowalski W. Wielka imigracja. Szkoci w Krakowie i Małopolsce w XVI–pierwszej połowie XVII wieku. Kielce : Wydawn. Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2010. 328 p.
342. Krawczyk A. Szkoci w Lublinie i Lubelskim w XVII wieku. *Rocznik Lubelski*. 2009. T. 35. S. 77–86. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rocznik_Lubelski/Rocznik_Lubelski-r2009-t35/Rocznik_Lubelski-r2009-t35-s77-86/Rocznik_Lubelski-r2009-t35-s77-86.pdf (data dostępu: 10.08.2024).
343. Kridl M. Wacław Borowy and His Role in Polish Literary Scholarship. *American Slavic and East European Review*. 1951. Vol. 10, no. 4. P. 282. URL: <https://doi.org/10.2307/2492034> (date of access: 09.10.2024).
344. Krysztopa-Czupryńska B. Kompania Wschodnia (Eastland Company) a Rzeczpospolita w latach 1579–1673. Olsztyn : Ośrodek Badań Naukowy im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2003. 275 s.

345. Krysztopa-Czupryńska B. Warunki działalności kupców angielskich w Gdańsku, Elblągu i Królewcu w latach 1579–1673. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. 2006. T. 2. S. 247–258.
URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Komunikaty_Mazursko_Warminskie/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r2006-t2/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r2006-t2-s247-258/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r2006-t2-s247-258.pdf (data dostępu: 17.07.2024).
346. Lamont S. J. The Scottish Reformation and how it differs from England's. *Concept: philosophy, religion, culture*. 2018. Vol. 4, no. 8. P. 77–83. URL: <https://doi.org/10.24833/2541-8831-2018-4-8-77-83> (date of access: 08.06.2024).
347. Landsman N. C. Nation, Migration, and the Province in the First British Empire: Scotland and the Americas, 1600–1800. *The American Historical Review*. 1999. Vol. 104, no. 2. P. 463–475.
URL: <https://doi.org/10.2307/2650375> (date of access: 02.08.2024).
348. Lang A. A short history of Scotland. Edinburgh : William Blackwood, 1911. 316 p.
349. Lee R. A. Government and politics in Scotland, 1661–1681 : PhD Thesis. Glasgow, 1995. 312 p.
URL: <https://theses.gla.ac.uk/id/eprint/74927> (date of access: 02.08.2024).
350. Lewicki S. Studia na historią handlu w Polsce. Lwow : Drukarnia i litografia Pillera Neumanna i Spki, 1910. T. 2 : Przywileje handlowe (prawo składu). 200 s.
URL: <http://pbc.biaman.pl/Content/36177/Lewicki%20Stanisław,%20Studia%20na%20historią%20handlu%20w%20Polsce.pdf> (data dostępu: 04.08.2024).
351. Lewicki S. Studja nad historją handlu w Polsce. Lwow : Księgarnia Nauczycielska, 1921. T. 1 : Targi lwowskie od XIV–XIX wieku. 72 s.

URL: <http://polona.pl/preview/48b363c4-afa6-427e-9a96-44bab10682d5>

(data dostępu: 04.08.2024).

352. Loeber R. "Certejn notes": Biblical and Foreign Signposts to the Ulster Plantation. *Plantation Ireland: settlement and material culture, c.1550–c.1700* / ed. by C. Rynne, J. Lyttleton. Dublin, 2009. P. 23–42.
353. Lythe S. G. E., Butt J. An economic history of Scotland, 1100–1939. Glasgow : Blackie, 1975. 293 p.
354. Lythe S. G. E. The economy of Scotland: In its European setting : 1550–1625. Edinburgh : Oliver and Boyd, 1960. 277 p.
355. Macdonald A. R., McCallum J. The Evidence for Early Seventeenth-Century Climate from Scottish Ecclesiastical Records. *Environment and History*. 2013. Vol. 19, no. 4. P. 487–509.
URL: <https://doi.org/10.3197/096734013x13769033133747> (date of access: 13.04.2024).
356. MacDougall D. J. Scots and Scots' descendants in America. New York : Caledonian Pub. Co, 1917. 390 p.
357. MacPhee A. Scottish Wars of Independence 1286–1328. London : Hodder Education, 2010. 115 p.
358. Mączak A. Ceny, obroty i zyski w handlu gdańskim pierwszej połowy XVII w. (na marginesie pracy M. Boguckiej, Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku, Instytut Historii PAN, Ossolineum, (Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 172). *Przegląd Historyczny*. 1971. T. 62, nr. 2. S. 280–294.
URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r1971-t62-n2/Przegląd_Historyczny-r1971-t62-n2-s280-294/Przegląd_Historyczny-r1971-t62-n2-s280-294.pdf (data dostępu: 07.04.2024).
359. Manikowski A. Zmiany czy stagnacja?: z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku. *Przegląd Historyczny*. 1973. T. 64, nr. 4. S. 771–791.

- URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Prze%C5%82ad_Historyczny/Prze%C5%82ad_Historyczny-r1973-t64-n4/Prze%C5%82ad_Historyczny-r1973-t64-n4-s771-791/Prze%C5%82ad_Historyczny-r1973-t64-n4-s771-791.pdf (data dostępu: 07.07.2024).
360. Margery A. Plantations, 1550–1641. *The Cambridge History of Ireland*. Cambridge, 2018. Vol. 2 : 1550–1730. P. 555–583. URL: <https://doi.org/10.1017/9781316338773.025> (date of access: 09.06.2024).
361. McDougall J. M. Covenants and Covenanters in Scotland 1638–1679 : PhD thesis. Glasgow, 2018. 238 p. URL: <https://theses.gla.ac.uk/9120/> (date of access: 13.06.2024).
362. McGilvary G. K. The Scottish Connection with India 1725–1833. *Études écossaises*. 2011. Vol. 14. P. 13–31. URL: https://www.ed.ac.uk/files/atoms/files/george_mcgilvary_etudeseccossaises-239.pdf (date of access: 17.08.2024).
363. McLaren M. British India and British Scotland, 1780–1830: Career-building, Empire-building, and a Scottish School of Thought on Indian Governance. Akron : University of Akron Press, 2001. 306 p.
364. McLeod M. Agents of change: Scots in Poland, 1800–1918. East Linton, East Lothian, Scotland : Tuckwell Press, 2000. 209 p.
365. Message in a Bottle. Merchants' letters, merchants' marks and conflict management in 1533–34. A source edition / ed. by S. Jenks, J. Wubs-Mrozewicz. Turnhout : Brepols Publishers, 2022. Vol. 57 : Book series: Studies in European Urban History (1100–1800). 257 p. URL: <https://doi.org/10.51750/emlc18378> (date of access: 12.05.2024).
366. Mijers E. Scottish Students in the Netherlands, 1680–1730. *Scottish Communities Abroad in the Early Modern Period*. Leiden, 2005. P. 301–331. URL: https://doi.org/10.1163/9789047407157_016 (date of access: 03.04.2024).

367. Miller J. The Scottish Mercenary as a Migrant Labourer in Europe, 1550–1650. *Fighting for a Living: A Comparative Study of Military Labour 1500–2000*. Amsterdam, 2013. P. 169–200. URL: <https://doi.org/10.1017/9789048517251.007> (date of access: 15.08.2024).
368. Mitchison R. A history of Scotland. 3rd ed. London and New York : Routledge, 2002. 468 p.
369. Moffat J. C. The Church in Scotland. Philadelphia : Presbyterian Bd. of Publication, 1882. 447 p.
370. Moody D. Scottish family history. Baltimore : Genealogical Pub. Co., 1990. 219 p.
371. Murdoch S. Network North: Scottish Kin, Commercial and Covert Associations in Northern Europe, 1603–1746. Leiden; Boston : Brill, 2006. Vol. 18 : The Northern World. 425 p.
372. Murdoch S. The Scots and Early Modern Scandinavia: A 21st Century Review. *Northern Studies*. 2013. Vol. 45. P. 27–45. URL: https://www.academia.edu/9851453/The_Scots_and_Early_Modern_Scandinavia_A_21st_Century_Review_in_Northern_Studies_vol_45_2013 (date of access: 10.08.2024).
373. Murdoch S. USA. *The Oxford companion to Scottish history*. Oxford, 2011. P. 630–631.
374. Murdoch S. W. Diplomacy in Transition: Stuart-British Diplomacy in Northern Europe, 1603–1618. *Ships, Guns and Bibles in the North Sea and in the Baltic States* / ed. by A. Macinnes, F. Pedersen, T. Riis. East Linton, 2000. P. 93–138.
375. Murray I., Galloway J. A. Scottish Migration to England, 1400–1560. *Scottish Geographical Magazine*. 1996. Vol. 112, no. 1. P. 29–38. URL: <https://doi.org/10.1080/00369229618736975> (date of access: 03.04.2024).

376. Naworski Z. Prawna reglamentacja handlu Żydów i Szkotów w Prusach Królewskich. *Handel w dziejach państwa i prawa*. Wrocław, 2021. S. 123–153. URL: <https://doi.org/10.34616/23.21.028> (data dostępu: 02.08.2024).
377. Odložilik O. Thomas Seget: A Scottish Friend of Szymon Szymonowicz. *The Polish Review*. 1966. Vol. 11, no. 1. P. 3–39. URL: <https://www.jstor.org/stable/25776644> (date of access: 08.07.2024).
378. The Oxford Handbook of Modern Scottish History / ed. by T. M. Devine, J. Wormald. Oxford : Oxford University Press, 2012. 707 p. URL: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199563692.001.0001> (date of access: 07.06.2024).
379. Ożóg C. Scottish merchants in Poland 1550–1750. *Journal of the Sydney Society for Scottish History*. 1995. Vol. 3. P. 53–75. URL: <https://openjournals.library.sydney.edu.au/JSSSH/article/view/7158> (date of access: 06.06.2024).
380. Papers illustrating the history of the Scots brigade in the service of the United Netherlands, 1572–1782 / ed. by J. Ferguson. Edinburgh : University Press by T. and A. Constable, 1899. Vol. 1 : The Scots brigade in Holland. 604 p.
381. Paul H. J. The Darien Scheme and Anglophobia in Scotland. Southampton : School of Social Sciences Economics Division University of Southampton, 2009. Vol. 925 : Discussion Papers in Economics and Econometrics. 15 p. URL: <http://eprints.soton.ac.uk/id/eprint/79228> (date of access: 17.08.2024).
382. Payton J. R. Calvin and Eastern Europe: What Happened. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2010. Vol. 30, no. 2. P. 10–19. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol30/iss2/2> (date of access: 06.06.2024).
383. Pernal A., Gasse R. The 1651 Polish Subsidy to the exiled Charles II. *Oxford Slavonic Papers*. 1999. Vol. 23. P. 1–50.

384. Pomerano-Anglus. Scots in Poland. *Northern Notes & Queries*. 1889. Vol. 4, no. 14. P. 86–88.
385. Powell J. *Encyclopedia of North American Immigration*. New York : Infobase Publishing, 2009. 464 p.
386. Power R. Scotland in the Norse sagas. *Scotland and Scandinavia, 800–1800* / ed. by G. Simpson. Aberdeen, 1990. Vol. 1 : Mackie monographs. P. 13–24.
387. Prendergast M. Scots mercenary forces in sixteenth century Ireland. *Mercenaries and Paid Men: The Mercenary Identity in the Middle Ages* : Proceedings of a Conference, Swansea, 7–9 July 2005 / ed. by J. France. Leiden, 2008. P. 363–381.
URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004164475.i-415.103> (date of access: 27.07.2024).
388. Prentis M. D. *The Scots in Australia*. Sydney : UNSW Press, 2008. 334 p.
389. Raffe A. Presbyterianism, secularization, and scottish politics after the revolution of 1688–1690. *The Historical Journal*. 2010. Vol. 53, no. 2. P. 317–337. URL: <https://doi.org/10.1017/s0018246x10000038> (date of access: 25.06.2024).
390. Reconstructing 800 years of summer temperatures in Scotland from tree rings / M. Rydval et al. *Climate Dynamics*. 2017. Vol. 49, no. 9–10. P. 2951–2974. URL: <https://doi.org/10.1007/s00382-016-3478-8> (date of access: 13.04.2024).
391. Rooseboom M. P. *The Scottish Staple in the Netherlands: An Account of the Trade Relations Between Scotland and the Low Countries from 1292 Till 1676, with a Calendar of Illustrative Documents*. Hague : M. Nijhoff, 1910. 246 p.
392. Ross D. *Pocket History of Scotland*. New Lanark : Geddes & Grosset, 2002. 188 p.

393. Russell J. C. *British medieval population*. Albuquerque : University of New Mexico Press, 1948. 389 p.
394. Rybarski R. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*. Warszawa, 1958. T. 1. 364 s.
395. Rylands J. P. *Merchants' Marks and Other Medieval Personal Marks*. Edinburgh : Ballantyne, 1910. 40 p. URL: <https://www.hslc.org.uk/wp-content/uploads/2017/06/62-2-Rylands.pdf> (date of access: 10.06.2024).
396. Samsonowicz H. Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza. *Przegląd Historyczny*. 1973. T. 64, nr. 4. S. 697–716. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r1973-t64-n4/Przegląd_Historyczny-r1973-t64-n4-s697-716/Przegląd_Historyczny-r1973-t64-n4-s697-716.pdf (data dostępu: 12.06.2024).
397. Sarna W. *Opis powiatu krośnieńskiego pod względem geograficzno-historycznym*. Przemyśl : Z drukarni Józefa Styfięgo, 1898. 536 s. URL: <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/5006/edition/4731?language=en> (data dostępu: 03.08.2024).
398. Schiavone S., Björklund J. From Foreign Mercenaries to the King's Trusted Companions—The Emergence of the Swedish–Scottish Recruitment Network 1556–1610. *Palgrave Studies in Migration History. Invited, Banished, Tolerated*. Cham, 2023. P. 13–47. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-41889-1_2 (date of access: 23.08.2024).
399. Schramm G. *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2015. 433 s. URL: [https://perspectivia.net/servlets/MCRFileNodeServlet/pnet_derivate_0002308/Klio%2020-Schramm-int\(1\).pdf](https://perspectivia.net/servlets/MCRFileNodeServlet/pnet_derivate_0002308/Klio%2020-Schramm-int(1).pdf) (data dostępu: 08.07.2024).
400. *Scotland and the sea* / ed. by T. C. Smout. Edinburgh : John Donald Publishers, 1992. 232 p.

401. Scott D. Politics and War in the Three Stuart Kingdoms, 1637–49. New York : Palgrave MacMillan, 2004. 233 p. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-4039-3842-8> (date of access: 01.06.2024).
402. Seliga S., Koczy L. Scotland and Poland: A chapter of forgotten history. Dundee : S. K. Martin, 1969. 41 p.
403. Sinclair G. A. Scotsmen Serving the Swede. *The Scottish Historical Review*. 1911. Vol. 9, no. 33. P. 37–51.
404. Sioda T., Krawczyński M. Mamka i jej rola w ewolucji sposobów żywienia niemowląt. Część II. *Pediatrics Polska*. 2012. T. 87, nr. 2. S. 212–219. URL: [https://doi.org/10.1016/s0031-3939\(12\)70619-4](https://doi.org/10.1016/s0031-3939(12)70619-4) (data dostępu: 09.07.2024).
405. Smith D. L. Politics in Early Stuart Britain, 1603–1640. *A Companion to Stuart Britain* / ed. by B. Coward. Hoboken., 2003. Vol. 16 : Blackwell Companions to British History. P. 231–252. URL: <https://doi.org/10.1002/9780470998908> (date of access: 20.08.2024).
406. Smout T. C., Fenton A. Scottish Agriculture before the Improvers—an Exploration. *The Agricultural History Review*. 1965. Vol. 13, no. 2. P. 73–93.
407. Smout T. C. Scottish Commercial Factors in the Baltic at the End of the Seventeenth Century. *The Scottish Historical Review*. 1960. Vol. 39, no. 128, 2. P. 122–128. URL: <https://www.jstor.org/stable/25526603> (date of access: 23.06.2024).
408. Smylie J. H. A Brief History of the Presbyterians. Louisville : Geneva Press, 1996. 160 p.
409. Spurlock R. S. Post-Reformation Scottish Catholic Survival. *A Companion to the Reformation in Scotland, c.1525–1638* / ed. by I. Hazlett. Leiden; Boston, 2021. Vol. 100 : Brill's Companions to the Christian Tradition. P. 578–604. URL: https://doi.org/10.1163/9789004335950_024 (date of access: 07.06.2024).

410. Stell G., Olsen R. A. Kings, nobles and buildings of the Later Middle Ages: Denmark. *Scotland and Scandinavia, 800–1800* / ed. by G. G. Simpson. Edinburgh, 1990. Vol. 1 : Mackie monographs. P. 60–72.
411. Stephens J. V. The Presbyterian Churches: Divisions and Unions, in Scotland, Ireland, Canada and America. Philadelphia : Presbyterian Board of Publication, 1910. 114 p.
412. Steuart A. F. Scottish Officers in Sweden. *The Scottish Historical Review*. 1904. Vol. 1, no. 2. P. 191–196. URL: <https://www.jstor.org/stable/25517469> (date of access: 25.06.2024).
413. Surdacki M. Opieka społeczna u protestantów w Polsce w XVI–XVIII wieku. *Nasza Przeszłość*. 2019. T. 132. S. 127–180. URL: <https://doi.org/10.52204/np.2019.132.127-180> (data dostępu: 03.08.2024).
414. Talbott S. An alliance ended? Franco-Scottish commercial relations, 1560–1713 : Thesis, PhD Doctor of Philosophy. St Andrews, 2011. 248 p. URL: <https://hdl.handle.net/10023/1999> (date of access: 20.08.2024).
415. Talbott S. “My Heart is a Scotch Heart”: Scottish Calvinist Exiles in France in their Continental Context, 1605–1638. *British and Irish Emigrants and Exiles in Europe, 1603–1688* / ed. by D. Worthington. Leiden; Boston, 2010. Vol. 47 : The Northern World. P. 195–214. URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004180086.i-346.42> (date of access: 14.08.2024).
416. Tappe E. D., Ricaut P. Patrick Simson: A Scottish Merchant in the Moldavian Potash Trade. *The Slavonic and East European Review*. 1952. Vol. 30, no. 75. P. 494–513. URL: <https://www.jstor.org/stable/4204348> (date of access: 29.06.2024).
417. Tazbir J. Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieku. Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2009. 230 s.
418. The House of Forbes / ed. by A. Tayler, H. Tayler. Aberdeen : printed for the Third Spalding Club, 1937. 494 p.

419. The Scottish Soldier Abroad, 1247–1967 / ed. by G. G. Simpson. Edinburgh : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1992. 224 p.
420. The University of Edinburgh and Poland : an Historical Review / ed. by W. Tomaszewski. Edinburgh : Dr. W. Tomaszewski, 1968. 95 p.
421. Thirsk J. Younger sons in the seventeenth century. *History*. 1969. Vol. 54, no. 182. P. 358–377. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-229x.1969.tb02329.x> (date of access: 08.04.2024).
422. Tomkowicz S. Przyczynek do historii Szkotów w Krakowie i w Polsce. *Rocznik Krakowski*. 1899. T. 2. S. 151–174.
423. Tyson R. Household Size and Structure in a Scottish Burgh: Old Aberdeen in 1636. *Local Population Studies*. 1988. Vol. 40. P. 46–54. URL: http://www.localpopulationstudies.org.uk/PDF/LPS40/LPS40_1988_46-54.pdf (date of access: 16.08.2024).
424. Wagner J. The Scottish East India Company of 1617: Patronage, Commercial Rivalry, and the Union of the Crowns. *Journal of British Studies*. 2020. Vol. 59, no. 3. P. 582–607. URL: <https://doi.org/10.1017/jbr.2020.38> (date of access: 12.08.2024).
425. Walsh P. The Medieval Merchant's Mark and Its Survival in Galway. *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*. 1993. Vol. 45. P. 1–28. URL: <https://www.jstor.org/stable/25535611> (date of access: 08.08.2024).
426. Watt D. The Management of Capital by the Company of Scotland 1696–1707. *Journal of Scottish Historical Studies*. 2005. Vol. 25, no. 2. P. 97–118. URL: <https://doi.org/10.3366/jshs.2005.25.2.97> (date of access: 14.08.2024).
427. Way G. Scottish Clan & Family Encyclopedia. Glasgow : Harpercollins, 1994. 506 p.
428. Wejnert A. Prawa i swobody Szkotów w Polsce do końca XVIII wieku. *Gazeta Polska*. 1877. 26 stycznia. S. 1.

429. Whittington G. An Historical Geography of Scotland / ed. by I. D. Whyte. London : Academic Press, 1983. 282 p.
430. Whittington G. Field Systems of Scotland. *Studies of field systems in the British Isles* / ed. by A. R. H. Baker, R. A. Butlin. Cambridge, 1973. P. 530–579.
431. Whittington G. The little ice age and Scotland's weather. *Scottish Geographical Magazine*. 1985. Vol. 101, no. 3. P. 174–178. URL: <https://doi.org/10.1080/00369228518736634> (date of access: 13.04.2024).
432. Whyte I. D. Population mobility in early modern Scotland. *Scottish Society, 1500–1800* / ed. by R. A. Houston, I. D. Whyte. Cambridge, 1989. P. 37–58. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511660252.002> (date of access: 08.04.2024).
433. Whyte I. D. Scotland's Society and Economy in Transition, c.1500–c.1760. London : Macmillan Education UK, 1997. 182 p. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-25307-4> (date of access: 16.04.2024).
434. Whyte I., Whyte K. The Changing Scottish Landscape: 1500–1800. London : Routledge, 2021. 268 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=ZKxCEAAAQBAJ&pg=PT35&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (date of access: 16.04.2024).
435. Woodward Jr R. L. Hanseatic League. *History of world trade since 1450* / ed. by J. J. McCusker. Farmington Hills, 2005. Vol. 1 : A–K. P. 348–351.
436. Worthington D. Scots in the Habsburg service, 1618–1648. Leiden : Brill, 2004. 330 p.
437. Worthington D. “Unfinished work and damaged materials”: historians and the Scots in the Commonwealth of Poland–Lithuania (1569–1795). *Immigrants & Minorities*. 2015. Vol. 34, no. 3. P. 276–296.

- URL: <https://doi.org/10.1080/02619288.2015.1063812> (date of access: 03.04.2024).
438. Wrona G. Kontrakty skarbowe na dobra ekonomii samborskiej z drugiej połowy XVII i XVIII wieku. *Res Historica*. 2021. Nr. 51. S. 169. URL: <https://doi.org/10.17951/rh.2021.51.169-193> (data dostępu: 11.07.2024).
439. Zickermann K. Across the German sea: Scottish commodity exchange, network building and communities in the wider Elbe-Weser region in the early modern period : PhD Thesis. St Andrews, 2009. 209 p. URL: <https://hdl.handle.net/10023/958> (date of access: 07.06.2024).
440. Zickermann K. English and Scottish Exiles in Northwest Germany c. 1683–1709. *Études écossaises*. 2010. No. 13. P. 41–58. URL: <https://doi.org/10.4000/etudeseccossaises.217> (date of access: 19.07.2024).
441. Zickermann K. Scottish Merchant Families in the Early Modern Period. *Northern Studies*. 2013. Vol. 45. P. 100–118.
442. Ziemierski M. Testament rajcy krakowskiego Mikołaja Królika (1628–1711) – źródło do dziejów kilku rodzin mieszczan krakowskich w 2. połowie XVII i na początku XVIII wieku oraz położenia różnowierców w Rzeczypospolitej. *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*. 2009. T. LIX. S. 5–60.
443. Zins H. Angielski wywóz sukna na Bałtyk w drugiej połowie XVI w. *Rocznik Lubelski*. 1965. T. 8. S. 37–62. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rocznik_Lubelski/Rocznik_Lubelski-r1965-t8/Rocznik_Lubelski-r1965-t8-s37-62/Rocznik_Lubelski-r1965-t8-s37-62.pdf (data dostępu: 08.07.2024).
444. Zins H. Anglia a Bałtyk w drugiej połowie XVI wieku: Bałtycki handel kupców angielskich z Polską w epoce elżbietańskiej i Kompania Wschodnia. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967. 363 s.
445. Zins H. Geneza angielskiej Kompanii Wschodniej (Eastland Company) z 1579 r. *Zapiski Historyczne*. 1964. T. 29, nr. 3. S. 7–42.

446. Zins H. Przywilej Elżbiety I z 1579 r. dla angielskiej Kompanii Wschodniej. *Rocznik Elbląski*. 1966. T. 3. S. 71–104.
447. Žirgulis R. The Scottish Community in Kėdainiai C.1630–C.1750. *Scottish Communities Abroad in the Early Modern Period* / red.: A. Grosjean, S. Murdoch. Leiden; Boston, 2005. T. 107 : Studies in Medieval and Reformation Traditions. P. 225–247.
URL: https://doi.org/10.1163/9789047407157_013 (date of access: 15.07.2024).
448. Źołądź D. Podróże edukacyjne XVI i XVII wieku – próba typologii. *Biuletyn Historii Wychowania*. 2019. Nr. 1. S. 7–10.
URL: <https://doi.org/10.14746/bhw.1994.1.2> (data dostępu: 29.06.2024).
449. Łopatkiewicz P. Robert Wojciech Portius – szkocki imigrant, krośnieński mieszczanin oraz niezwykle kupiec i fundator. *Robert Wojciech Portius – krośnieński mieszczanin, kupiec i fundator* / red.: P. Łopatkiewicz, G. Przebindy, W. Witalisz. Krosno, 2019. T. 2 : Biblioteka Pigioniana. S. 43–54.
URL: https://www.academia.edu/45305658/Robert_Wojciech_Portius_szkocki_imigrant_krośnieński_mieszczanin_oraz_niezwykły_kupiec_i_fundator_w_Robert_Wojciech_Portius_krośnieński_mieszczanin_kupiec_i_fundator_Pod_red_P_Łopatkiewicza_G_Przebindy_i_W_Witalisza_Biblioteka_Pigioniana_t_2_Krosno_2019 (data dostępu: 28.07.2024).
450. Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwow : Wydanie wznowione, 1902. 434 s.
URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=6889> (data dostępu: 17.06.2024).
451. Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwow : Gubrynowicz i Schmidt, 1890. 305 s.
URL: <http://polona.pl/preview/3c1e85d0-5979-4a32-965e-98b7359ffdd4> (data dostępu: 17.06.2024).

IV. Електронні ресурси

452. Любашенко В. І. 4.3. Реформаційний рух. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult234.htm> (дата звернення: 21.08.2024).
453. Михайловський В. Руське воєводство. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ruske_voievodstvo (дата звернення: 04.07.2024).
454. Aberdeen’s “pirate past” revealed by study of Scotland’s oldest civic records. *The University of Aberdeen*. URL: <https://www.abdn.ac.uk/news/8511/> (date of access: 15.07.2024).
455. Brochard T. Scots and France As Seen through Alba Amicorum, 1540s–1720s. *OpenEdition Journals*. URL: <https://journals.openedition.org/erea/13289?lang=en> (date of access: 21.08.2024).
456. Catholic parish registers. *National Records of Scotland (NRS)*. URL: <https://www.nrscotland.gov.uk/research/guides/catholic-parish-registers> (date of access: 09.04.2024).
457. Chancery: Petty Bag Office: Association Oath Rolls. *The National Archives (TNA)*. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C3745> (date of access: 09.04.2024).
458. Crime and Criminals. *National Records of Scotland (NRS)*. URL: <https://www.nrscotland.gov.uk/research/guides/crime-and-criminals> (date of access: 09.04.2024).
459. Emigration. *Cambridge Dictionary | English Dictionary, Translations & Thesaurus*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/emigration> (date of access: 11.04.2024).

460. Hearth tax records 1691–1695. *ScotlandsPlaces*.
URL: <https://scotlandsplaces.gov.uk/digital-volumes/historical-tax-rolls/hearth-tax-records-1691-1695> (date of access: 09.04.2024).
461. Hidalgo D. To Get Rich for Our Homeland: The Company of Scotland and the Colonization of the Darién. *ResearchGate*.
URL: https://www.researchgate.net/publication/258927950_To_Get_Rich_f_or_Our_Homeland_The_Company_of_Scotland_and_the_Colonization_of_the_Darién (date of access: 21.08.2024).
462. Hoitink Y. Signed, Sealed, & Undelivered: Amazing Collection of 17th Century Letters Rediscovered. *Dutch Genealogy*.
URL: <https://www.dutchgenealogy.nl/signed-sealed-undelivered-amazing-collection-of-17th-century-letters-rediscovered/> (date of access: 21.08.2024).
463. Land tax rolls 1645–1831. *ScotlandsPlaces*.
URL: <https://scotlandsplaces.gov.uk/digital-volumes/historical-tax-rolls/land-tax-rolls-1645-1831> (date of access: 09.04.2024).
464. Migration. *Cambridge Dictionary | English Dictionary, Translations & Thesaurus*.
URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/migration> (date of access: 11.04.2024).
465. Murdoch S., Grosjean A. The Scotland, Scandinavia and Northern European Biographical Database (SSNEBD). *SSNE database*.
URL: <https://www.st-andrews.ac.uk/history/ssne/> (date of access: 28.05.2024).
466. Old Parish Registers. *National Records of Scotland (NRS)*.
URL: <https://www.nrscotland.gov.uk/research/guides/birth-death-and-marriage-records/old-parish-registers> (date of access: 09.04.2024).
467. Poll tax rolls, 1694–1698. *ScotlandsPlaces*.
URL: <https://scotlandsplaces.gov.uk/digital-volumes/historical-tax-rolls/poll-tax-rolls-1694-1698> (date of access: 09.04.2024).

468. Sasines. *National Records of Scotland (NRS)*.
URL: <https://www.nrscotland.gov.uk/research/research-guides/research-guides-a-z/sasines> (date of access: 09.04.2024).
469. The Scottish Register of Tartans. *The Scottish Register of Tartans*.
URL: <https://www.tartanregister.gov.uk/aboutUs> (date of access: 09.04.2024).
470. Welcome to Viabundus! *Viabundus*.
URL: <https://www.landesgeschichte.uni-goettingen.de/handelsstrassen/index.php> (date of access: 07.07.2024).
471. Wills and Testaments. *National Records of Scotland (NRS)*.
URL: <https://www.nrscotland.gov.uk/research/guides/wills-and-testaments>
(date of access: 09.04.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

Ілюстрації та фотоматеріали:

Рис. А. 1. «Золота книга» депозитарію (складу товарів) (1660 р.) [155]. Фото авторки.

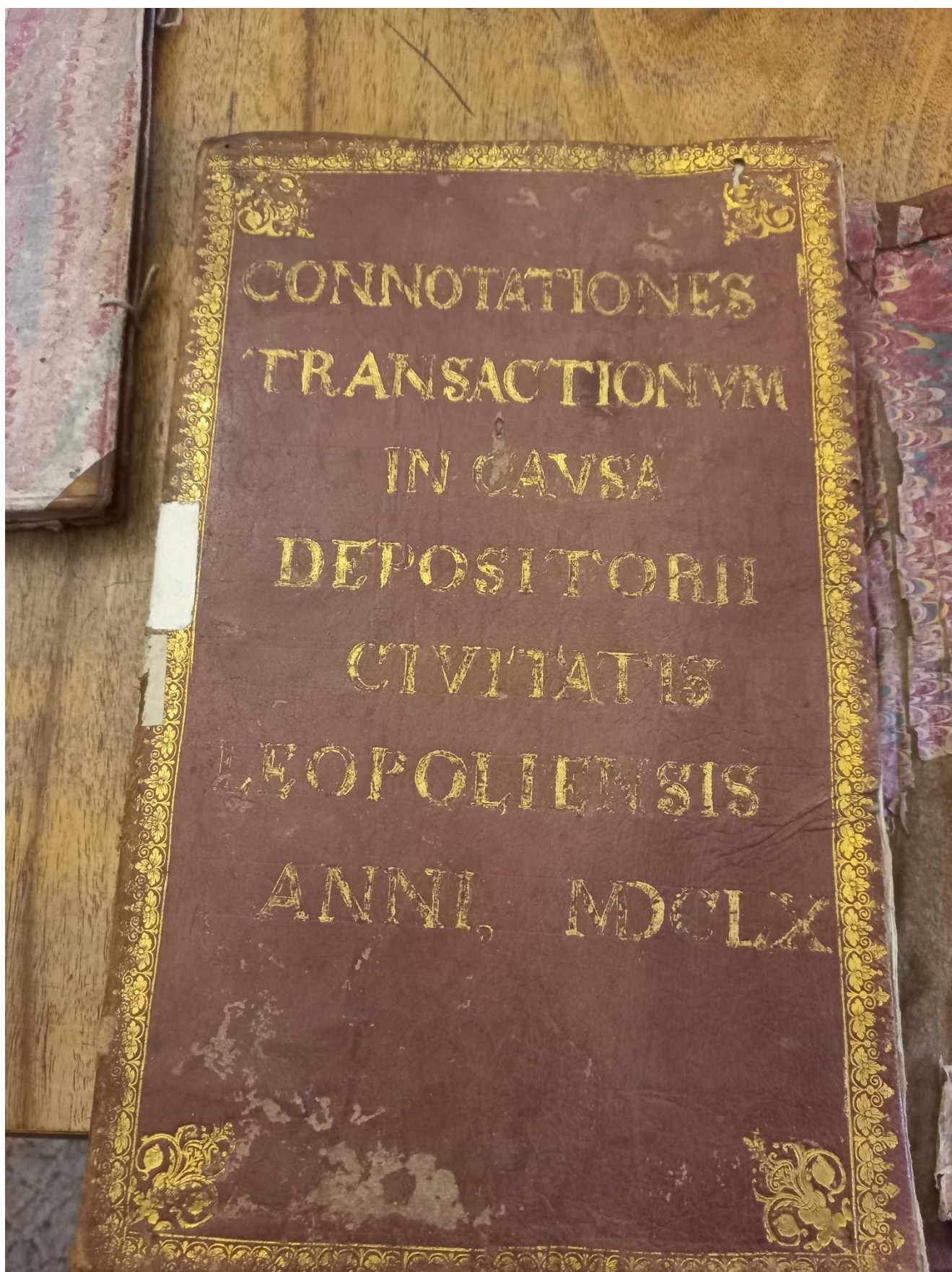

Рис. А. 2. Книга прибутків і видатків складу товарів (1660–1675 рр.)

[159]. Фото автора.

Рис. А. 3. Оригінал документа «Національного Ковенанту». Джерело:
<https://www.reformationtours.org/scotlands-national-covenant/>

By the KING
A PROCLAMATION.

2

James the seventh by the Grace of God King of Scotland England France and Ireland Defender of faith etc.
to all and sundry our good subjects, whom these presents do or may concern, Greeting: we having taken into our Royal Consideration the many and great inconveniences which have hapned to that our ancient Kingdom of Scotland of late Years through the different persuasions in the Christian Religion and the great Heats and animosities amongst the several Professors thereof to the Ruin and decay of Trade, waiving off lands, extinguishing of Charities, contempt of Royal Power and lowering of true Religion and the fear of God into Animosities, Names, factions, and schisms into Sacrilege and Treason and being resolved as much as in us lyes to Unite the Hearts and affections of our Subjects to God in Religion to Us in loyalty, and to their neighbours in Christian love and charity. Have therefore thought fit to Grant and by our Sovereign authority, Prerogative Royal, and absolut Power, which all our Subjects as to obey without reserve: Do hereby Give and Grant our Royal Toleration to the several Professors of the Christian religion after named, with and under the several conditions, Restrictions, and limitations after mentioned, in the first Place we allow and tolerate the Moderate Presbyterians to meet in their Private Houses, and there to Hear all such Ministers as callers have or as willing to accept of our indulgence allanorly, and none other, and that they be not King said or don contrary to the well and Peace meeting houses, or to Use our houses or Barns, but only to Exercise in their Private Houses as said is. in the mean time let it be our Royal will and Pleasure, that they converse together, and such as Preach and Exercise at them, or who shall any way assist or connive at them, shall be Prosecuted according to the utmost Severity of our Laws made against them being for which after this our Royal indulgence for tender consciences there is no excuse left, in such manner we do hereby tollent and repeal laws, made against Roman catholicks (whom called Papists) in the minority of our Royal Grand father of glorious Memory, without his consent and contrary to the duty of good Subjects by his Regents and their Enemies to their lawful Sovereign, our Royal Great Grant mother Queen Mary of Blessed and pious memory, wherein, under the Pretence of Allegiance they declared the worst of Treasons, factions and usurpations, and made these laws not as against the Enemies of God but their own; which laws have still been continued of course, without design of executing them, or any of them ad veritatem only on supposition that the Papists relying on an External Power, were incapable of duty and true Allegiance to their natural Sovereigns and Rightful Monarchy; we of our certain knowledge and long Experience knowing that the Catholicks, as it is their Principle to be Good Christians so it is to be Dutiful Subjects, and that they have likewise in all occasions shewen themselves Good and faithful Subjects to us and our Royal Predecessors by bearing and the Maintenance of their Authority against the Violence and Treasons of the most violent a bettors of these laws do therefore with advice and Consent of our Privy Council, by our Sovereign Authority against the Violence and Treasons of the most violent a bettors of these laws Prerogative Royal and absolut Power afore said, suspend, stop and disable all laws or acts of Parliament Customs or Contributions, made or executed against any of our Roman Catholick sub

Рис. А. 4. Львівська копія «Декларації індульгенції» [161, арк. 3].

Рис. А. 5. Храм Святих Петра і Павла у Гданську. Фото авторки.

Рис. А. 6. Інтер'єр храму Святих Петра і Павла у Гданську. Фото авторки.

Pierwsza Stwo Miasta		Synple	
Kamienica Wulfowiczowska			
Im: Pan Marein Kusczynski Rk Jedne y Put	1	60	
Im: P. Alexander Gordon Rk dwie y Put.	2	100	
Pan Hebanowski Jedne Synple - - -	1	40	
Kamienica Gordonowska			
Im: Pan Thomasz Gordon Rk Cztery Synple	4	160	
Kamienica Szulczowska			
O Piekunowie Pan Ozarowski za Suceffo row Czere Synple - - - - -	$\frac{1}{4}$	10	
Kamienica Jan Szulczowska			
Im Pan Jan Szentowicz Rk Jedne y Put -	1	60	
Pani Inokowa Czere Synple - - -	$\frac{1}{4}$	10	
Pani Studniczka Czere Synple - - -	$\frac{1}{4}$	10	
Kamienica Tarbalsowska			
Pan Jozef Galewicz Jedne y Put -	1	60	

Рис. А. 7. Запис про сплату податку на нерухомість у Львові Томасом та Александром Гордонами (1716 р.) [144].

Рис. А. 8. Кам'яниця № 24 на площі Ринок, в якій проживала родина

Гордонів. Джерело:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%9C%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Lviv_Market_Square_24.jpg

Nobiles et Spectabiles Viri

1048 a a.

3

Dziedziczne tej Rzeczypospolitey Insigne Wielką
Koronną Pieczęć mając sobie z Łaski K. M. C.
Pana mego Mitościwego conserwanę, inšto do
Wsiów za Slachetnym Tomaszem Gordanem
Obywatelem Lwowskim z przystugi K. M. C. y
Najiasniejszego Domu Jego mnie Wielce Zale-
conym, aby miał v Wsiów respectum. Niekie-
dy ad Scabinatum aspirat, niebywszy iesz cze-
in quadraginta Viratu. Co subo wiem że zwycza-
iom y Legi Wsiów iest contrarium transcende-
re gradum czterdziestu cztęrow, iednak rozu-
miem że hoc in Puncto nienaruszyćie W. M. C.
Swoich Praw, kiedy onego, Saluã na potym
liberã Electione nieubliżając Prawom Sotim
pro hac sola vice do tego Collegium przyimicie
y moiey to tribuendo requisitij ad hunc gradum
promienionego Slachetnego P. Thomasz Gordana
primo

D. 7 (6)

Рис. А. 9. Рекомендація Томаса Гордона на посаду лавника від
коронного канцлера Юрія Альбрахта Денгоффа [51].

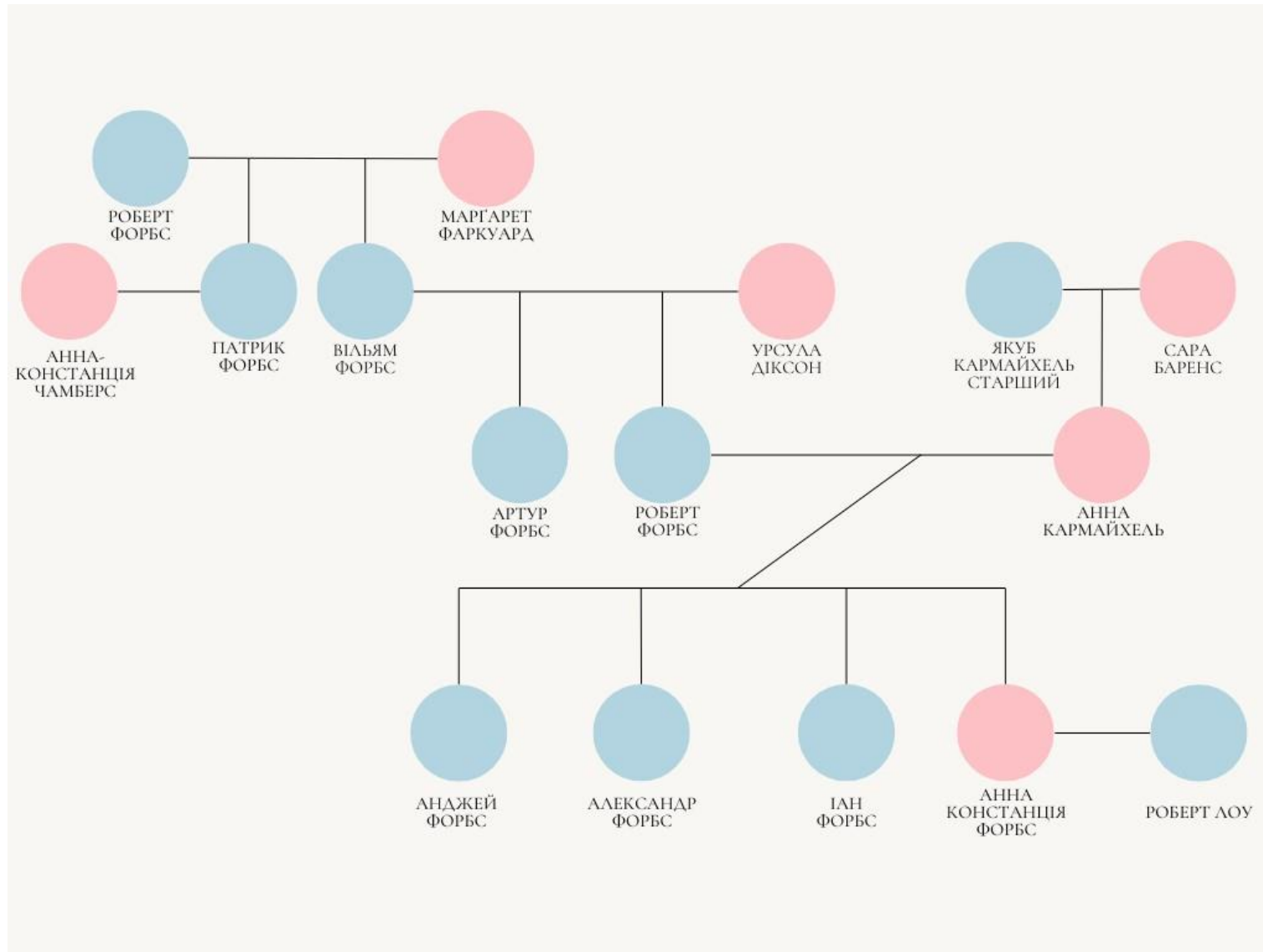

Рис. А. 10. Схема родинних стосунків Форбсів. Джерело: авторське опрацювання.

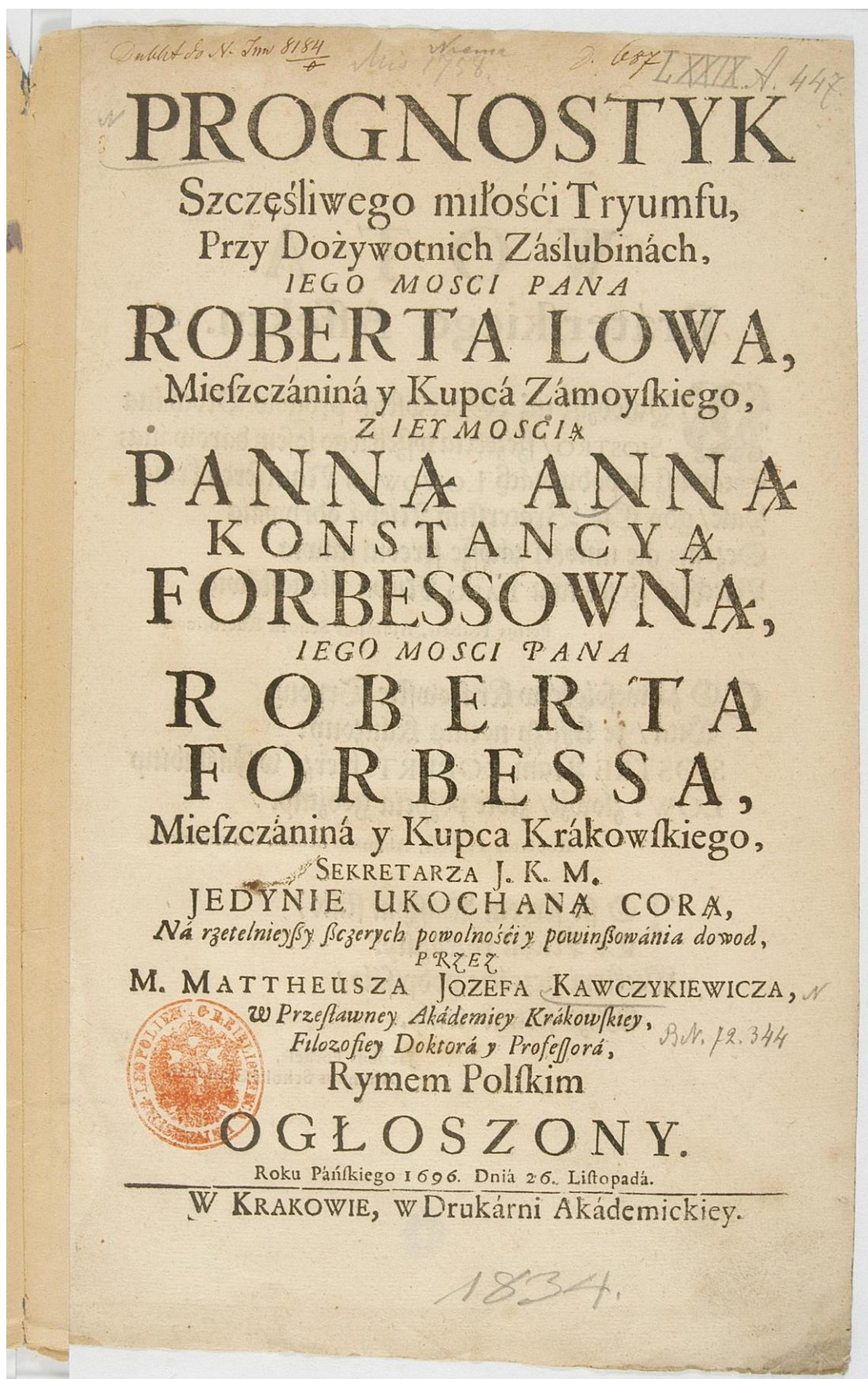

Рис. А. 11. Обкладинка «Prognostyk szczęśliwego miłości Tryumfu...»

(1696 p.) [143].

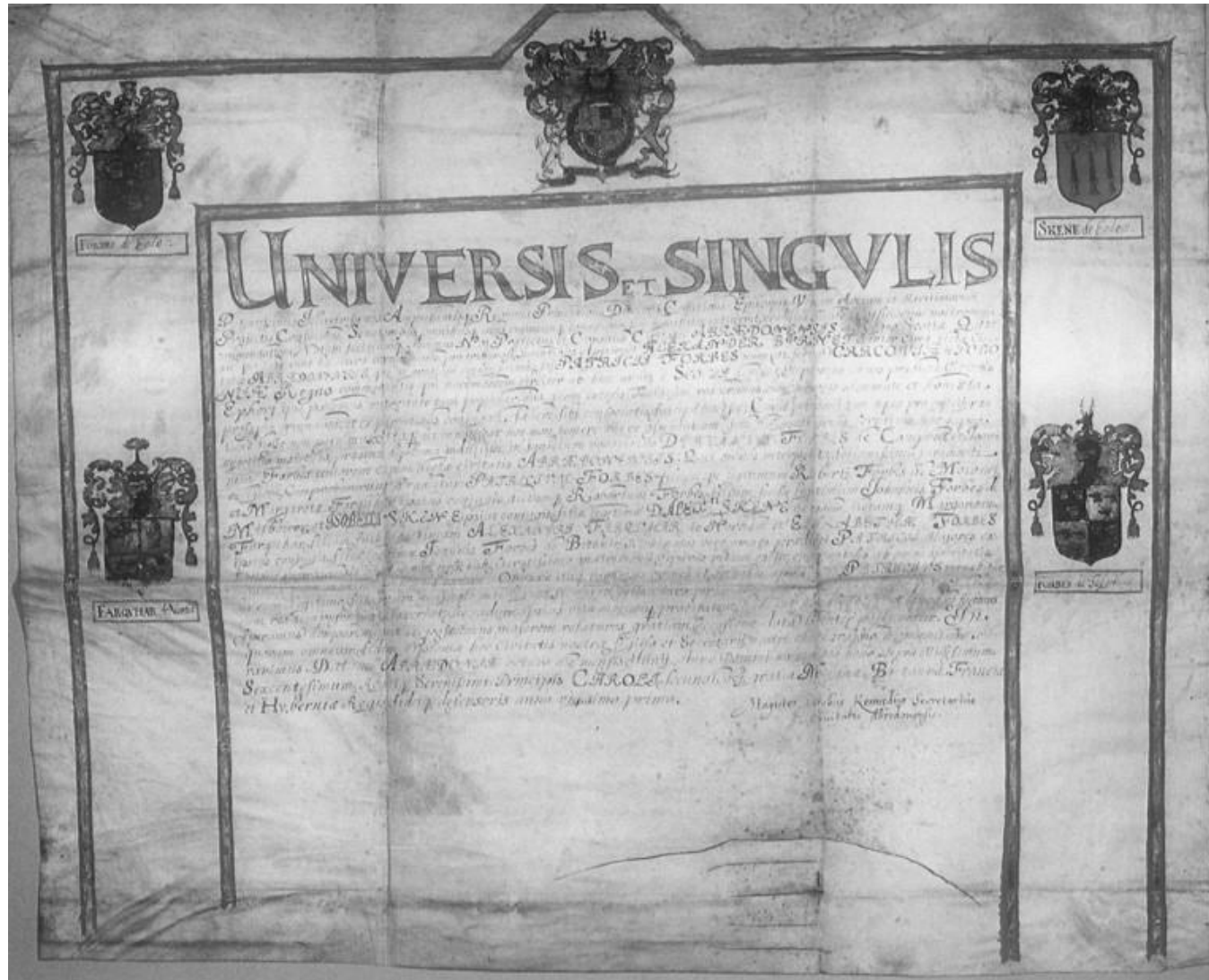

Рис. А. 12. Документ із підтвердженням походження Патрика Форбса для отримання міського громадянства

Гданська [226, р. 122]

Рис. А. 13. Поштова скриня із міста Гаага, в якій зберігалася недоставлена кореспонденція, кін. XVII ст. [462].

von Arturs Forbs
Dienstag den 4 Janu. 1692.

Mein hochgeliebter zerr und sehr erhabener freund selbet.
Desen Augensicht erhalten, aber die soeben erhaltene des fern gedachte
ausser nicht in dem brief, ich habe die letzterhandt kisten nicht
gekauft messen die $\frac{12}{4}$ nicht walt imter $\frac{5^3}{4}$ geben dazü 3
carmin nicht gute febe erse. wegen das andere febe aber die
mit zgl in differens ist biter 15:10. ob ist mir geloffen was $\frac{5^3}{3}$ alda
sind $\frac{10}{4}$ dass $\frac{9}{4}$ sehr feben und = ordinar feben feite werde
auff das letzte zu flagen und zu diesem zellen habe 1 febe ge
kauft $\frac{11}{4}$ a/s: 10gl. sehr gut sein dung, in wolle, faden, und febe
wird also das fern sortemert also sein

- $\frac{6}{4}$ carmin
- $\frac{2}{4}$ scarlat.
- $\frac{4}{4}$ violet. in ein febe aber nicht ob ein wolle febe wolle
auch nicht an der wolle lassen
- $\frac{1}{4}$ pomegran
- $\frac{2}{4}$ pomerant
- $\frac{1}{4}$ nictol grün
- $\frac{2}{4}$ May grün
- $\frac{2}{4}$ hollgrün

Nähen diente nicht was dieß maße vermög v. Fatura kommen
und am man auß dallerand was schreibt so bekant man
sehr langsam und wils die cehrenille ist und bi 50 pffs bis
als sozangen jase so sind so bis so am als man sie dant
han. Alligis fact amir mit sehr febe lutz bi J. Davisons erse
was sehr febe, was in der J. M. Brindes han besifflich sein
biter gründlich ist zu affischeren, demit nicht angablung
Bunter elob

die MZ die 4 febe mit zgl
was amir nicht gebrach
so bekant mit was dazü Miß

Artur Forbs

Рис. А. 14. Надісланий до Артура Форбса лист, у якому є перелік кольорів тканин [161, арк. 4].

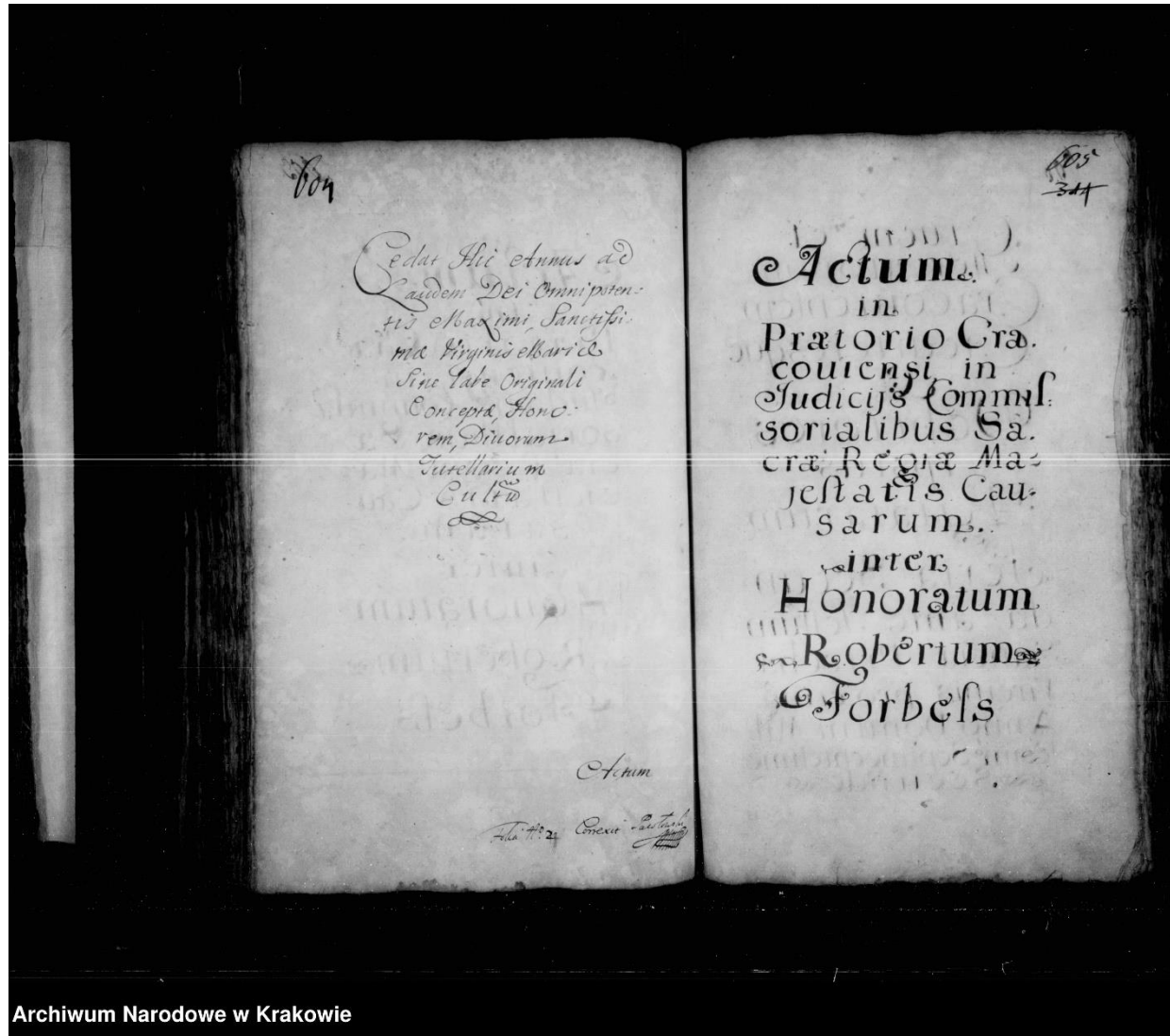

Рис. А. 15. Судовий протокол у справі проти Роберта Форбса, 1699 р. [141]

Рис. А. 16. Храм Св. Єлизавети в Гданську, який у XVII ст. відвідували кальвіністи. Фото авторки.

Рис. А. 17. Джон Чартерс та його дружина Ядвіга Сміт [226, р. 148].

Рис. А. 18. Намогильный портрет Джорджа Форбса [224, р. 449].

Рис. А. 19. Намогильний портрет Джона Джорджа Сміта [224, р. 445].

Рис. А. 20. Лава Анни та Роберта Портіуса із парафіяльного костелу в

Коросно. Джерело:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/Krosno%2C_ko%27B3%27C5%82_%27C5%9Bw.Tr%27C3%27B3jcy_wn%27C4%2799trze.jpg

Рис. А. 21. Портрети Роберта Португуса і його дружини Анни у костелі в Коросно. Джерело:

http://archiwum.kpu.krosno.pl/gfx/pwszkrosno/pl/defaultaktualnosci/16/1872/1/wystawa_portiusa.pdf

Рис. А. 22. Герб Томаса Гордона із «Ловів Кохання на Вепра та Левицю».

Джерело: https://3.bp.blogspot.com/-sT80yf_9sX8/UIgQzIfv-FI/AAAAAAAAAWD4/qRrrWinzj50/s1600/DSCN0022.jpg

Рис. А. 23. Портрет німецького торговця Георга Гізе, на якому видно його торгові знаки. Джерело:

[https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Holbein,
Hans - Georg Gisze, a German merchant in London.jpg](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Holbein,_Hans_-_Georg_Gisze,_a_German_merchant_in_London.jpg)

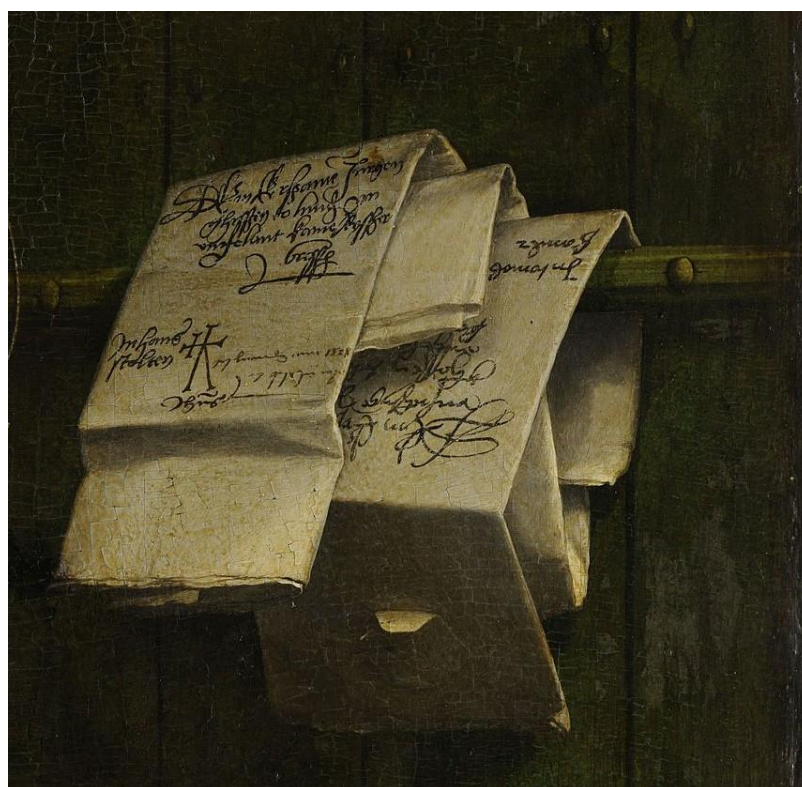

Рис. А. 24. Торгові знаки з портрету Георга Гізе на листуванні та
печатці. Джерело:

[https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Holbein,
Hans - Georg Gitze, a German merchant in London.jpg](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Holbein,_Hans_-_Georg_Gitze,_a_German_merchant_in_London.jpg)

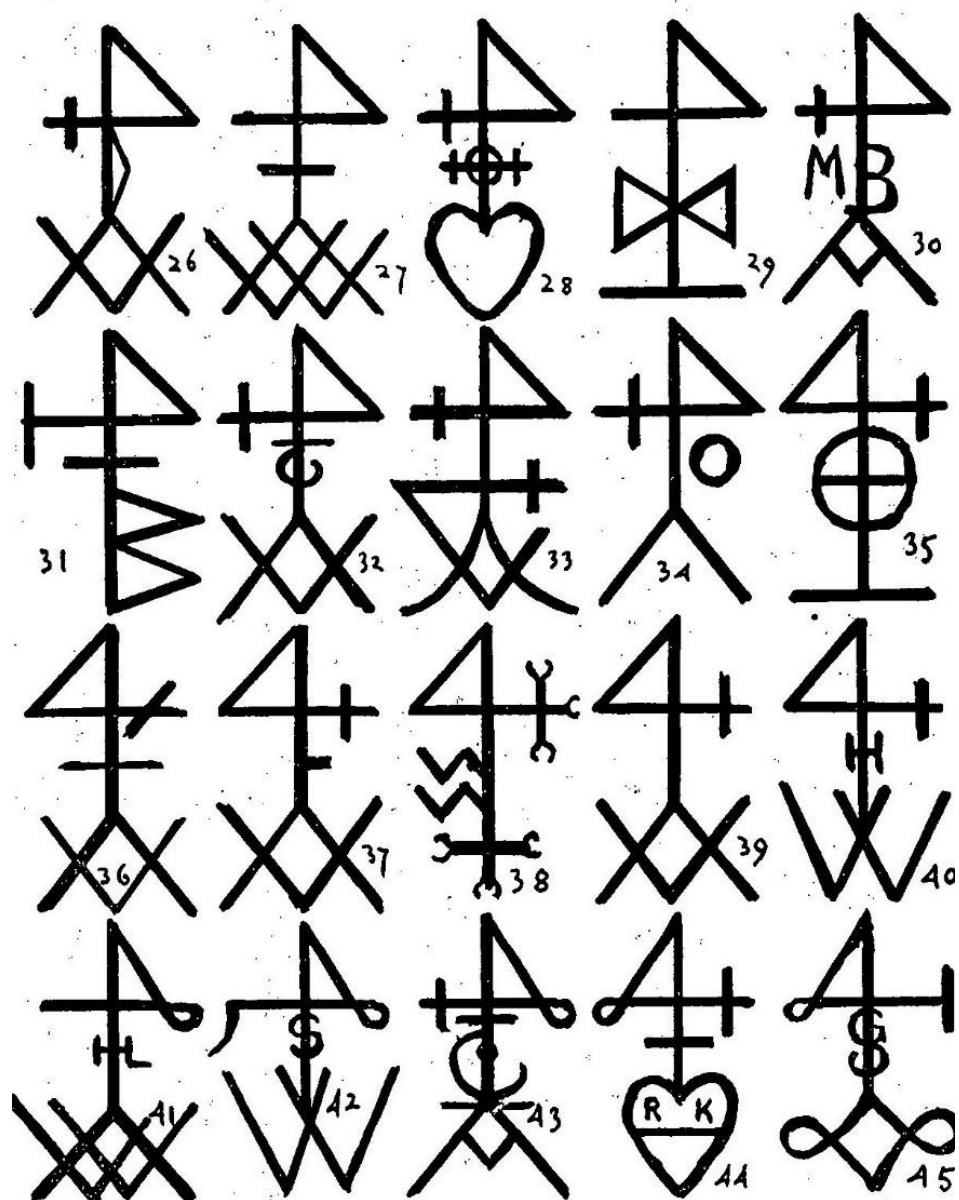

Рис. А. 25. Британські торгові знаки, побудовані за допомогою символу «4» [302, р. 128].

Рис. А. 26. Ліве зображення – гмерк львівського міщанина Юрека Войнара [207, с. 274].

Рис. А. 27. Торгові знаки із листування Артура Форбса, в яких використано символ «4» та аббревіатуру [54, арк. 2; 56, арк. 1, 8].

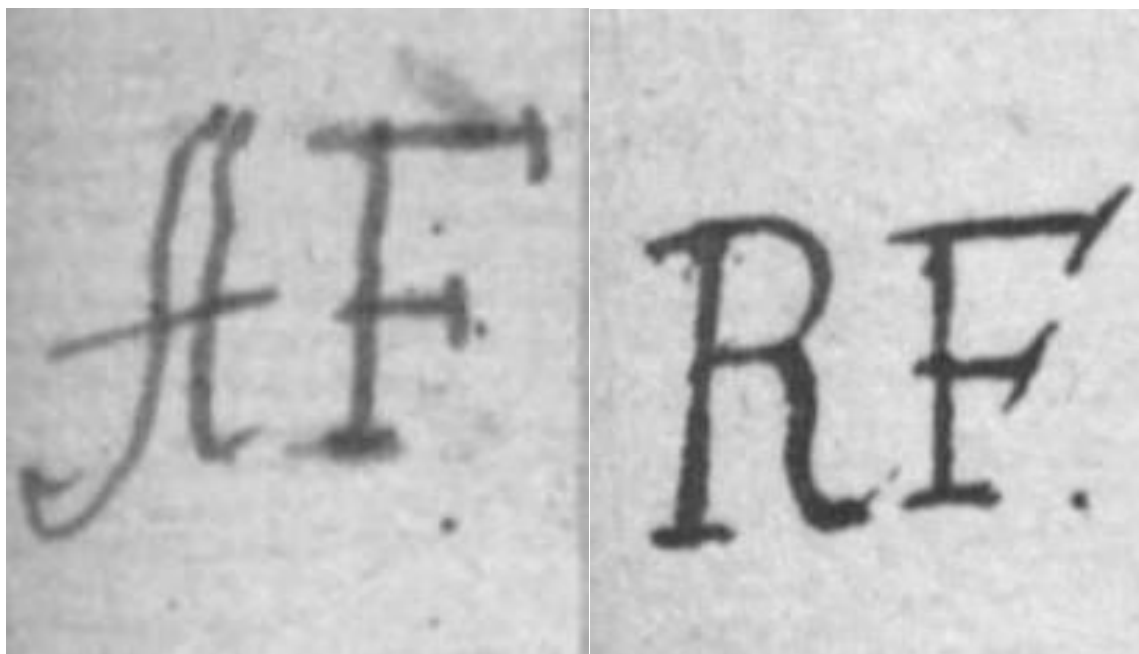

Рис. А. 28. Торгові знаки із листування Артура Форбса, в яких використано аббревіатуру [56, арк. 9, 12].

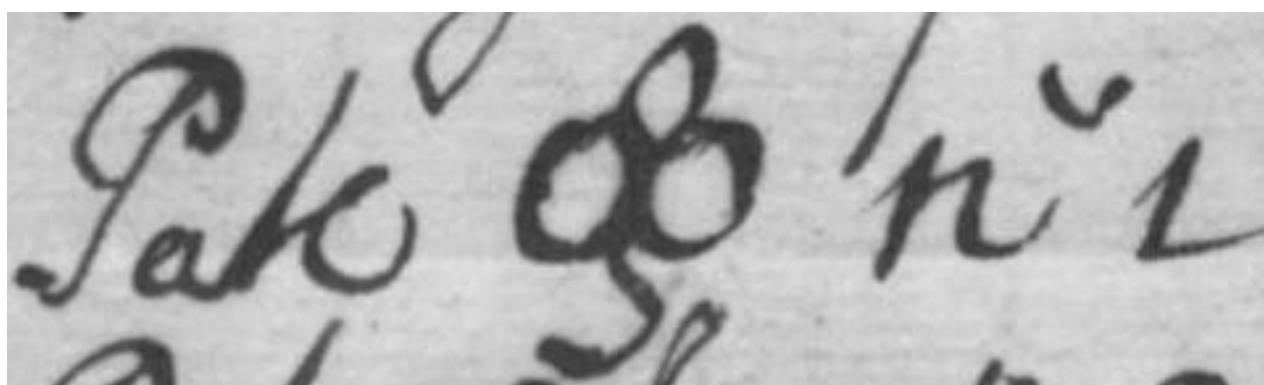
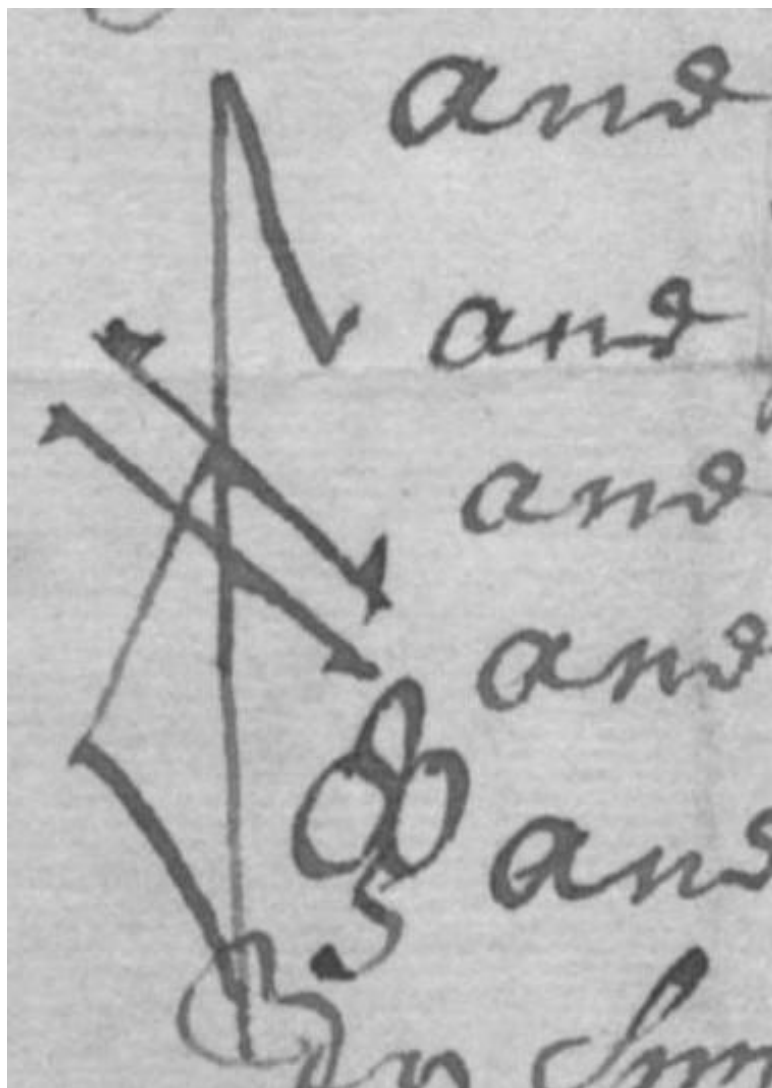

Рис. А. 29. Торгові знаки із листування Артура Форбса, в яких використано символ із трьома кругами та хвилястою ніжною-осовою [119, арк. 1, 41].

Додаток Б

Карти

Рис. Б. 1. Карта географічних регіонів Шотландії. Джерело:
<https://braveheart.fandom.com/wiki/Scotland>.

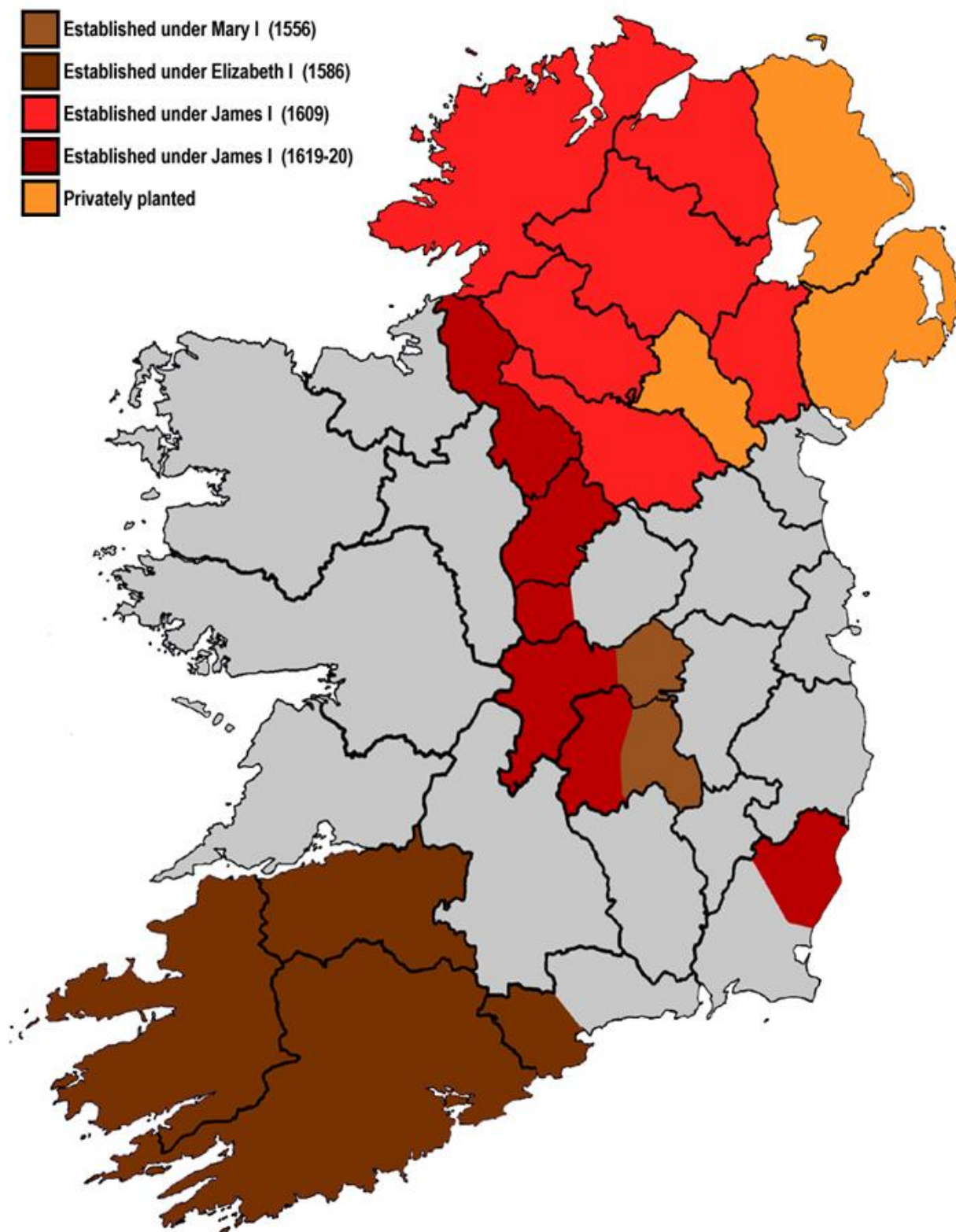

Рис. Б. 2. Мапа районів Ірландії, в яких створювалися плантації (з датуванням).

Джерело:

https://en.wikipedia.org/wiki/Plantations_of_Ireland#/media/File:Plantations_in_Ireland.png

Рис. Б. 3. Карта території Нижніх країн у XVII ст. Джерело: <https://www.artsbma.org/guide/stop/712/>

Рис. Б. 4. Карта балтійсько-скандинавського регіону в першій половині XVIII ст. (із західнішими територіями, включаючи узбережжя Шотландії). Джерело: <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0004&pid=alvin-record%3A182131&dswid=-5163>

Рис. Б. 5. Шотландські колонії в Північній Америці. Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e0/Scottish_Colonies_in_North_America.png

Рис. Б. 6. Адміністративний поділ Речі Посполитої станом на 1619 р. Руське воєводство позначене рожевим кольором на півдні карти. Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Podzia%C5%82_administracyjny_I_RP.png

Рис. Б. 7. Торговий шлях XVII ст. за маршрутом Артура Форбса: Львів – Мостиська – Перемишль – Ярослав – Ряшів – Краків. Відстань: 355,1 км. Час подорожі: 13 днів 1 год. (в'ючна тварина / вагон / візок) [470].

Рис. Б. 8. Торговий шлях XVII ст. за маршрутом Артура Форбса: Ярослав – Мостиська – Львів. Відстань: 128,1 км.

Час подорожі: 3 дні 4.6 год. (в'ючна тварина / вагон / візок) [470].

Додаток В
Документи

Док. В. 1. Оригінал документа «*An Account of the TRADE of Poland and Prussia*» [165].

POLAND is so unhappily situated, that it touches upon the Sea but at one Point, namely *Dantzick*, and the small Extent of the Coast near it; so that it may be said to have no other Port except that and *Elbing*. On the other hand, it has this Convenience, namely, that as *Dantzick* is situated at the Mouth of the *Vistula*, and that River has a long Course thro' the Heart of the whole Kingdom, being navigable near 300 Leagues; so not only the Growth of the whole Country is exported that way, but the whole Kingdom of *Poland* is supply'd with foreign Goods by that River only, and principally too by this one Port.

By this means *Dantzick*, and the adjacent Ports, such as *Elbing* and *Koningsberg*, are the principal Places for Exportation of Corn in all the *Baltick* Sea, and indeed in the whole World; for there is no one Place in the World at which so much Corn is exported as at this Port of *Dantzick*. Poland, as is noted in the Description of the River *Vistula*, is a most fertile Country in Wheat and Rye; and as it is a Kingdom of a vast extent, and has but one River for carrying down its Product, and but one Port for its Exportation, namely *Dantzick*, the Merchants of *Dantzick* must needs have very great Quantities of Corn to export.

The *Dantzickers* have a Privilege it seems granted them by their Kings, that none bur their Citizens are permitted to buy the Corn which the *Polish* Barges or Vessels bring to their Market; and the Magistrates set the Price: but then, that the Country People, who are the Sellers, may not be impos'd upon and delay'd, the Citizens are oblig'd to buy the whole Quantity the Country Boats bring in, let it be what it will.

In this particular Part of the Coast of the *Baltick* were seated a great many of the old *Hans Towns*, once so famous in Trade, and which were in number at one

time 72 Cities, of which only four now remain, namely *Lubeck, Hamburgh, Bremen, Dantzick*. *Elbing* was also a *Hans Town*, and several more in this Country, some of which are now decay'd, and none continue Members of the *Hans* except *Dantzick*.

Upon this Account the Merchants of this Country and of *Livonia*, residing in *London*, were call'd Merchants of the *Hans*; and afterwards, from the Eastern Situation of the Country, *Easterlings*. Their chief Trade was, as the Trade of this Country still is, in Naval Stores, as Hemp and Flax, Pitch and Tar, Timber and Masts; as also in Iron, Steel, Copper, and Corn, *viz.* Wheat and Rye and Oats.

The *Dantzickers* now export most Corn, some Canvas, Potashes, Sturgeon, and *Polish* Linen, Sail-cloth, &c.

The Citizens of *Elbing*, and the *Koningsbergers*, Timber and Plank, Flax, Sturgeon, and much Corn also.

The *Livonians*, namely at *Riga* and *Revel*, Hemp chiefly, and Flax and Linseed.

The *Esthonians* at *Narva*, formerly all the *Muscovite* Goods, which they received on Sleds from *Novogrod*, the Capital of *Muscovy* for trade; but all that Trade is now swallow'd up in the new City of *Petersburgh*, and the Trade of *Narva* is Reduc'd to the little nothing.

In the King of *Prussia's* Dominions we must now reckon the whole Trade of the River *Oder*, which formerly as well as *Livonia* belong'd to the *Swedes*. But since the yielding up of *Stetin* to the King of *Prussia*, all that Part of *Pomerania*, and all the Trade of the Ducal *Pomerania*, is to be reckon'd *Prussia*.

The Trade of this Part is chiefly in Corn, Timber, Plank and Sturgeon, as the other; and the *Dutch* may indeed be said to be their chief Correspondents: Nor was there a Ship consign'd either from *London* to *Stetin*, or from *Stetin* to *London*, scarce in a Year; but of late the *English*, and especially the *Scots*, have a very considerable Trade at *Stetin*. They bring down Corn hither also in great Quantities from that side of *Poland* bordering upon *Silesia*, and from *Silesia* it self, by the *Oder* and the *Warta*.

But as before the *Swedes* lost the Place, most of that Corn was sent over to *Sweden*, so much of it is still carried thither: and there is a very great Trade between the City of *Stetin* and *Sweden* when no Wars interrupt it; the *Stetiners* importing Iron and Copper in return for their Corn, and that in very great Quantities, which they send by the Navigation of the *Oder* up into *Silesia* and the *Austrian* Countries, and even into *Hungaria* and *Poland*.

The *Stetiners* receive abundance of *British* Woolen Manufactures, (but it was generally by the way of *Holland* till of late) as the Town of *Straelsford* does also, and even *Dantzick* it self: for tho *Dantzick* takes off a great Quantity of Woollen Manufactures of *Great Britain*, yet the *Dutch* sending so many Ships for Corn to *Dantzick*, which must go empty if they have no Goods to carry, so that the Freight costs them nothing, have the Trade of course: also all the heavy Goods of *Great Britain*, such as Tobacco, Sugars, Rice, and the like, are supply'd so much the cheaper by the *Dutch*. So that, in a word, the *English* Trade to *Dantzick* is much less than formerly, and yet the *English* Goods are imported in *Dantzick*, and sent up into *Poland* as much and perhaps more than ever.

As there are several great Rivers which run into the *Frischaff* and the *Courishaff*, two great Lakes or Arms of the Sea on this side; so there are in *Prussia*, I mean that Part beyond *Dantzick*, usually call'd the *Ducal Prussia*, the most trading and populous Cities in the least space of Ground of any part of the known World, except the *United Provinces* and *Austrian Netherlands*,

By these Rivers the wonderful Exportation of the Produce of *Poland*, *Lithuania*, *Courland*, *Livonia*, *Germany* and *Muscovy*, is brought down to the Coast to be exported; and those Countrys again are supply'd with Goods from all the rest of the World by the same Rivers. The Trade for Corn is so great in all those Places, that should I offer at any Calculations or Suggestions of the Quantity, it would seem monstrous and incredible; and the like of the Quantities of Hemp and Flax.

Poland is said to have both Iron, Steel and Lead; but the Quantity is not so great, or the Quality so good, as to bring it this way. But they are said to send great Quantity of Iron, and of Steel, and Steel-Wire, by the Navigation of the *Boristhenes*, into the *Euxine* or *Black-Sea*, and by that way to *Constantinople*: which is a Trade by it sell.

The *Poles* have a great Manufacture of Linen, but it is chiefly within themselves, except what we call spruce Canvas, of which the *Dantzickers* export very great Quantities; and it is used for Sails for small Shipping to *England*, and even in *Spain* and *Italy*.

But the *Poles* have one thing more, which they do not rightly know the Value of, or at least have not Industry enough to improve. Their Sheeps Wool is the best in all the Northern World, *English* and *Irish* Wool excepted: and this they bring to *Dantzick*, from whence the *Dutch* fetch great Quantities of it; and it is very helpful to them in their Woollen Manufactures at *Leyden*. The *French* also bring some of it away, but they find Ways to get the *English* and *Irish* Wool upon such easy Terms, that they decline the *Polish* Wool.

Great Quantities however of Polish Wool are carry'd into Germany; and now of late the Swedes also buy it, in order to assist in the Manufactures they have lately set up.

The *Polanders* have Wine too; but as it is in the more Southern Parts, and where the Climate is warmer, namely on the side of *Hungaria* and *Moldavia*, so also there is not much of it to spare, tho they have it at *Dantzick*: and much of that we drink here as a great Rarity, calling it *Tokay* or *Tokaw* Wine of *Hungaria*, is no other than the Polish Wines of the Mountains of *Cracow* and *Podolia*.

Some of the best East-Country Plank, so we call it, or Oaken-Plank for building of Ships, which to this Day is used in our Yards for building of Merchant Ships, is brought from *Dantzick*, *Koningsberg* and *Stetin*, and comes down the *Vistula* and the *Oder*, out of the *Great Poland*.

Honey and Bees-Wax are exported here also in great Quantities, but chiefly to *Holland*, except the Wax; of which some comes to *England*, as also Spruce-Beer.

Linen-yarn also and Pot-Ashes are brought from *Dantzick* into *England* in great Quantities; and of the last much more is sent to *Holland* and *France*.

Dantzick is the chief Market to which the *Dutch*, and also the *Scots*, send their pickled Herrings, which are so good a Merchandize in *Poland*, that 'tis said the *Dutch* sell at *Dantzick*, *Elbing* and *Koningsberg*, 14000 Ton, or Last of Herrings every Year, besides what *Scotland* sends to the same Places, which are also very great Quantities.

The *Dutch* have a very particular, and indeed an incredible Trade for Value to all these East-Country Ports, *viz.* to *Straelsond*, *Stetin*, *Colberg*, *Dantzick*, *Elbing*, *Koningsberg*, *Memel*, *Riga*, *Revel*, *Narva* and *Petersburgh*, for one particular sort of Goods, *viz.* their coarse and ordinary Malt-Spirits, which we call *Geneva* or *Gin*; which being tinctured with Juniper Berries, is therefore call'd *Juneve*, and so by Corruption *Gin*.

The *Dutch* buy a great Quantity of *English* Malt for distilling, so to supply the Quantity of these Spirits; and the rest they draw from other and grosser Materials: which Spirits they rectify again, when they tincture it as above.

It is scarce credible how this Liquor is universally drunk at this time in *Muscovy*, and in *Poland*, but especially in the last.

These two Articles of Herrings and Juniper Spirits, are the chief Merchandizes that the *Dutch* send to *Dantzick* and *Koningsberg*, which they may call their own particular Goods. The rest of the *Dutch* Cargoes consist generally of *English* Woollen Manufactures, and the Sugars and Tobaccos of the *English* Colonies, with the *French* Silks, Wines and Brandy.

I should have added indeed the *Dutch East-India* Goods, such as Spices, Callicoes, Silks, Coffee and Tea, &c. But these we are to suppose the *Dutch* curry to all Places where they have any Trade.

The *Dutch* would have a great Trade to *Dantzick* for their Whale-Oil of *Greenland*, but that the *Dantzickers* find means to raise Oil in so great Quantities from the smaller Sturgeon and other Fish which they take, and from several sorts of Seeds that grow among them, besides Lin-seed and Rape-seed, that they use the less: yet they do send Train-Oil from *Holland* hither, as also Whale-Fin, Salt and Sulphur.

These Towns of *Dantzick* and *Elbing* being the only Sea-Ports belonging to the whole Kingdom of *Poland*, that want of Sea-Coast, and the exceeding length of the Kingdom of *Poland* South, occasions that the remotest Parts of the Kingdom are supplied with their finest Goods, not by the Warehouse-keepers and Shop-keepers vending the Goods from hand to hand, and from the Ports to the Cities, and from the Cities to the Market-Towns, and from those Towns to the Shop-keepers in the Villages by wholesale, and those again to the Inhabitants by retail, as in *England*; but in short, the whole Trade is carry'd on by the travelling Merchants, that is in *English*, by Pedlars and petty Chapmen.

These travel from Town to Town, and from one Gentleman's Seat to another: and by these the Ladies are supply'd with fine Linen, Laces, Ribbons, Silks, and in a word, with all sorts of Haberdashery, Mercery, and Drapery Goods, such as come to *Dantzick* from *England*, *Holland*, *France* and *Italy*.

These Pedlars travel, some with a Horse, some without; some with three, or four, or five Horses: and 'tis ordinary with them, when they come to a Nobleman's House, to have a Chamber or two assign'd them by the Lord or Lady of the House, and to stay there three, four or five Days, till not only the Family have fitted themselves, and are furnish'd with all they want, but till they have sent notice to such of the Gentry as live near them; who come, the Ladies especially, in their Chaises and Chariots, to see the Wares, and please themselves: All which time the Pedlars

(who are generally *Scots Men*) are entertain'd freely, and both they and their Horses well taken care of by Command of the Person whole House it is, and always fully paid for whatever they fell; the *Polish Ladies* making it a Point of Honour to pay immediately for what they buy: and as the *Poles*, both Men and Women, affect extremely to be gay in their Clothes, they lay out a great deal of Money that way. And this must needs make the Trade of *Dantzick* and *Elbing* be very great, the Pedlars always having recourse thither for their Supply of Goods, when they have sold off their Stocks. These Pedlars, who go with so many Horses, are some of them Men of very considerable Wealth, and carry with them Goods to a great Value: and the common People are so entirely subjected to them, even for Life as well as Servitude, that the Pedlars trade with the utmost Safety, never meeting with the least Injury from the common People; and if at any time they are apprehensive of danger, the Gentlemen will cause the Country People to guard them from Place to Place, and forbid them taking any thing of them for it.

The Number of these Pedlars is so great in *Poland*, that if we may believe the Story of Sir *John Denham* and Mr. *Killegrew*, who were sent from *England* to take the Number of them in the Reign of King *Charles II* there were then reckon'd 53000 of them. And those Gentlemen having the King's Commission, and the King of *Poland's* Licence to tax them by the Poll, brought home 10000 *l.* Sterling, besides the Expence of the journey, which must be very considerable. See Sir *John Denham's* Poem on that Occasion, in his Works, Page 32.

There is a distinct sort of these Pedlar, who are call'd Goldsmiths; that is to say, they call themselves so: and these generally travel with but one Horse: they carry all sorts of small Goldsmiths Ware, as Gold Rings, Seals cut in Gold, an Silver, and Steel, Snuff-Boxes, ad in a word, Toys of all sorts, as well in Silver and Gold, as in Steel, Iron and Brass, with all that we call Cutlers-Ware, Knives, Forks, Buckles, Buttons, &c. and some of these carry Jewels, Diamond-Rings, Ear-Rings, Diamond Buckles for the Hat or Cap, which the *Polish Nobility* are never without, and value themselves much upon: but counterfeit Jewels too are very much used among them.

Again, These Chapmen buy old Plate, and exchange it for new: also they buy Jewels and Rings, and every thing of that kind, as Occasion presents; and being pretty cunning in their Trade, they generally gain more in proportion by buying than by selling.

This is the way of Trade for imported Goods in *Poland*; and all these Chapmen are supply'd at *Dantzick* and *Elbing*: which leaves it no wonder to those who observe it, that *Dantzick* is so considerable a Place of Trade.

As for heavy Goods carry'd into *Poland*, such as Fish, Oil, Liquors, Grocery, Metals and the like, they are chiefly carry'd up the *Vistula*, and other navigable Rivers which run into it, of which there are several, and some very large, as the *Bug* in particular, which is almost as large as the *Vistula* it self; and from those Rivers on Carriages to the Places where they are to be us'd: and 'tis by these Rivers, that the Corn, Timber, Plank, Flax, Linseed, and all the other Productions, are brought down to *Dantzick* and *Elbing*, as is said before.

They have several inland Growths of Metals and Minerals in *Poland*, which they carry abroad by Horses and Carriages, as well into *Hungary* and the Hereditary Dominions of the Emperor, as bring down into the River *Weisselle*; such as Rock Salt, Lead and Copper: The first they carry far and near, being extremely wanted in *Hungary*, *Austria*, *Moravia*, &c. and also Lead and Copper; but the last in Utensils, chiefly because of the excessive Weight. They have also Saltpetre in the *Crapac* or *Krahpact* Mountains, but they do not bring it to *Dantzick*, they being better supply'd by Sea.

It is a great Loss to the *Poles* that the River *Boristhenes*, which they call the *Neiper*, and likewise the *Dneister*, but especially the former, which would otherwise be very beneficial to the Commerce of *Poland*, are interrupted in their Navigation by several Cataracts or Water-falls, which render them useless to the Country; and consequently the *Poles* have no considerable Trade that way, which otherwise they might carry on very much to their advantage in the *Black Sea*. The *Cossacks* also are

another great Interruption, for they are almost all Pirates, and so are the *Tartars*: so that the South part of the Country is in a manner wild and barbarous, tho otherwise a warm comfortable Climate, and a fruitful Soil.

There is one Commodity which merits to be spoken of there, and this is the Amber, tho not otherwise considerable, but because it is found no where else in the World, and because it has employ'd the Heads of the most curious Part of Mankind to determine its Production, and of what it is form'd.

It is found on the Sea-shore chiefly, tho some say the White or Fat Amber is also found in the Land; but that is very rare. It is, I say, chiefly found in the Sea, and on the Coast of *Prussia*, either at *Dantzick* or *Koningsberg*, or the Coast adjacent, and no where else that I meet with any Part of the World.

Док. В. 2. Записи про хрещення в католицькому обряді некатоліків із львівського Катедрального костелу, в яких хрещеними батьками були представники клану Гордонів [189, с. 353–365; 190, с. 559].

1. 14 травня 1717 р. Томас, навернений з іудаїзму, син Гершка і Фрейди. Хрещені: *Томас Гордон*, Гелена Улумоновичова.

2. 19 квітня 1718 р. Александр Йозеф, навернений з іудаїзму. Хрещені: *«шляхетний і високородний» Александр Гордон, львівський райця*, Соломея Кіророва.

3. 23 липня 1726 р. Йозеф (30 років), син невірною іудея Абрагамовича. Хрещені: *«шляхетний і високий» Миколай Гордон, доктор медицини*, Сусанна Алемберкова Козловська, дружина львівського райці.

4. 31 липня 1743 р. Іоанн Ігнатій Самборський (приблизно 20 років), неофіт, навернений з іудаїзму, зі Львова. Хрещені: *«шляхетний і високородний» Франциск Гордон, львівський райця*, «шляхетна» Агнес Гараня, дружина львівського райці.

5. 6 січня 1754 р. Іоанн з Дуклі, неофіт, син невірних Мошка і Фрейди мешканців Львова. Хрещені: «шляхетні» Франциск Веніно, львівський бурмістр, *Елізабет Гордонова*; Іоанн Веммер, львівський райця, Іоанна Сігніо (Сінью).

6. 24 вересня 1759 р. Маріанна Шаїнська (попереднє ім'я Хая), служниця іудея Мошка з Підгайців. Хрещені: «знатний» Христофер Деїма, писар, *«шляхетна» Агнес Гордонова, дівчина*.

Док. В. 3. Згадка про будинок родини Гордонів у Львові [162, с. 365].

«Подібну до цієї історію я довідався також від матері. У Массарівській кам'яниці (яка стояла на Ринку того міста, між Боїмівською та Шульцівською кам'яницями, і яка є тепер власністю *райці Томаса Гордона*) душа якось кухарки кілька днів так сумно ридала у димових трубах будинку (їх тоді міщани використовували для обігріву взимку), коли потрапила у вогонь, і так налякала челядь, що, нажахані кілька разів, вони повтікали. Пізніше ця душа з'явилася перед своєю господинею, вдовою Мартою Массарі (*Marthae Massarae*) (у неї моя мати в юному віці перебувала під опікою як кривна), яку прикликала прийнятим у той час зверненням “*gospodze*” та попросила про святу літургію як милостиню. Вона [кухарка] сказала, що як горітиме заготовлений стос дров (а в ті щасливі та мирні часи вони були дешевими), вона мучитиметься в тому полум'ї, і благала прощення».

Док. В. 4. Уривок, в якому згадується факт сплати Річардом Гордоном субсидії 1651 р. у Львові [230, р. 85].

«Здійснено в середу після Страсної Неділі, 29 березня 1651 року. Добре відомий Річард Гордон, особисто з'явившись на цьому засіданні міської ради Кракова, подав до названого суду наступні Документи, підписані вельмишановним Ольбрахтом Кросновським (Olbracht Krosnowski), придворним Його Королівської Милості Короля, і достойним Джоном Убальдіні (John Ubaldin), міським головою Львова, та скріплені печатками названого Кросновського й міста Львова, цілі, неушкоджені та не заплямовані жодною підозрою, з проханням внести їх до теперішніх актів і записати туди для забезпечення найбільшої вигоди. Це прохання було задоволено. Перший з цих документів має такий зміст:

Добре відомий Річард Гордон, особисто з'явившись до львівської Ратуші у присутності Ольбрахта Кросновського, секретаря, придворного і уповноваженого Його Королівської Високості, та в присутності панів Львівської ради (відповідно до Конституції та Універсальних листів Його Королівської Високості), зібраних, щоби вислухати його присягу і взяти десяту частину всього його майна – податок, накладений на купців англійського та шотландського походження, присягнув згідно з Універсальними листами, датованими Варшава, 25 листопада 1650 року, і викладеними та написаними у цій Ратуші над Заповітом нашого Господа Ісуса Христа. [Текст присяги.] Той самий Річард Гордон, віддавши десяту частину свого майна готівкою, отримав належну квитанцію».

Додаток Г
Таблиці

Таблиця Г. 1. – Перелік та коротка характеристика листів, які зберігаються в ЦДІАУЛ, фонд 132, опис 1 і стосуються Артура Форбса. Джерело – авторське опрацювання.

№	№ справи	Автор листа	Адресат листа	Дата написання	Місто, з якого відправили	Місто, в яке відправили
1	243	Андреас Аутайлер	Артур Форбс	20 серпня 1684 р.	З Аннабергу	До Кракова
2	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	22 травня 1689 р.	З Замостя	–
3	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	12 1687 р.	З Радзіменіц (Радзимінек?)	До Ярослава
4	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	13 1687 р.	–	До Ярослава
5	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	18 жовтня 1687 року	З Замостя	До Ярослава
6	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	25 листопада 1687 р.	З Замостя	До Ярослава
7	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	24 грудня 1691	З Замостя	–
8	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	7 лютого	З Замостя	До Львова

9	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	6 лютого 1692 р.	3 Замостя	До Львова
10	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	4 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
11	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	9 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
12	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	17 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
13	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	30 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
14	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	11 серпня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
15	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	14 квітня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
16	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	9 червня 1692 р.	3 Замостя	До Ярослава
17	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	16 червня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
18	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	20 червня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
19	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	20 червня 1692 р.	3 Замостя	До Львова

20	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	30 червня 1692 р.	З Замостя	До Львова
21	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	27 липня 1692 р.	З Замостя	До Львова
22	244	Ян Ахенгіф	Артур Форбс	4 серпня 1692 р.	З Замостя	До Львова
23	251	Томас Баркер	Артур Форбс	березня 1692 р.	З Гданська	До Львова
24	251	Томас Баркер	Артур Форбс	4 квітня 1692 р.	З Гданська	До Львова
25	251	Томас Баркер	Артур Форбс	26 липня 1692 р.	–	–
26	252	А. Барклей	Артур Форбс, райця магістрату	28 травня 1687 р.	З Варшави	До Львова або Ярослава
27	252	А. Барклей	Томас Камінг	28 травня 1687 р.	З Варшави	До Львова або Ярослава
28	257	Арнольд Бауер	Артур Форбс	21 лютого 1686 р.	З Жовкви	До Львова
29	257	Арнольд Бауер	Артур Форбс	–	–	До Львова
30	257	Арнольд Бауер	Артур Форбс	22 лютого 1686 р.	З Жовкви	До Львова

31	259	А. Бегін	Артур Форбс	23 жовтня 1685 р.	З Львова	До Ярослава
32	260	Алекс Бейлі	Артур Форбс	1 травня 1692 р.	З Яворова	До Львова
33	260	Алекс Бейлі	Артур Форбс	7 травня 1692 р.	З Ряшева	До Львова
34	260	Алекс Бейлі	Артур Форбс	12 травня 1692 р.	З Ряшева	До Львова
35	260	Алекс Бейлі	Артур Форбс	19 липня 1692 р.	З Замостя	До Львова
36	260	Алекс Бейлі	Артур Форбс	22 липня 1692 р.	З Любліна	До Львова
37	260	Алекс Бейлі	Артур Форбс	31 липня 1692 р.	З Торуня	До Замостя або Львова
38	261	Готтфрід Бекер	Артур Форбс	25 квітня 1687 р.	З Гданська	До Ряшева
39	261	Готтфрід Бекер	Артур Форбс	1 травня 1687 р.	З Гданська	До Ярослава
40	261	Готтфрід Бекер	Артур Форбс	4 січня 1692 р.	З Гданська	До Львова
41	261	Готтфрід Бекер	Артур Форбс	11 січня 1692 р.	З Гданська	До Львова

42	261	Готтфрід Бекер	Артур Форбс	25 січня 1692 р.	З Гданська	До Львова
43	261	Готтфрід Бекер	Артур Форбс	9 квітня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
44	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	10 липня 1685 р.	–	–
45	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	23 серпня 1685 р.	–	До Ярослава
46	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	17 вересня 1685 р.	–	–
47	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	30 вересня 1685 р.	–	До Львова
48	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	8 лютого 1686 р.	–	–
49	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	21 вересня 1687 р.	–	–
50	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	19 липня 1687 р.	–	–
51	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	20 серпня 1687 р.	–	–
52	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	29 серпня 1687 р.	–	–

53	262	Ян-Фрідріх Бекер	Артур Форбс	10 листопада 1687 р.	З Львова	–
54	264	Андреас Белль	Артур Форбс	29 травня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
55	264	Андреас Белль	Артур Форбс	7 серпня 1692 р.	З Ярослава	–
56	264	Андреас Белль	Артур Форбс	8 серпня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
57	265	Роберт Белль	Артур Форбс	27 березня 1685 р.	З Любліна	До Janska
58	265	Роберт Белль	Артур Форбс	31 березня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
59	291	Самуїл Бідерман	Артур Форбс	11 липня 1691 р.	З Наумбургу	До Львова
60	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	14 травня 1687 р.	З Ярослава	До Ряшева
61	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	10 липня 1687 р.	З Ярослава	До Кракова
62	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	17 липня 1687 р.	З Ярослава	До Ярослава
63	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	3 квітня 1692 р.	З Ярослава	До Львова

64	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	9 квітня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
65	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	16 травня 1692 р.	З Ряшева	До Львова
66	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	26 травня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
67	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	20 січня 1692 р.	З Велгус	До Львова
68	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	1 липня 1692 р.	?	До Львова
69	292	Лоренс Бірель	Артур Форбс	–	–	–
70	301	Кірко Богданович	Артур Форбс	14 червня 11692 р.	З Станіславова	До Львова
71	307	С. Бойд	Артур Форбс	2 серпня 1685 р.	З Вроцлава	До Вроцлава
72	311	Каспер Джордж Боре	Артур Форбс	12 липня 1690 р.	З Лейпціга	До Львова
73	311	Каспер Джордж Боре	Артур Форбс	7 травня 1692 р.	З Лейпціга	До Львова
74	315	Якуб Бохосович	Артур Форбс	24 липня 1685 р.	–	До Кракова або/чи Львова

75	315	Якуб Бохосович	Артур Форбс	29 серпня 1685 р.	З Станіславова	До Кракова
76	321	Джон і Вільям Брауни	Артур Форбс	6 липня 1685 р.	З Гданська	До Кракова
77	321	Джон і Вільям Брауни	Артур Форбс	15 липня 1685 р.	З Гданська	До Кракова
78	322	Джейсон Брюсс	Артур Форбс	13 жовтня 1685 р.	З Замостя	До Ярослава
79	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	11 травня 1685 р	З Гданська	До Львова
80	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	14 червня 1685 р.	З Гданська	До Львова
81	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	19 серпня 1687 р.	З Замостя	До Ярослава
82	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	19 серпня 1687 р.	З Замостя	До Ярослава
83	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	23 листопада 1687 р.	З Замостя	До Ярослава
84	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	25 лютого 1692 р.	З Замостя	До Львова
85	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	10 березня 1692 р.	З Замостя	До Львова

86	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	24 березня 1692 р.	З Замостя	До Львова
87	323	Райнгольд Брюсс	Артур Форбс	–	–	–
88	325	Мартін Буркгарт	Артур Форбс	2 лютого 1692 р.	З Wola	До Львова
89	325	Мартін Буркгарт	Артур Форбс	1 березня 1692 р.	З Кракова	До Львова
90	325	Мартін Буркгарт	Артур Форбс	24 травня 1692 р.	З Кракова	До Ярослава
91	326	Томас Бурнетт-старший	Артур Форбс	29 лютого 1692 р.	З Гданська	До Ярослава
92	326	Томас Бурнетт-старший	Артур Форбс	28 березня 1692 р.	З Гданська	До Львова
93	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	26 жовтня 1691 р.	З Гданська	До Львова
94	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	5 лютого 1692 р.	З Гданська	До Львова
95	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	4 лютого 1692 р.	З Гданська	До Замостя
96	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	10 лютого 1692 р.	З Гданська	До Львова

97	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	22 лютого 1692 р.	3 Гданська	До Львова
98	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	25 лютого 1692 р.	3 Гданська	До Львова
99	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	22 лютого 1692 р.	3 Гданська	До Львова
100	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	25 лютого 1692 р.	3 Гданська	До Львова
101	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	7 березня 1692 р.	3 Гданська	До Ярослава
102	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	21 березня 1692 р.	3 Гданська	До Ярослава
103	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	25 квітня 1692 р.	3 Гданська	До Ярослава
104	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	23 травня 1692 р.	3 Гданська	До Ярослава
105	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	червня 1692 р.	3 Гданська	До Кракова
106	327	Джордж Б'юкан	Артур Форбс	–	–	–
107	328	С. Бутско	Артур Форбс	1 листопада 1685 р.	3 Станіславова	До Мостиськ

108	332	Кристіян Вайс	Артур Форбс	10 липня 1687 р.	З Відня	До Ярослава
109	333	Фрідерік Вайс	Артур Форбс	11 липня 1691 р.	З Лейпціга	До Ярослава
110	343	Джорж Васт	Артур Форбс	7 червня 1685 р.	З Львова	До Львова
111	343	Джорж Васт	Артур Форбс	14 липня 1685 р.	З Ярослава	До Кракова
112	343	Джорж Васт	Артур Форбс	13 травня 1686 р.	–	До Ряшева
113	343	Джорж Васт	Артур Форбс	31 березня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
114	343	Джорж Васт	Артур Форбс	21 квітня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
115	343	Джорж Васт	Артур Форбс	25 травня 1692 р.	З Варшави	До Львова
116	343	Джорж Васт	Артур Форбс	7 лютого 1692 р.	З Ярослава	До Львова
117	343	Джорж Васт	Артур Форбс	19 серпня 1692 р.	З Ярослава	–
118	344	Пітер Васт	Артур Форбс	30 березня 1685 р.	З Варшави	До Ярослава

119	344	Пітер Васт	Артур Форбс	19 квітня 1685 р.	З Варшави	До Ярослава
120	344	Пітер Васт	Артур Форбс	30 грудня 1685 р.	З Гданська	До Кракова
121	352	Йоган Вентон	Артур Форбс	28 квітня 1687 р.	З Замостя	До Ряшева
122	353	Анна Вентонова	Артур Форбс	17 березня 1692 р.	З Замостя	До Львова
123	354	Б. Вернер	Артур Форбс	9 січня 1692 р. або 1697 р.	З Ярослава	До Кракова
124	354	Б. Вернер	Артур Форбс	18 січня 1692 р. або 1697 р.	З Ярослава	До Кракова
125	402	Кароль Гайт	Артур Форбс	10 січня 1686 р.	З Ярослава	До Кракова
126	411	Антоній Гейглін	Артур Форбс	9 березня 1685 р.	З Гданська	До Львова
127	411	Антоній Гейглін	Артур Форбс	20 квітня 1685 р.	З Гданська	До Ярослава
128	411	Антоній Гейглін	Артур Форбс	27 липня 1685 р.	З Гданська	До Львова

129	411	Антоній Гейглін	Артур Форбс	5 жовтня 1685 р.	З Гданська	До Ярослава
130	411	Антоній Гейглін	Артур Форбс	8 жовтня 1685 р.	З Гданська	До Ярослава
131	411	Антоній Гейглін	Артур Форбс	23 січня 1687 р.	–	До Львова
132	411	Антоній Гейглін- молодший	Артур Форбс	6 червня 1687 р.	З Гданська	До Львова
133	412	Патрик Гендон	Артур Форбс	30 березня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава
134	418	Ельжбета Гернова	Артур Форбс	21 травня 1687 р.	З Варшави	До Ряшева або Ярослава
135	418	Ельжбета Гернова	Артур Форбс	11 червня 1687 р.	З Варшави	До Кракова
136	423	Якуб Францішек Гладишевич	Артур Форбс	19 жовтня 1687 р.	З Кракова	–
137	423	Якуб Гладишевич	Артур Форбс	26 1692 р.	З Кракова	До Ярослава
138	423	Якуб Гладишевич	Артур Форбс	9 лютого 1692 р.	З Кракова	До Львова
139	423	Якуб Гладишевич	Артур Форбс	22 лютого 1692 р.	З Кракова	До Львова

140	438	Теодор Годшон	Артур Форбс	2 лютого 1692 р.	З Станіславава	До Львова
141	438	Теодор Годшон	Артур Форбс	14 червня 1692 р.	З Румієміу	До Львова
142	446	Річард Гордон	Артур Форбс	30 липня 1685 р.	З Олькуша	До Кракова
143	446	Річард Гордон	Артур Форбс	16 лютого 1687 р.	?	До Ярослава
144	448	Томас Гордон	Артур Форбс	1 квітня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава
145	448	Томас Гордон	Артур Форбс	29 квітня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава
146	448	Томас Гордон	Артур Форбс	3 травня 1685 р.	З Любліна	До Ряшева
147	448	Томас Гордон	Артур Форбс	20 травня 1685 р.	З Любліна	До Ряшева
148	448	Томас Гордон	Артур Форбс	14 червня 1685 р.	З Львова	До Кракова
149	448	Томас Гордон	Артур Форбс	10 липня 1685 р.	З Львова	До Кракова
150	448	Томас Гордон	Артур Форбс	9 листопада 1685 р.	З Любліна	До Мостиськ

151	448	Томас Гордон	Артур Форбс	1 грудня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава
152	448	Томас Гордон	Артур Форбс	7 березня 1687 р.	З Львова	–
153	448	Томас Гордон	Артур Форбс	8 січня 1692 р.	З Львова	До Кракова
154	450	Ельжбета Гордон	Артур Форбс	29 березня 1692 р.	З Любліна	До Львова
155	450	Ельжбета Гордон	Артур Форбс	31 травня 1692 р.	З Любліна	–
156	451	Джеймс Грегорі	Артур Форбс	3 квітня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава
157	456	Йозефус Грушевич	Артур Форбс	17 жовтня 1691 р.	З Ярослава	До Львова
158	458	Катерина Грушевичева	Артур Форбс	18 лютого 1686 р.	З Ярослава	До Львова
159	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	16 березня 1685 р.	З Варшави	До Львова
160	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	23 березня 1685 р.	З Варшави	До Львова
161	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	30 березня 1685 р.	З Варшави	До Ярослава

162	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	6 квітня 1685 р.	3 Варшави	До Ярослава
163	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	13 квітня 1685 р.	3 Варшави	До Ярослава
164	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	20 квітня 1685 р.	3 Варшави	До Ярослава
165	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	21 квітня 1685 р.	3 Варшави	До Ярослава або Ряшева
166	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	3 травня 1685 р.	3 Варшави	До Ряшева
167	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	10 травня 1685 р.	3 Варшави	До Ряшева
168	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	17 травня 1685 р.	3 Варшави	До Ряшева
169	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	25 травня 1685 р.	3 Варшави	До Львова
170	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	26 травня 1685 р.	–	–
171	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	6 листопада 1685 р.	3 Бреслау	До Ярослава або Львова
172	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	21 квітня 1687 р.	3 Тарнова	До Ряшева

173	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	1 травня 1687 р.	3 Тарнова	До Ряшева
174	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	14 травня 1687 р.	3 Тарнова	До Ряшева
175	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	4 червня 1687 р.	3 Тарнова	До Ярослава або Львова
176	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	23 грудня 1691 р.	3 Щепановиці	До Львова або Ярослава
177	459	Алекс Гуйсон	Артур Форбс	2 травня 1692 р.	3 Лейпціга	До Львова
178	479	Джордж- Христофор Дет	Томас Тайлер	11 червня 1691 р.	3 Лейпціга	До Замостя
179	479	Джордж- Христофор Дет	Артур Форбс	5 жовтня 1691 р.	3 Лейпціга	До Кракова
180	492	А. П. Дрик	Артур Форбс	28 лютого 1692 р.	3 Ярослава	До Львова
181	505	Майкл Екмюллер	Артур Форбс	18 липня 1691 р.	3 Лейпціга	До Ярослава
182	505	Майкл Екмюллер	Артур Форбс	15 жовтня 1691 р.	3 Лейпціга	До Ярослава
183	505	Майкл Екмюллер	Артур Форбс	24 листопада 1691 р.	3 Лейпціга	До Ярослава

184	505	Майкл Екмюллер	Артур Форбс	23 квітня 1692 р.	3 Лейпціга	До Львова
185	506	Бернгард Енгельгарт	Артур Форбс	7 липня 1690 р.	3 Нюрнберга	До Львова
186	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	4 серпня 1685 р.	3 Ярослава або Вроцлава	До Ярослава
187	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	16 серпня 1685 р.	3 Ярослава або Вроцлава	До Ewucalo
188	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	23 жовтня 1685 р.	–	До Мостиськ
189	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	25 жовтня 1685 р.	3 Ярослава або Вроцлава	До Львова
190	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	31 червня 1686 р.	3 Ярослава або Вроцлава	До Львова
191	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	4 вересня 1686 р.	3 Ярослава або Вроцлава	До Львова
192	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	2 березня 1685 р.	3 Вроцлава	До Лейпціга
193	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	14 вересня 1686 р.	?	–
194	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	14 вересня 1686 р.	3 Вроцлава	До Ярослава

195	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	15 квітня 1686 р.	–	–
196	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	21 вересня 1686 р.	3 Вроцлава	–
197	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	22 жовтня 1686 р.	3 Вроцлава	–
198	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	22 жовтня 1686 р.	3 Вроцлава	–
199	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	1 серпня 1687 р.	3 Вроцлава	До Ярослава
200	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	2 серпня 1687 р.	3 Вроцлава	До Ярослава
201	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	4 серпня 1687 р.	3 Вроцлава	До Ярослава
202	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	21 вересня 1691 р.	3 Вроцлава	До Ярослава
203	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	5 грудня 1691 р.	3 Вроцлава	До Львова
204	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	7 лютого 1692 р.	3 Вроцлава	До Львова
205	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	11 лютого 1692 р.	3 Вроцлава	До Львова

206	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	21 лютого 1692 р.	3 Вроцлава	До Львова
207	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	13 березня 1692 р.	3 Вроцлава	До Львова
208	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	20 березня 1692 р.	3 Вроцлава	До Львова
209	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	27 березня 1692 р.	3 Вроцлава	До Львова
210	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	8 травня 1692 р.	3 Вроцлава	–
211	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	липня 1692 р.	3 Вроцлава	До Львова
212	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	21 березня	3 Вроцлава	–
213	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	–	–	–
214	507	Фердінанд Енгельгарт	Артур Форбс	2 травня 1692 р.	3 Гданська	До Львова
215	562	Фабіан Зиверт	Артур Форбс	14 грудня 1685 р.	3 Львова	До Ярослава
216	562	Фабіан Зиверт	Артур Форбс	3 квітня 1687 р.	3 Львова	До Ярослава

217	562	Фабіан Зиверт	Артур Форбс	17 серпня 1687 р.	З Львова	До Ярослава
218	562	Фабіан Зиверт	Артур Форбс	29 серпня 1687 р.	З Львова	До Ярослава
219	562	Фабіан Зиверт	Артур Форбс	21 жовтня 1688 р.	З Львова	До Ярослава
220	572	Александр Зоммер	Артур Форбс	14 квітня 1687 р.	З Замостя	До Львова
221	572	Александр Зоммер	Артур Форбс	травня 1687 р.	З Замостя	До Ряшева
222	572	Александр Зоммер	Артур Форбс	23 червня 1692 р.	З Старого Села	До Львова
223	572	Александр Зоммер	Артур Форбс	23 липня 1692 р.	З Любліна	До Львова
224	573	Петро Зоммерветт	Артур Форбс	7 лютого 1685 р.	З Любліна	До Львова
225	573	Петро Зоммерветт	Артур Форбс	19 квітня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава
226	573	Петро Зоммерветт	Артур Форбс	22 квітня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава або Львова
227	573	Петро Зоммерветт	Артур Форбс	23 липня 1685 р.	З Любліна	До Кракова

228	573	Петро Зоммерветт	Артур Форбс	8 вересня 1685 р.	З Woslawiez	До Ярослава
229	574	Катажина Зоммервелова	Артур Форбс	1699 р.?	–	–
230	578	Марек Ізакович	Артур Форбс	1687 р.?	–	До Львова
231	579	Йонас Ізраїлович	Петро Сімеон і Артур Форбс	22 січня 1686 р.	З Станіславова	До Львова
232	579	Йонас Ізраїлович	Петро Сімеон і Артур Форбс	22 січня 1686 р.	З Станіслава	До Кракова
233	586	Томас Камінг	Артур Форбс	17 червня 1678 р.	З Дуклі	До Львова
234	586	Томас Камінг	Артур Форбс	12 квітня 1686 р.	З Опатова	До Ярослава
235	586	Томас Камінг	Артур Форбс	10 травня 1685 р.	З Варшави	До Ряшева
236	586	Томас Камінг	Артур Форбс	5–9 грудня 1685 р.	З Дуклі	До Мостиськ
237	586	Томас Камінг	Артур Форбс	3 травня 1687 р.	З Дуклі	До Ряшева

238	586	Томас Камінг	Артур Форбс	26 січня 1687 р.	3 Перемишля	До Ярослава
239	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	5 квітня 1685 р.	3 Ярослава	–
240	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	2 листопада 1685 р.	3 Ярослава	–
241	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	5 листопада 1685 р.	3 Ярослава	До Мостиськ
242	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	6 листопада 1685 р.	3 Ярослава	До Мостиськ
243	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	9 листопада 1685 р.	3 Ярослава	До Мостиськ
244	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	11 листопада 1685 р.	3 Ярослава	До Мостиськ
245	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	4 грудня 1685 р.	3 Ярослава	–
246	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	12 грудня 1685 р.	3 Ярослава	До Львова
247	593	Якуб Кармайхель	Артур Форбс	13 грудня 1691 р.	3 Гданська	До Львова або Ярослава
248	600	Самуель-Бенедикт Кеслер	Артур Форбс	28 грудня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова

249	601	Йозеф-Якуб Кессль	Артур Форбс	12 липня 1690 р.	З Лейпціга	До Львова
250	601	Йозеф-Якуб Кессль	Артур Форбс	16 липня 1690 р.	З Лейпціга	До Львова
251	602	Йоган Кетшір	Артур Форбс	10 грудня 1691 р.	З Любліна	До Ярослава
252	617	Якуб Коллер	Петро Форбс	21 серпня 1684 р.	З Торуня	До Гданська
253	617	Якуб Коллер	Петро Форбс	16 жовтня 1684 р.	З Торуня	До Гданська
254	617	Якуб Коллер	Петро Форбс	1684 р.	З Торуня	–
255	617	Якуб Коллер	Петро Форбс	–	–	–
256	634	Йоган Корфініус	Артур Форбс	4 липня 1690 р.	З Ноєнбурга	До Кракова
257	644	Вільям Крамер	Артур Форбс	23 червня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
258	649	Андрей-Станіслав Краус	Артур Форбс	11 жовтня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
259	649	Андрей-Станіслав Краус	Артур Форбс	18 жовтня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава

260	665	М. Кудлич	Артур Форбс	25 серпня 1685 р.	З Львова	До Ярослава
261	672	Томас Кушем	Артур Форбс	31 березня 1687 р.	З Радехова	До Ярослава
262	672	Томас Кушем	Артур Форбс	–	–	–
263	672	Томас Кушем	Артур Форбс	–	–	–
264	672	Томас Кушем	Артур Форбс	–	–	–
265	673	Кюстнер	Артур Форбс	11 липня 1691 р.	З Лейпціга	До Ярослава
266	679	Соломон Левкович	Артур Форбс	5 грудня 1695 р.	З Жовкви	До Львова
267	692	Джон Лівінгстон	Артур Форбс	22 червня 1692 .	З Кракова	До Львова
268	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	9 липня 1686 р.	З Львова	До Кракова
269	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	16 квітня 1687 р.	З Ярослава	До Львова
270	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	8 червня 1687 р.	З Львова	До Ярослава
271	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	14 червня 1687 р.	З Львова	До Кракова

272	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	21 червня 1687 р.	3 Львова	До Кракова
273	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	19 липня 1687 р.	3 Львова	До Кракова
274	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	26 липня 1687 р.	3 Львова	До Кракова
275	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	2 серпня 1687 р.	3 Львова	До Кракова
276	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	19 жовтня 1687 р.	3 Львова	До Ярослава
277	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	24 жовтня 1687 р.	3 Львова	До Ярослава
278	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	25 жовтня 1687 р.	3 Львова	До Ярослава
279	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	4 листопада 1687 р.	3 Львова	—
280	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	6 листопада 1687 р.	3 Львова	До Мостиськ
281	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	7 листопада 1687 р.	3 Львова	До Мостиськ
282	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	7 листопада 1687 р.	3 Львова	До Мостиськ

283	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	9 листопада 1687 р.	З Ярослава	До Ярослава
284	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	21 грудня 1687 р.	З Львова	До Ярослава
285	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	21 грудня 1687 р.	З Львова	До Ярослава
286	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	24 грудня 1687 р.	З Львова	До Кракова
287	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	24 грудня 1691 р.	З Томашова	До Кракова
288	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	15 січня 1692 р.	З Львова	До Кракова
289	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	21 січня 1692 р.	З Львова	До Ярослава
290	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	25 січня 1692 р.	З Львова	До Ярослава
291	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	1 лютого 1692 р.	З Львова	До Ярослава
292	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	26 квітня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
293	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	29 квітня 1692 р.	З Ярослава	До Львова

294	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	6 травня 1692 р.	3 Ряшева	До Львова
295	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	8 травня 1692 р.	3 Ряшева	До Львова
296	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	12 травня 1692 р.	3 Ряшева	До Львова
297	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	16 травня 1692 р.	3 Ряшева	До Львова
298	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	17 травня 1692 р.	3 Ярослава	До Львова
299	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	19 травня 1692 р.	3 Ярослава	До Львова
300	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	19 травня 1692 р.	3 Ряшева	До Львова
301	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	23 травня 1692 р.	3 Ряшева	–
302	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	26 травня 1692 р.	3 Ряшева	–
303	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	січня 1692 р.	3 Вроцлава	До Ярослава
304	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	12 січня 1692 р.	3 Ярослава	До Львова

305	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	15 червня 1692 р.	3 Тарнова	До Львова
306	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	19 червня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
307	697	Роберт Лоу	Артур Форбс	–	–	–
308	731	Фрідріх Майдель	Артур Форбс	29 серпня 1685 р.	3 Львова	До Ярослава
309	739	Джон Мюррей	Артур Форбс	30 липня 1685 р.	3 Тарнова	До Кракова
310	739	Джон Мюррей	Артур Форбс	21 січня 1686 р.	3 Тарнова	До Львова
311	739	Джон Мюррей	Артур Форбс	1 лютого 1686 р.	3 Сандомира	До Львова
312	739	Джон Мюррей	Артур Форбс	11 лютого 1686 р.	3 Тарнова	До Львова
313	739	Джон Мюррей	Артур Форбс	15 лютого 1686 р.	3 Тарнова	До Львова
314	740	Річард Мюррей	Артур Форбс	28 квітня 1687 р.	3 Опатова	До Ряшева
315	740	Річард Мюррей	Артур Форбс	24 вересня 1686 р.	3 Опатова	До Ярослава

316	741	Якуб Мюррей	Артур Форбс	1687 р.	–	До Львова
317	745	Томас Маршал	Артур Форбс	15 листопада 1685 р.	3 Любліна	До Львова
318	745	Томас Маршал	Артур Форбс	18 жовтня 1687 р.	3 Любліна	До Львова
319	745	Томас Маршал	Артур Форбс	3 квітня 1687 р.	–	–
320	745	Томас Маршал	Артур Форбс	3 квітня 1687 р.	–	–
321	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	30 січня 1686 р.	3 Ярослава	До Львова
322	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	18 лютого 1686 р.	3 Ярослава	До Львова
323	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	1 травня 1687 р.	3 Ярослава	До Кракова
324	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	2 травня 1687 р.	3 Ярослава	До Ряшева
325	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	9 травня 1687 р.	3 Ярослава	До Ряшева
326	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	3 липня 1687 р.	3 Ярослава	До Гданська

327	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	10 липня 1687 р.	З Ярослав	–
328	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	10 січня 1692 р.	З Ярослав	До Кракова
329	752	Джон Мейтленд	Артур Форбс	28 лютого 1692 р.	З Ярослав	До Львова
330	754	Роберт Мейтленд	Артур Форбс	3 липня 1687 р.	З Ряшева	До Кракова
331	754	Роберт Мейтленд	Артур Форбс	31 липня 1687 р.	З Ряшева	До Кракова
332	754	Роберт Мейтленд	Артур Форбс	2 вересня 1687 р.	З Ряшева	До Ярослав
333	754	Роберт Мейтленд	Артур Форбс	26 березня 1692 р.	З Ряшева	До Ярослав
334	755	К. Метлантова	Артур Форбс	4 вересня 1687 р.	З Варшави	До Мостиськ
335	755	К. Метлантова	Артур Форбс	3 січня 1691 р.	З Ярослав	–
336	767	Криштоф Мінасович	Артур Форбс	9 січня 1686 р.	З Варшави	До Кракова
337	782	Деметр Морган	Артур Форбс	18 березня 1685 р.	–	–

338	783	Йюзеф Мордошович	Артур Форбс	1687 р.	–	До Кракова
339	825	Саймон Пайк	Артур Форбс	29 червня 1692 р.	З Галича	До Львова
340	832	Чарльз Пейн	Артур Форбс	10 липня 1685 р.	З Львова	До Кракова
341	832	Чарльз Пейн	Артур Форбс	21 грудня 1691 р.	З Львова	До Ярослава
342	833	Александр Пейн	Артур Форбс	18 січня 1686 р.	З Гданська	До Львова
343	836	Джон Патон	Артур Форбс	1687 р.	–	До Львова
344	837	А. Петрачинський	Артур Форбс	11 лютого 1692 р.	З Ярослава	До Львова
345	926	Александр Рейд	Артур Форбс	9 квітня 1692 р.	З Ярослава	До Львова
346	931	Джон Річі	Артур Форбс	14 червня 1687 р.	З Любліна	До Кракова
347	944	Александр Росс	Артур Форбс	29 квітня 1687 р.	З Львова	До Ряшева
348	944	Александр Росс	Артур Форбс	11 лютого 1692 р.	З Дуклі	До Львова

349	945	Роберт Росс	Артур Форбс	21 квітня 1685 р.	3 Львова	До Ярослава
350	945	Роберт Росс	Артур Форбс	4 травня 1686 р.	3 Львова	До Ряшева
351	945	Роберт Росс	Артур Форбс	14 червня 1685 р.	3 Львова	До Кракова
352	945	Роберт Росс	Артур Форбс	21 червня 1685 р.	3 Львова	До Кракова
353	945	Роберт Росс	Артур Форбс	28 червня 1685 р.	3 Львова	До Кракова
354	945	Роберт Росс	Артур Форбс	10 липня 1685 р.	3 Львова	До Кракова
355	945	Роберт Росс	Артур Форбс	10 липня 1685 р.	3 Львова	До Кракова
356	945	Роберт Росс	Артур Форбс	25 серпня 1685 р.	3 Львова	До Ярослава
357	945	Роберт Росс	Артур Форбс	6 жовтня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
358	945	Роберт Росс	Артур Форбс	5 лютого 1692 р.	3 Перемишля	До Львова
359	945	Роберт Росс	Артур Форбс	19 червня 1692 р.	3 Перемишля	До Львова

360	945	Роберт Росс	Артур Форбс	29 квітня 1692 р.	3 Перемишля	До Львова
361	945	Роберт Росс	Артур Форбс	6 травня 1692 р.	3 Перемишля	До Львова
362	945	Роберт Росс	Артур Форбс	14 травня 1692 р.	3 Перемишля	До Львова
363	945	Роберт Росс	Артур Форбс	20 травня 1692 р.	3 Перемишля	До Львова
364	945	Роберт Росс	Артур Форбс	27 травня 1692 р.	3 Перемишля	До Львова
365	945	Роберт Росс	Артур Форбс	9 червня 1692 р.	3 Перемишля	До Львова
366	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	21 квітня 1685 р.	3 Львова	До Ярослава
367	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	25 квітня 1685 р.	3 Львова	До Ярослава
368	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	27 квітня 1685 р.	3 Львова	До Ряшева
369	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	27 квітня 1685 р.	3 Львова	До Ряшева
370	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	2 травня 1685 р.	3 Станіславова	До Ряшева

371	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	9 травня 1685 р.	з Станіславова	–
372	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	26 червня 1685 р.	з Львова	До Кракова
373	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	30 липня 1685 р.	з Вроцлава	До Кракова
374	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	28 липня 1685 р.	з Вроцлава	До Кракова
375	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	27 жовтня 1685 р.	з Вроцлава	До Ярослава
376	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	15 грудня 1685 р.	з Львова	До Кракова
377	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	29 грудня 1685 р.	з Львова	До Кракова
378	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	7 січня 1686 р.	з Львова	До Перемишля
379	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	12 січня 1686 р.	з Львова	До Перемишля
380	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	6 травня 1686 р.	з Белза	До Львова
381	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	23 травня 1687 р.	з Львова	До Ярослава або Гданська

382	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	16 червня 1687 р.	3 Станіславова	До Кракова
383	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	7 липня 1687 р.	3 Станіславова	До Кракова
384	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	21 липня 1687 р.	3 Станіславова	До Львова
385	981	Пітер Сімсон	Артур Форбс	4 листопада 1687 р.	3 Ярослава	До Мостиськ
386	995	А. Ц. Сміт	Артур Форбс	9 вересня 1687 р.	3 Кенігсберга	До Ярослава
387	995	А. Ц. Сміт	Артур Форбс	2 квітня 1688 р.	3 Сандомиру	До Ярослава
388	1020	Міхал Стрийський	Артур Форбс	1687 р.	–	До Львова
389	1026	Ян Тайнер	Артур Форбс	3 серпня 1685 р.	3 Ярослава	До Кракова
390	1026	Ян Тайнер	Артур Форбс	27 листопада 1685 р.	3 Ярослава	До Львова
391	1027	Джон Тейлор	Артур Форбс	11 березня 1692 р.	3 Ярослава	До Львова
392	1027	Джон Тейлор	Артур Форбс	22 березня 1692 р.	3 Кракова	До Ярослава

393	1027	Джон Тейлор	Артур Форбс	11 квітня 1692 р.	З Кракова	До Львова
394	1027	Джон Тейлор	Артур Форбс	17 травня 1692 р.	З Кракова	До Ярослава
395	1027	Джон Тейлор	Артур Форбс	24 травня 1692 р.	З Кракова	До Ярослава
396	1027	Джон Тейлор	Артур Форбс	31 травня 1692 р.	З Кракова	До Львова
397	1027	Джон Тейлор	Артур Форбс	2 серпня 1692 р.	З Кракова	До Львова
398	1028	Джон Тейлор молодший	Артур Форбс	10 лютого 1692 р.	З Кракова	До Львова
399	1028	Джон Тейлор молодший	Артур Форбс	17 березня 1692 р.	З Кракова	До Ярослава або Львова
400	1028	Джон Тейлор молодший	Артур Форбс	14 червня 1692 р.	З Кракова	До Львова
401	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	23 квітня 1685 р.	З Львова	До Ярослава
402	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	3 грудня 1691 р.	З Замостя	До Львова
403	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	10 грудня 1691 р.	З Замостя	–

404	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	1692 р.	3 Замостя	До Львова
405	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	7 лютого 1692 р.	3 Замостя	До Львова
406	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	24 лютого 1692 р.	3 Замостя	До Львова
407	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	25 лютого 1692 р.	3 Замостя	До Львова
408	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	29 лютого 1692 р.	3 Замостя	До Львова
409	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	3 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
410	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	10 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
411	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	17 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
412	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	24 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
413	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	30 березня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
414	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	14 квітня 1692 р.	3 Замостя	До Львова

415	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	21 квітня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
416	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	28 травня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
417	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	30 травня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
418	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	9 червня 1692 р.	3 Замостя	До Ярослава
419	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	16 червня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
420	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	23 червня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
421	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	30 червня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
422	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	20 липня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
423	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	27 липня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
424	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	4 серпня 1692 р.	3 Замостя	До Львова
425	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	11 серпня 1692 р.	3 Замостя	До Львова

426	1029	Томас Тейлор	Артур Форбс	–	–	–
427	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	25 квітня 1687 р.	3 Любліна	До Ряшева
428	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	30 жовтня 1685 р.	3 Любліна	До Ярослава
429	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	30 жовтня 1685 р.	3 Любліна	До Ярослава
430	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	4 листопада 1685 р.	3 Любліна	До Львова або Мостиськ
431	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	9 листопада 1685 р.	3 Любліна	До Ярослава
432	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	10 грудня 1685 р.	3 Любліна	До Ярослава
433	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	Рга грудня 1685 р.	3 Любліна	До Львова
434	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	25 квітня 1687 р.	3 Любліна	До Ряшева
435	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	25 жовтня 1687 р.	3 Любліна	До Ярослава
436	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	листопада 1687 р.	3 Любліна	До Ярослава

437	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	13 квітня 1692 р.	З Любліна	До Львова
438	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	20 квітня 1692 р.	З Любліна	До Львова
439	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	4 травня 1692 р.	З Любліна	До Львова
440	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	24 травня 1692 р.	З Любліна	До Львова
441	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	31 травня 1692 р.	З Любліна	До Львова
442	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	21 червня 1692 р.	З Львова	До Львова
443	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	20 червня 1692 р.	З Любліна	До Львова
444	1035	Вільям Томсон	Артур Форбс	5 липня 1692 р.	З Гданська	До Львова
445	1058	Христофор Фебер	Артур Форбс	14 жовтня 1685 р.	З Любліна	До Ярослава
446	1061	Йоганн Фаркуар	Артур Форбс	21 серпня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
447	1061	Йоганн Фаркуар	Артур Форбс	3 1685 р.	З Кракова	До Мостиськ

448	1061	Йоганн Фаркуар	Артур Форбс	22 квітня 1685 р.	–	До Львова
449	1061	Йоганн Фаркуар	Артур Форбс	29 травня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
450	1061	Йоганн Фаркуар	Артур Форбс	1687 р.	З Кракова	До Львова
451	1061	Йоганн Фаркуар	Артур Форбс	7 червня 1687 р.	З Кракова	До Ряшева
452	1061	Йоганн Фаркуар	Артур Форбс	30 липня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
453	1063	Феодорович	Артур Форбс	21 січня 1692 р.	З Клаузенбургу	До Львова
454	1071	Анна-Констанція Форбс	Артур Форбс	17 листопада 1684 р.	З Гданська	–
455	1071	Анна-Констанція Форбс	Артур Форбс	–	–	–
456	1071	Анна-Констанція Форбс	Артур Форбс	–	З Гданська	До Ярослава
457	1072	Анна-Маріанна Форбс	Артур Форбс	24 грудня 1691 р.	З Замостя	До Львова
<u>458</u>	<u>1073</u>	<u>Артур Форбс</u>	<u>Роберт Форбс</u>	<u>9 травня</u> <u>1687 р.</u>	<u>З Ряшева</u>	–

<u>459</u>	<u>1073</u>	<u>Артур Форбс</u>	<u>Роберт Форбс</u>	<u>19 травня</u> <u>1687 р.</u>	<u>З Ряшева</u>	<u>До Гданська</u>
<u>460</u>	<u>1073</u>	<u>Артур Форбс</u>	<u>Роберт Форбс</u>	<u>30 травня</u> <u>1692 р.</u>	<u>З Львова</u>	<u>До Ярослава</u>
461	1074	Вільям Форбс	Артур Форбс	21 січня 1692 р.	З Замостя	До Львова
462	1074	Вільям Форбс	Артур Форбс	14 лютого 1692 р.	З Замостя	До Львова
463	1074	Вільям Форбс	Артур Форбс	5 травня 1692 р.	З Замостя	До Львова
464	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	5 серпня 1684 р.	З Гданська	До Ярослава
465	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	30 серпня 1684 р.	З Гданська	До Ярослава
466	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	5 жовтня 1684 р.	З Гданська	До Мостиськ
467	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	6 жовтня 1684 р.	З Гданська	До Львова
468	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	9 березня 1684 р.	З Гданська	До Львова
469	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	16 березня 1685 р.	З Гданська	До Ярослава

470	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	23 березня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
471	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	26 березня 1685 р.	–	–
472	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	26 березня 1685 р.	3 Гданська	До Ряшева
473	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	30 березня 1685 р.	3 Гданська	–
474	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	6 квітня 1685 р.	3 Гданська	До Ряшева
475	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	13 квітня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
476	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	20 квітня 1685 р.	3 Гданська	До Ряшева
477	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	27 квітня 1685 р.	3 Гданська	До Ряшева
478	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	4 травня 1685 р.	3 Гданська	До Ряшева або Кракова
479	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	11 травня 1685 р.	3 Гданська	–
480	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	18 травня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова

481	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	25 травня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
482	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	1 червня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
483	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	8 червня 1685 р.	3 Гданська	–
484	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	15 червня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
485	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	22 червня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
486	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	29 червня 1685	3 Гданська	–
487	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	6 липня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
488	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	13 липня 1685 р.	3 Гданська	–
489	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	20 липня 1685 р.	3 Гданська	–
490	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	27 липня 1685 р.	3 Гданська	–
491	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	3 серпня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова

492	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	10 серпня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
493	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	10 серпня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
494	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	17 серпня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
495	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	24 серпня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
496	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	31 серпня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
497	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	7 вересня 1685 р.	3 Гданська	—
498	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	14 вересня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
499	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	21 вересня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
500	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	28 вересня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
501	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	5 жовтня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава
502	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	9 жовтня 1685 р.	3 Гданська	До Ярослава

503	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	12 жовтня 1685 р.	3 Гданська	До Мостиськ
504	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	19 жовтня 1685 р.	3 Гданська	До Мостиськ
505	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	26 жовтня 1685 р.	3 Гданська	–
506	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	2 листопада 1685 р.	3 Гданська	До Мостиськ
507	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	16 листопада 1685 р.	3 Гданська	–
508	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	23 листопада 1685 р.	3 Гданська	До Львова
509	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	30 листопада 1685 р.	3 Гданська	До Львова
510	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	7 грудня 1685 р.	3 Гданська	До Львова
511	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	14 грудня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
512	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	28 грудня 1685 р.	3 Гданська	До Кракова
513	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	1 лютого 1686 р.	3 Гданська	До Львова

514	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	8 лютого 1686 р.	3 Гданська	До Львова
515	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	15 лютого 1686 р.	3 Гданська	До Львова
516	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	1 березня 1686 р.	3 Гданська	До Львова
517	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	28 серпня 1686 р.	3 Гданська	–
518	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	14 грудня 1691 р.	3 Гданська	До Кракова
519	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	11 січня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
520	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	18 січня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
521	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	25 січня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
522	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	1 лютого 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
523	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	10 лютого 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
524	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	22 лютого 1692 р.	3 Гданська	До Замостя

525	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	1 березня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
526	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	7 березня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
527	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	14 березня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
528	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	21 березня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
529	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	29 березня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
530	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	4 квітня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
531	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	11 квітня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
532	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	18 квітня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
533	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	25 квітня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
534	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	2 травня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
535	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	16 травня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя

536	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	23 травня 1692 р.	3 Гданська	До Замостя
537	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	30 травня 1692 р.	3 Гданська	До Львова
538	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	6 червня 1692 р.	3 Гданська	–
539	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	20 червня 1692 р.	3 Гданська	–
540	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	27 червня 1692 р.	3 Гданська	До Кракова
541	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	4 липня 1692 р.	3 Гданська	До Кракова
542	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	11 липня 1692 р.	3 Гданська	–
543	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	18 липня 1692 р.	3 Гданська	До Кракова
544	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	–	–	–
545	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	–	–	–
546	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	–	–	–
547	1075	Патрик Форбс	Артур Форбс	–	–	–

548	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 лютого 1685 р.	3 Кракова	До Львова
549	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 березня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
550	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	10 березня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
551	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	12 березня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
552	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	13 березня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
553	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	17 березня 1685 р.	3 Кракова	–
554	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 березня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
555	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 березня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
556	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	29 березня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
557	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 квітня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
558	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	10 квітня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава

559	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	21 квітня 1685 р.	З Кракова	До Ряшева
560	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 квітня 1685 р.	З Кракова	До Ряшева
561	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	28 квітня 1685 р.	З Luuipowual	–
562	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	1 травня 1685 р.	З Кракова	–
563	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 травня 1685 р.	З Кракова	До Ряшева
564	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 травня 1685 р.	З Кракова	До Ряшева
565	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	5 травня 1685 р.	З Кракова	До Ряшева
566	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	8 травня 1685 р.	З Кракова	–
567	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	9 травня 1685 р.	З Кракова	До Ряшева
568	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 травня 1685 р.	З Кракова	–
569	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	16 травня 1685 р.	З Кракова	До Кракова

570	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	21 травня 1685 р.	З Кракова	До Ряшева
571	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 травня 1685 р.	З Кракова	До Львова
572	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	2 червня 1685 р.	З Кракова	До Львова
573	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	2 червня 1685 р.	З Кракова	До Львова
574	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	21 червня 1685 р.	З Кракова	До Кракова
575	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	21 червня 1685 р.	З Кракова	До Кракова
576	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 червня 1685 р.	З Вроцлава	–
577	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3–13 серпня 1685 р.	З Nawrburg	До Кракова
578	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	6 серпня 1685 р.	З Ліпська	–
579	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	8–18 серпня 1685 р.	З Ліпська	–
580	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 серпня 1685 р.	З Гданська	До Кракова

581	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	10 серпня 1685 р.	З Гданська	–
582	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	21 серпня 1685 р.	З Варшави	До Ярослава
583	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	31 серпня 1685 р.	З Кракова	–
584	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	31 серпня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
585	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 вересня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
586	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	9 вересня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
587	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	10 вересня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
588	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	17 вересня 1685 р.	З Кракова	–
589	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 вересня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
590	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	29 вересня 1685 р.	З Кракова	До Ярослава
591	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	6 жовтня 1685 р.	З Кракова	–

592	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	16 жовтня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
593	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	19 жовтня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
594	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 жовтня 1685 р.	3 Кракова	До Мостиськ або Львова
595	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	23 жовтня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава або Мостиськ
596	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	27 жовтня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава або Мостиськ
597	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	28 жовтня 1685 р.	3 Кракова	До Мостиськ
598	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 листопада 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава або Мостиськ
599	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	10 листопада 1685 р.	3 Кракова	–
600	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	11 листопада 1685 р.	3 Кракова	До Мостиськ або Mbwhow?
601	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	17 листопада 1685 р.	3 Кракова	–
602	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 листопада 1685 р.	3 Кракова	–

603	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	1 грудня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
604	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	1 грудня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
605	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	8 грудня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
606	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	9 грудня 1685 р.	3 Кракова	До Львова
607	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	9–14 грудня 1685 р.	–	До Ярослава
608	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 грудня 1685 р.	3 Кракова	До Ярослава
609	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	14 січня 1686 р.	3 Кракова	До Львова
610	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	25 січня 1686 р.	3 Кракова	До Львова
611	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 січня 1686 р.	3 Кракова	–
612	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	9 лютого 1686 р.	3 Кракова	–
613	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	14 лютого 1686 р.	3 Кракова	До Львова

614	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	16 лютого 1686 р.	3 Кракова	До Львова
615	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	16 лютого 1686 р.	3 Кракова	До Львова
616	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	23 лютого 1686 р.	3 Кракова	До Львова
617	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 лютого 1686 р.	3 Кракова	До Львова
618	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 лютого 1686 р.	3 Кракова	До Львова
619	1076	Роберт Форбс	Артур Форбс	2 березня 1686 р.	3 Кракова	До Львова
620	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	7 лютого 1682 р.	3 Кракова	–
621	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	5 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ярослава або Львова
622	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	12 квітня 1687 р.	3 Кракова	–
623	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	20 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
624	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	21 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева

625	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
626	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
627	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 квітня 1687 р.	3 Кракова	–
628	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
629	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
630	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
631	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 квітня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
632	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 травня 1687 р.	3 Кракова	–
633	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	6 травня 1687 р.	3 Кракова	До Ряшева
634	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	14 травня 1687 р.	3 Торуня	До Kanezug або Mowhuw
635	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 травня 1687 р.	3 Грудзьондз	До Kanezug

636	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	16 травня 1687 р.	З Гданська	До Kanezug або Mewhow
637	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	2 червня 1687 р.	З Горуня	До Кракова
638	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	12 серпня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
639	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	12 серпня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
640	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	16 серпня 1687 р.	З Кракова	–
641	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	23 серпня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
642	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	23 серпня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
643	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 серпня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
644	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	25 серпня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
645	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	29 серпня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
646	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	27 вересня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава

647	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	6 вересня 1687 р.	З Кракова	–
648	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	13 вересня 1687 р.	З Кракова	–
649	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 вересня 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
650	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	11 жовтня 1687 р.	З Дембиці	До Ярослава
651	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	18 жовтня 1687 р.	З Кракова	–
652	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	25 жовтня 1687 р.	З Кракова	До Мостиськ
653	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	2 листопада 1687 р.	З Кракова	До Мостиськ
654	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	6 листопада 1687 р.	З Кракова	До Мостиськ
655	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	8 листопада 1687 р.	З Кракова	–
656	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 листопада 1687 р.	З Кракова	До Ярослава
657	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 листопада 1687 р.	З Кракова	До Ярослава

658	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 грудня 1691 р.	3 Кракова	До Львова
659	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 грудня 1691 р.	3 Кракова	До Ярослава
660	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	29 грудня 1691 р.	3 Кракова	До Велички
661	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	29 грудня 1691 р.	3 Кракова	До Wcatone
662	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 січня 1692 р.	3 Кракова	–
663	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 січня 1692 р.	3 Кракова	До Ярослава або Львова
664	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	6 лютого 1692 р.	3 Кракова	До Львова
665	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	16 лютого 1692 р.	3 Кракова	–
666	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	20 лютого 1692 р.	3 Кракова	До Львова
667	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	21 лютого 1692 р.	3 Кракова	До Львова
668	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	1 березня 1692 р.	3 Кракова	До Львова

669	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	9 березня 1692 р.	3 Кракова	–
670	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	10 березня 1692 р.	3 Кракова	До Ярослава
671	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	12 березня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
672	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 березня 1692 р.	3 Кракова	До Ярослава
673	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 березня 1692 р.	3 Кракова	До Ярослава або Львова
674	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	29 березня 1692 р.	3 Кракова	–
675	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	30 березня 1692 р.	3 Кракова	–
676	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	5 квітня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
677	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	13 квітня 1692 р.	3 Кракова	–
678	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	19 квітня 1692 р.	3 Кракова	До Ряшева або Львова
679	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 квітня 1692 р.	3 Кракова	До Львова

680	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	3 травня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
681	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	10 травня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
682	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	17 травня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
683	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	17 травня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
684	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	17 травня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
685	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 травня 1692 р.	3 Wiarowcїj	–
686	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	5 червня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
687	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	11 червня 1692 р.	3 Яворова	До Львова
688	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	12 червня 1692 р.	3 Яворова	До Львова
689	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	19 червня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
690	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	19 червня 1692 р.	3 Кракова	До Львова

691	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 червня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
692	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	24 червня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
693	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	28 червня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
694	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	12 липня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
695	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	19 липня 1692 р.	3 Кракова	–
696	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	22 липня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
697	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	26 липня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
698	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	2 серпня 1692 р.	3 Кракова	До Львова
699	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	4 серпня 1692 р.	3 Кракова	–
700	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	15 червня 1693 р.	3 Тарнова	–
701	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	30 червня–10 липня	3 Наумбурга	До Кракова

702	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	–	–	До Львова
703	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	–	–	–
704	1077	Роберт Форбс	Артур Форбс	–	–	–
705	1104	Роберт Цень	Артур Форбс	11 липня 1690 р.	З Перемишля	До Львова
706	1106	Христофор Цитваровський	Артур Форбс	1687 р.	З Станіславова	До Ярослава
707	1109	Вільям Чалмерс	Артур Форбс	21 липня 1692 р.	З Любліна	До Львова
708	1123	Вільям Чемберс	Артур Форбс	27 липня 1685 р.	З Лейпціга	До Кракова
709	1124	Джеймс Чемберс	Артур Форбс	6 серпня 1685 р.	З Кош	В Краків або Ярослав
710	1127	Богдан Данилович Шадбей	Артур Форбс	1687 р.	З Тисьмениці	До Ряшева
711	1137	Андрій Шимонович	Артур Форбс	26 серпня 1685 р.	З Львова	До Ярослава
712	1137	Анджей Шимонович	Артур Форбс	25 серпня 1687 р.	З Львова	До Ярослава
713	1187	Ян Ярошевич	Артур Форбс	17 жовтня 1687 р.	–	До Львова

714	1188	Станіслав Ярошовський	Артур Форбс	24 липня 1685 р.	З Кепцежина	До Кракова
715	1190	Теодор Яськевич	Артур Форбс	18 травня 1685 р.	З Варшави	До Ряшева
716	1204	Аксент Лазарович і Лазар Аксентович	Артур Форбс	XVII століття	–	До Варшави
717	1205	Ауербах і Вінклер	Артур Форбс	5 липня 1688 р.	З Лейпціга	До Львова
718	1205	Ауербах і Вінклер	Артур Форбс	11 липня 1691 р.	З Кракова	До Львова
719	1206	Йоллер і Кіснер	Артур Форбс	9 липня 1690 р.	З Лейпціга	До Ярослава
720	1206	Йоллер і Кіснер	Артур Форбс	24 жовтня 1691 р.	З Лейпціга	До Ярослава
721	1207	Флейшер і Кобер	Артур Форбс	8 липня 1690 р.	З Лейпціга	До Львова
722	1207	Флейшер і Кобер	Артур Форбс	22 липня 1691 р.	З Лейпціга	До Кракова
723	1207	Флейшер і Кобер	Артур Форбс	16 листопада 1691 р.	З Ярослава	До Львова
724	1207	Флейшер і Кобер	Артур Форбс	30 квітня 1692 р.	З Лейпціга	До Львова

725	1208	Фербер і Окер	Артур Форбс	11 липня 1691 р.	3 Лейпціга	До Ярослава
726	1208	Фербер і Окер	Артур Форбс	16 січня 1692 р.	3 Лейпціга	До Львова
727	1208	Фербер і Окер	Артур Форбс	30 квітня 1692 р.	3 Лейпціга	До Львова

Таблиця Г. 2. – Таблиця визначення кількості населення на території Англії та Шотландії у XIV–XVIII ст. Джерело:
авторське опрацювання.

Період	Англія	Шотландія
XIV ст. (1377 р.)	2 200 000	400 000
XV ст. (1430 р.)	2 100 000	381 818
XVI ст. (1522–1525 рр. / 1545 р.)	2 300 00/2 800 000	418 181/509 091
XVII ст. (1603 р.)	3 750 000	681 818
XVIII ст. (1755 р.)	–	1 265 380

Таблиця Г. 3. Причини міграції шотландців на різних етапах та напрямках їхнього переселення протягом XV–XVIII ст. Джерело: авторське опрацювання.

	Торгівля	Військова справа	Релігія	Політика	Освіта	Колонізація	Ув'язнення	Сезонні роботи
Англія	✓	–	✓	✓	✓	–	–	✓
Ірландія		✓	✓	✓	–	✓	–	✓
Франція	✓	✓	✓	✓	✓	–	–	–
Нижні країни	✓	✓	✓	✓	✓	–	–	–
Скандинавія	✓	✓	–	–	✓	–	–	–
Св. Римська імперія	✓	✓	✓	✓	✓	–	–	–
Річ Посполита	✓	✓	✓	✓	✓	–	–	–
Північна Америка	✓	✓	✓	✓	–	✓	✓	–
Індія	✓	–	–	–	–	✓	–	–
Австралія	✓	–	–	–	–	✓	✓	–

Таблиця Г. 4. Кількість хрещень, які були здійснені щодо шотландських парафіян протестантських церков у Гданську (храм Святих Петра і Павла, 1590–1760 рр.) та Ельблонгу (храм Святої Єлизавети, 1620–1760 рр.) [226, р. 237, 242].

Рік	Гданськ	Ельблонг
1590-ті	25	–
1600-ті	28	–
1610-ті	40	–
1620-ті	33	52
1630-ті	72	87
1640-ві	131	111
1650-ті	126	115
1660-ті	65	56
1670-ті	61	35
1680-ті	64	13
1690-ті	45	13
1700-ті	48	32
1710-ті	53	7
1720-ті	40	11
1730-ті	21	15
1740-ві	16	5
1750-ті	16	0
1760-ті	16	2

Таблиця Г. 5. Кількість одружень, які були здійснені щодо шотландських парафіян протестантських церков у Гданську (храм Святих Петра і Павла, 1590–1760 рр.) та Ельблонгу (храм Святої Єлизавети, 1620–1760 рр.). [226, р. 237, 242]

Рік	Гданськ	Ельблонг
1590-ті	5	–
1600-ті	17	–
1610-ті	7	–
1620-ті	6	16
1630-ті	32	33
1640-ві	44	34
1650-ті	16	32
1660-ті	–	21
1670-ті	–	18
1680-ті	–	13
1690-ті	–	13
1700-ті	–	11
1710-ті	–	7
1720-ті	–	7
1730-ті	–	3
1740-ві	–	4
1750-ті	–	1
1760-ті	–	4

Таблиця Г. 6. Кількість офіційних запитів від команд шотландських найманих вояків на участь у воєнних діях на території континентальної Європи впродовж 1552–1656 рр. [367, 170–171].

№	Рік	Місце відправлення	Кількість осіб
1	1552	Франція	700
2	1564	Данія	2000
3	1568	Данія	–
4	1573	Швеція	1600
5	1573	Швеція	300
6	1573	Нідерланди	900
7	1577	Нідерланди або Фландрія	3500
8	1577	Гданськ	150
9	1578	Нідерланди	200
10	1578	Нідерланди	100
11	1602	Нідерланди	460
12	1602	Швеція	–
13	1605	Швеція	2200
14	1607	Швеція	200
15	1610	Швеція	–
16	1612	Швеція	300
17	1620	Богемія	1500
18	1621	–	100
19	1622	Нідерланди	–
20	1623	Польща	8000
21	1624	Швеція	1200
22	1625	Пфальц	300
23	1626	Данія та Швеція	3000

24	1627	Данія	9000
25	1628	Швеція	300
26	1629	Нідерланди	–
27	1629	Швеція	2400
28	1631	Швеція	2000
29	1631	Швеція	6000
30	1632	Швеція	1400
31	1632	Швеція	200
32	1633	Франція	1200
33	1635	Швеція	60
34	1636	Нідерланди	300
35	1637	Франція	1120
36	1637	Швеція	1200
37	1638	Франція	1000
38	1639	Франція	2000
39	1642	Франція	6000
40	1656	Швеція	2500

Таблиця Г. 7. Перелік шотландців, які набули міське громадянство у Львові (1557–1754 рр.) [194, с. 190, 369, 400; 219, с. 40; 226, р. 454–457; 265, с. 67; 266, с. 369; авторське опрацювання].

№	Ім'я	Дата набуття права	Місце походження	Професія	Додаткова інформація
1	Вільгельм Алланд (Gwilhelmus Allan)	12 січня 1557 р.	Абердин	Торговець	Член колонії англійських купців у Львові. Батько Якуба Алланда (№ 3)
2	Георг Ліделл (Georgius Liddell)	15 січня 1582 р.	Кінросс	Власник прилавка	–
3	Якуб Алланд (Iacobus Allandt)	25 червня 1590 р.	Львів	Торговець	Син Вільгельма Алланда (№ 1)
4	Лаурентій Сміт (Laurenty Smith)	1 квітня 1600 р.	Львів	Хірург	–
5	Габріель Доротейдес (Gabriel Dorotheides)	13 листопада 1600 р.	Львів	–	–
6	Мельхіор Рассел (Melchior Russel)	23 березня 1602 р.	Ланьцут	М'ясник	Соціальний стан: famatus
7	Петро Іван/Айвен (Petrus Jman)	29 вересня 1602 р.	Данді	–	–
8	Річард Гордон (Richard Gordon)	До 1651 р.	–	–	–
9	Томас Гордон (Thomas Gordon)	1665 р.	–	Торговець	Батько Томаса Гордона (№ 17). Двоюрідний брат по батькові Томаса Гордона (№ 14)
10	Йоан Вентон (Ioannes Wenton)	2 березня 1665	–	–	–

11	Альберт МакКін (Albertus Makin)	16 січня 1671 р.	–	–	–
12	Роберт Стюарт (Robertus Stoard)	3 лютого 1677 р.	Абердин	Торговець	–
13	Самуель Янсон (Samuel Janson)	1684	Ґданськ	Хірург	–
14	Томас Гордон (Thomas Gordon)	19 лютого 1684 р.	Сандстаун* Sandstoun	Торговець	Батько Александра Гордона (№ 20). Двоюридний брат по батькові Томаса Гордона (№ 9). Соціальний стан: famatus, consul, proconsul, scabinus
15	Томас Беллі (Thomas Belli)	17 грудня 1685 р.	Краків	Торговець	Соціальний стан: nobilis, patricius, consul
16	Рудольф Гес (Rudolphus Hes)	27 березня 1697 р.	Portlethen, Абердиншир	Шорник	–
17	Томас Гордон (Thomas Gordon)	1697 р	Львів	–	Син Томаса Гордона (№ 9). Соціальний стан: ingenuus
18	Йозеф Гордон (Josephus/Jerzy Gordon)	1698 р.	Едінвіль	Торговець	–
19	Адам Стюарт (Adam Sztuardt)	20 лютого 1702 р.	Львів	Торговець	–
20	Александр Гордон (Alexander Gordon)	22 лютого 1710 р.	Львів	Торговець	Син Томаса Гордона (№ 14). Соціальний стан: consul, nobilis
21	Йоан Георг Людвіхт (Joannes)	1712 р.	Брунталь	Торговець	–

---

* Неідентифіковане місто.

	Gerogius Ludvicht)				
22	Йоан Дрюс (Ioannes Drews)	18 червня 1727 р.	Пілява (форт у герцогстві Пруссія)	Кравець	Соціальний стан: honestus
23	Карл Росс (Karol Ross)	1731 р.	–	–	–
24	Вільгельм Руст (Wilhelm Rust)	1732 р.	–	Торговець	–
25	Джон Мюррей (Ioannes Muro)	16 вересня 1754 р.	–	Торговець	–
26	Йоан Стратон (Ioannes Streton)	11 грудня 1754 р.	–	Ливарник	–
27	Петро Шарвей (Peter Szarway)	–	Сен Ніколя де Верос	–	–
28	Миколай Гордон (Mikołaj Gordon)	–	–	Доктор медицини	Магістр мистецтва і доктор філософії (університет Кракова)
29	Миколай Гордон (Mikołaj Gordon)	–	–	Доктор медицини	
30	Франциск Гордон (Franciscus Gordon)	–	–	Доктор медицини	–

Таблиця Г. 8. Кількість міст Руського воєводства у XV–XVIII ст. [198, с. 14–21].

Земля	Рік	Кількість міст	Королівські / князівські	Шляхетські	Духовні	Нереалізовані
Галицька	1434 р.	11	7	4	–	–
	1648 р.	131	32	95	4	4
	1772 р.	141	33	104	4	–
Львівська	1434 р.	9	6	2	1	–
	1648 р.	70	11	56	3	4
	1772 р.	80	12	65	3	1
Перемишльська	1434 р.	18	8	9	1	–
	1648 р.	35	8	26	1	4
	1772 р.	43	8	34	1	2
Сяноцька	1434 р.	8	3	4	1	–
	1648 р.	14	3	10	1	1
	1772 р.	19	4	14	1	2
Холмська	1434 р.	6	4	1	1	–
	1648 р.	29	8	17	4	1
	1772 р.	30	8	18	4	1

Таблиця Г. 9. Схема родинних зв'язків родини Гордонів. Джерело: авторське опрацювання.

	Томас Гордон (?–1720)	Томас Гордон (?–1697)
Дідусі і бабусі	Спільні по батькові	Спільні по батькові
Батьки	? Батько Томаса Гордона – рідний брат Александра Гордона	Александр Гордон (Alexander Gordon) та Йоанна Джонстон (Ioanna Johnston)
Дружина	Констанція Кудліч (Constantia Kudlicz)	Констанція Зиверт (Constantia Zywert)
Діти	Томас Гордон	Александр Гордон (?–1727)

Таблиця Г. 10. Шотландські емігранти, які проживали у місті Львові – за текстом субсидії королю Карлу II, 1651 р.
[226, р. 361; 465; авторське опрацювання]

№	Ім'я та прізвище	Сплачена сума податку у злотих
1	Войцех (Альберт) Чапман (Woysiech Serman)	144
2	Роберт Феррі (Фарго) (Robert Farry)	4,5
3	Девід Форбс (Dawid Forbess)	2
4	Річард Гордон (Rychald Gordon)	231,2
5	Вільям Форбс (Wilhelm Forber)	236, сплачено разом трьома особами
6	Якуб Фрейзер (Jakub Fresser)	
7	Ян Гаррі (Ian Chary)	

Таблиця Г. 11. Шотландці з листування Артура Форбса, які надсилали кореспонденцію зі Львова. Джерело:
авторське опрацювання.

Рік	№	Номер справи	Ім'я та прізвище	Кількість надісланих листів зі Львова
1685 р.	1	448	Томас Гордон	2
	2	832	Чарльз Пейн	1
	3	945	Роберт Росс	7
	4	448	Томас Тайлор	
1686 р.	1	697	Роберт Лоу	1
	2	945	Роберт Росс	1
1687 р.	1	448	Томас Гордон	1
	2	697	Роберт Лоу	16
	3	944	Александр Росс	1
1691 р.	1	832	Чарльз Пейн	1
1692 р.	1	488	Томас Гордон	1
	2	697	Роберт Лоу	4
	3	1035	Вільям Томсон	1

Таблиця Г. 12. Кількість згадок щодо перебування Артура Форбса у Львові за 1678, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1690, 1691, 1692, 1695 роки. Джерело: авторське опрацювання.

Рік	Кількість згадок про Львів	Загальна кількість згадок про місце перебування Артура Форбса того року
1678 р.	1	1
1684 р.	1	7
1685 р.	33	175
1686 р.	27	37
1687 р.	14	119
1688 р.	1	3
1690 р.	6	8
1691 р.	11	28
1692 р.	164	218
1695 р.	1	1

Таблиця Г. 13. Подані в хронологічному порядку дані про кількість шотландців на землях Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. [226, р. 82, 92; авторське опрацювання].

Дата публікації	Автор	Період	Число осіб	Кількість родин
1619 р.	Вільям Літгоу	XVII ст.	30 000	–
1637 р.	Andrzej Rey	XVII ст.	40 000	–
1650 р.	Джона Денгем	XVII ст.	50 000	–
1651 р.	Дані зі сплати субсидії королю Карлу II	XVII ст.	476	–
1641 р.	Peter Mundy	XVII ст.	5000	1000
1902–1903 рр.	Fischer	XVI–XVIII ст.	Понад 30 000	–
1915 р.	Steuart	XVI–XVIII ст.	30 000	–
1958 р.	Ruffmann	XVI–XVIII ст.	4000–6000	1000
1958 р.	Rybarski	XVI–XVIII ст.	3200–4200	800
1972 р.	Jeśman	XVI–XVIII ст.	50 000	–
1969 р.	Seliga and Koczy	XVI–XVIII ст.	Менше 30 000	Понад 1000
1984 р.	Guldon and Stępkowski	XVI–XVIII ст.	Менше 30 000	Понад 1000
1974 р.	Biegańska	XVI–XVIII ст.	37 000	7400
2012 р.	Bajer	1640–1650 рр.	5000–7000	–

Таблиця Г. 14. Шотландські й англійські емігранти, які приїхали до Львова в 1651 р. сплачувати субсидію королю Карлу II, однак проживали в інших містах [226, р. 361; 465].

№	Ім'я та прізвище	Місто, з якого походить емігрант	Сплачена сума у злотих	Шотландець/англієць
1	Каспер Чалмер (Kasper Chalmer)	Броди	60	Шотландець
2	Ян Пітер Мурр (Jan Piotr Morr)	Броди	100	Шотландець
3	Ендрю Портіус (Andrys Portius)	Ярослав	150	Шотландець
4	Джеймс (Якуб) Портіусс (Jakub Portiuss)	Ярослав	198,23	Шотландець
5	Томас Гаррі (Thomas Heraig)	Острог	30	Англієць або шотландець
6	Вільгельм Мартін (Wilhelm Merten)	Острог	270	Англієць або шотландець
7	Вільгельм Ріддел (Wilhelm Riddell)	Острог	60	Англієць або шотландець
8	Пітер Санд (Peter Sante)	Острог	108,7	Англієць або шотландець
9	Ян Томсон (Jan Tomson)	Острог	128,21	Англієць або шотландець
10	Якуб Томсон (Jakub Tomson)	Острог	10	Англієць або шотландець
11	Девід Твіддейл (Dawid Tewendell)	Острог	486,7	Англієць або шотландець
12	Джон Юл (Jan Iull)	Острог	21,22	Англієць або шотландець
13	Александр Ріддох (Alexander Rydoff)	Варшава	20	Шотландець
14	Ендрю Гібсон (Andryss Gibson)	Венгров	30	Шотландець
15	Ян Бурнет (Jan Bornet)	Люблін	14,25	Шотландець
16	Гідеон Кроуфорд (Gidion Krafil)	Люблін	102,25	Шотландець

17	Александр Голл (Alexander Hall)	Люблін	30	Шотландець
18	Бартоломей Кар (Bartłomiej Kar)	Люблін	656	Шотландець
19	Джон Лоріман (Jan Loryman)	Люблін	122,15	Шотландець
20	Ян Мессер (Jan Messer)	Люблін	150	Англієць або шотландець
21	Томаш Мюррей (Tomasz Morey)	Люблін	200	Шотландець
22	Вільям Робертсон (Wilhelm Robertson)	Люблін	30	Шотландець
23	Вільгельм Геррі (Wilhelm Gery)	Пінчув	181	Шотландець
24	Томас Бертрам (Tomasz Bartran)	Тарнів	511	Англієць або шотландець
25	Джеймс Якуб Фендл (James Jakub Fendle)	–	50	Англієць або шотландець

Таблиця Г. 15. Шотландські й англійські емігранти з інших міст Руського воєводства, які в 1651 р. сплачувати субсидію королю Карлу II [226, р. 359–361].

№	Ім'я та прізвище	Місто, з якого походить емігрант	Сплачена сума у злотих
1	Александр Ейді (Aleksander Edy)	Замостя	Дані щодо кожної особи зокрема відсутні. Загалом 8053,2
2	Каспар Октерлоні (Kasper Ouchterlani)	Замостя	
3	Якуб Берні (Jakub Berny)	Замостя	
4	Вільгельм Берні (Wilhelm Berny)	Замостя	
5	Джордж Брюс (Jerzy Brys)	Замостя	
6	Ендрю Бурнет (Andrzej Burneta)	Замостя	
7	Ендрю Девісон (Andrys Diuissou)	Замостя	
8	Джордж Девісон (Jerzy Diuissou)	Замостя	
9	Пітер Данбар (Piotr Dabar)	Замостя	
10	Генрі Евен (Hendrych Auant)	Замостя	
11	Вільгельм Фемістер (Wilhelm Flimester)	Замостя	
12	Джордж Гордон (Jerzy Gordan)	Замостя	
13	Джон Грегор (Jan Gregier)	Замостя	
14	Александр Гатрі (Aleksander Gutry)	Замостя	
15	Рейнольд Іннес (Reinold Innes)	Замостя	
16	Джон Мельдрум (Jan Maldron)	Замостя	
17	Ян Мессер (Jan Messer)	Замостя	
18	Девід Мілвейн (Dawid Meluiant)	Замостя	
19	Вільгельм Рідлер (Wilhelm Rydler)	Замостя	
20	Альберт Твіддейл (Woysiech Teuidel)	Замостя	
21	Адам Вейр (Adam Wuier)	Замостя	

22	Якуб Вейр (Jakub Wuier)	Замостя	
23	Агнес Бурнет (Iagnieszka Burnet)	Коросно	Вдова, звільнена від сплати
24	Анна Максвел (Anne Maxwell)	Коросно	Вдова, звільнена від сплати
25	Роберт Портіусс (Robert Portiuss)	Коросно	9000

Таблиця Г. 16. Перелік найбільших ярмарків Речі Посполитої XV–XVI ст. та їх торгова спеціалізація [396, s. 711].

Пора року (місяць)	Місцевість	Напрямок перевезення товарів	Торгова спеціалізація
Зима (X–III)	Вільно, Луцьк, Люблін, Львів, Ярослав, Варшава, Гданськ	Захід	Хутро
Зима	Ленчиця, Люблін	Схід	Сукно
Весна (III–V)	Луцьк, Люблін, Варшава, Гнезно, Казімеж (Краків)	Схід	?
Весна	Гнезно	Захід, схід	Сукно
Весна–літо (V–VIII)	Луцьк, Гродно, Люблін, Казімеж (Краків), Сандомир, Ленчиця, Гданськ	Північ	Збіжжя
Літо–осінь (VII–IX)	Гродно, Львів, Варшава, Гнезно, Вроцлав, Ярослав, Бжег	Захід	Воли
Осінь–зима (IX–XII)	Ленчиця, Вільно, Львів	Схід	Сукно

Таблиця Г. 17. Ціни за один лікоть лунського полотна в грошах у Львові в 1522–1617 рр. [319, с. 187].

Рік	Максимальна ціна	Мінімальна ціна	Середня ціна
1522	–	–	32
1534	–	–	35
1535	35,2	30	32,60
1537	–	–	30
1539	–	–	30
1540	31	30	30,50
1541	–	–	30
1542	32	31	31,50
1545	–	–	32
1546	–	–	32
1547	–	–	32
1548	–	–	32
1550	–	–	34
1551	–	–	30
1552	–	–	34
1553	33	32	32,50
1554	–	–	36
1555	–	–	36
1556	–	–	36
1557	–	–	36
1558	39	30	36,16
1559	–	–	37,50
1560	–	–	40
1561	37	36	36,50
1564	38	32	35,75

1565	40	38	39
1567	41	40	40,50
1570	45	38	41,50
1571	–	–	43
1572	45	35	40,66
1575	–	–	44
1578	–	–	48
1582	–	–	48
1584	–	–	48
1588	–	–	48
1591	–	–	48
1592	–	–	45
1598	–	–	45
1600	55	47	52
1602	72	58	59
1603	62	58	60
1604	–	–	60
1617	–	–	72

Таблиця Г. 18. Ціни за один лікоть фалендиша в грошах у Львові в 1566–1639 рр. [319, с. 188].

Рік	Максимальна ціна	Мінімальна ціна	Середня ціна
1566	–	–	60
1570	–	–	75
1580	–	–	90
1585	100	90	95
1588	–	–	90
1589	–	–	80
1591	–	–	72
1594	–	–	62
1595	–	–	72
1598	72	60	66
1599	–	–	72
1600	80	62	75
1601	90	66	75
1602	90	64	75
1603	85	70	75
1604	90	65	75
1605	–	–	90
1612	–	–	100
1613	–	–	75
1618	98	54	65
1619	85	58	70
1620	100	57	82
1621	120	57	82
1622	165	60	123
1623	210	135	157

1624	175	75	108
1625	195	86	115
1626	160	75	103
1627	190	104	132
1628	150	120	135
1629	210	90	152
1630	230	120	171
1631	225	120	153
1632	217	120	157
1633	240	112	150
1634	210	105	150
1635	–	–	150
1636	240	120	160
1637	240	120	170
1638	240	120	170
1639	240	130	180

Таблиця Г. 19. Кількість листів зі збереженої кореспонденції Артура Форбса за 1678–1699 рр. Джерело: авторське опрацювання.

Рік	Кількість листів
1678 р.	1
1682 р.	1
1684 р.	9
1685 р.	222
1686 р.	47
1687 р.	137
1688 р.	3
1689 р.	1
1690 р.	8
1691 р.	32
1692 р.	236
1693 р.	1
1695 р.	1
1699 р.	1
Без вказаного року	24

Таблиця Г. 20. Локалізація Артура Форбса за всі доступні в кореспонденції роки.

Місяць	1685 р.	1686 р.	1687 р.	1692 р.
Січень	–	Перемишль, Краків, Львів	Львів	Львів, Замостя, Ярослав, Краків
Лютий	Львів	Львів	Ярослав	Замостя, Львів, Ярослав
Березень	Львів, Ярослав	Львів	Ярослав	Львів, Замостя, Ярослав
Квітень	Ярослав, Ряшів	Ярослав	Ярослав, Львів, Ряшів	Львів, Замостя, Ярослав
Травень	Ряшів, Львів, Ярослав	Дукля, Ряшів	Ряшів, Ярослав	Львів, Замостя, Ярослав
Червень	Львів, Краків	–	Краків, Ярослав, Львів	Львів, Ярослав
Липень	Краків	Краків	Краків, Ярослав, Львів	Львів, Краків
Серпень	Краків, Ярослав	Ярослав	Ярослав, Краків, Мостиська, Львів	Львів, Ярослав
Вересень	Ярослав, Львів	Львів, Ярослав	Ярослав, Мостиська	–

Жовтень	Ярослав, Мостиська	–	Ярослав, Львів, Мостиська	–
Листопад	Мостиська, Львів, Ярослав	–	Мостиська, Ярослав, Львів	–
Грудень	Ярослав, Мостиська, Львів, Краків	–	Ярослав, Краків	–

Таблиця Г. 21. Торгові партнери Артура Форбса, з якими збереглося найбільше кореспонденції. Джерело: авторське опрацювання.

№ справи	Ім'я	Роки листування	Основне місце перебування	Кількість листів
244	Іван Агенгіф	1687, 1689, 1691, 1692	Замостя	21
327	Юрій Бухан	1691, 1692	Гданськ	14
411	Антон Гейглін	1685, 1687	Гданськ	7
459	Алекс Гуйсон	1685, 1687, 1691, 1692	Варшава	19
507	Фердінанд Енгельгарт	1685, 1686, 1687, 1691, 1692	Вроцлав	29
697	Роберт Лоу	1686, 1687, 1691, 1692	Ярослав, Львів, Ряшів	40
752	Джон Мейтленд	1686, 1687, 1692	Ярослав	9
945	Роберт Росс	1685, 1686, 1692	Львів, Перемишль	17
981	Пітер Сімсон	1685, 1686, 1687	Львів, Станіславів, Вроцлав	20
1029	Томас Тайлор	1685, 1691, 1692	Замостя	26
1035	Вільям Томсон	1685, 1687, 1692	Люблін	18

Таблиця Г. 22. 15 міст, із яких найчастіше посилали листи до Артура Форбса.

Джерело: авторське опрацювання.

№ з/п	Місто, з якого надіслано лист	Кількість згадок
1	Краків	163
2	Гданськ	120
3	Львів	59
4	Замостя	58
5	Ярослав	58
6	Люблін	39
7	Вроцлав	25
8	Варшава	24
9	Лейпціг	22
10	Ряшів	14
11	Станіславів	12
12	Перемишль	10
13	Тарнів	10
14	Торунь	6
15	Дукля	4

Таблиця Г. 23. Перелік найпоширеніших кольорів тканин із листування Артура Форбса.

Колір	Те, як колір чи його відтінки написані в листуванні
Зелений	Gross green, Grasgrin, Sad green, Light green, Verde, Verdon, Celadon, Aurora, Middelgrin
Червоний	Grannat, Redds, Scarlat, Carmosin
Синій	Light blau, Luftblaw, Blaw, Marino, Sea green, Lazure, Lapis
Жовтий	Yealow, Yellowish, Pomerants
Фіолетовий	Violet, Purpur, Morello
Чорний	Blacks, Blak, Nero
Сріблястий, білий	Argentín, Bianco

Джерело: авторське опрацювання.

Таблиця Г. 24. Посади в управлінні міста Львова, які займали представники клану Гордонів [210, с. 27, 28, 29, 31].

	Томас Гордон (?–1697)	Томас Гордон (?–1720)	Миколай Гордон	Александр Гордон	Миколай Гордон	Франциск Гордон
Бурмистр	1693 (?), 1695 (?)	1693(?), 1695(?), 1699	1706	1723	1736	1740
Член колегії «40-ка мужів»	1671–1689	–	–	–	–	–
Регент громади	1674	–	–	–	–	–
Лавник	1689–1690 (?)	1689–1690 (?)	1702–1704	1711–1721	–	1732–1733
Райця	1690 (?)	1690 (?) – 1720	1704–1716	1721–1727	1733–1748	1733–1746
Королівський бурмистер	1693 (?), 1695 (?)	1693 (?), 1695 (?)	1706	1723	–	–
Бурмистер громади	–	1699	–	–	–	–
Лонгер міської каси	1691 (?), 1695 (?)	1691 (?), 1695 (?), 1699, 1718– 1719	1708, 1710– 1711, 1714	1723, 1727	–	–
Лонгер королівської каси	1692 (?), 1694 (?)	1692 (?), 1694 (?), 1700, 1706–1708, 1720	–	1724–1726	–	–

Лонгер водної каси	1690 (?)	1690 (?)	1707	1722	–	–
Провізор костелу	–	1699, 1718– 1720	–	1724–1726	–	–
Доглядач арсеналу	1692–1696 (?)	1692–1696 (?)	–	1721–1722	–	–
Доглядач зерносковища	–	1697–1701	–	–	–	–
Війт	–	1698, 1704, 1711	1716	–	–	1739
Старший райців	–	1717–1720	–	–	–	–
Охоронець архіву	–	–	1715–1716	–	–	–
Провізор школи	–	–	–	1723	–	–

Таблиця Г. 25. Розмір експорту товарів (у відсотках) із міст Гданська та Ельблонга у 1565–1585 рр., 1605 р. та 1615 р.[285, s. 48].

Назва товару	1565–1585 рр.	1605 р.	1615 р.
Збіжжя	66,2	69,6	77
Товари деревобробної промисловості	13,8	13,5	9,4
Тканини та текстиль	12,7	7,9	9,4
Деревина	5,3	6,7	0,8
Метали	1,8	1,4	1,2
Шкіри та хутро	0,2	0,9	2,2

Таблиця Г. 26. Розмір імпорту товарів (у відсотках) із міст Гданська та Ельблонга у 1565–1585 рр., 1605 р. та 1615 р.
[285, s. 48].

Назва товару	1565–1585 рр.	1605 р.	1615 р.
Тканини	52,3	50,8	53,9
Сіль та оселедці	24,6	27	26
Вина	14,4	18,7	10,7
Шкіри та хутро	7,4	2,5	1,2
Товари колоніальні	1,3	1	8,2

Таблиця Г. 27. Розмір вивозу жита з Гданська та привіз туди тканин у
1631–1649 рр. [358, s. 283].

Рік	Вивіз збіжжя із Гданська (в тисячах лаштів)	Привіз тканин (в тисячах штук)
1631 р.	17,9	58,3
1633 р.	36	66,5
1635 р.	39,1	74,5
1636 р.	40,3	132,9
1637 р.	19,6	92,6
1638 р.	21,1	71,2
1639 р.	34,2	72,1
1640 р.	43,8	55,7
1641 р.	54,9	83,7
1642 р.	52,5	87,4
1643 р.	55	62,3
1644 р.	41,5	49,2
1646 р.	32,3	71,4
1647 р.	32,4	65,8
1648 р.	33,2	55,2
1649 р.	65,2	48,6

Таблиця Г. 28. Частка Гданська в експорті збіжжя у 1661–1700 рр. [359, с. 776–777].

Рік	Вивіз пшениці та жита із Гданська (у тисячах лаштів)	Доля Гданська в загальному експорті збіжжя Речі Посполитої (у відсотках)
1661 р.	17,2	84
1662 р.	28,6	78
1663 р.	25,3	68
1664 р.	18,6	64
1665 р.	11,7	71
1666 р.	12,4	75
1667 р.	16,8	72
1668 р.	36,2	65
1669 р.	35,7	60
1670 р.	32,3	69
1671 р.	23	60
1672 р.	9,7	72
1673 р.	10,8	74
1674 р.	29,8	70
1675 р.	22,2	60
1676 р.	15,6	51
1677 р.	14,6	47
1678 р.	26,2	61
1679 р.	37,9	62
1680 р.	33	54
1681 р.	39,8	54
1682 р.	31,7	44

1683 p.	43,8	58
1684 p.	50,9	59
1685 p.	42,3	65
1686 p.	39,1	63
1687 p.	34,3	65
1688 p.	31,1	62
1689 p.	33	63
1690 p.	16,7	51
1691 p.	16,8	48
1692 p.	24,6	51
1693 p.	34,1	40
1694 p.	15,3	21
1695 p.	19,4	40
1696 p.	15,2	81
1697 p.	17,5	78
1698 p.	27,8	62
1699 p.	23,6	49
1700 p.	11,9	52

Таблиця Г. 29. Частка Гданська в імпорті тканин та колоніальних товарів у 1661–1700 рр. [359, s. 778–779].

Рік	Імпорт тканин (у тисячах штук)	Доля Гданська в загальному імпорті тканин Речі Посполитої (у відсотках)	Імпорт колоніальних товарів (у 10 000 фунтів)	Доля Гданська в загальному імпорті колоніальних товарів Речі Посполитої (у відсотках)
1661 р.	24,7	57	107	63
1662 р.	26	57	98	63
1663 р.	28	57	173	63
1664 р.	19	57	122	63
1665 р.	3,1	57	67	63
1666 р.	6,1	57	81	63
1667 р.	16	57	133	63
1668 р.	27,2	57	133	63
1669 р.	39,1	73	156	64
1670 р.	27,3	36	139	60
1671 р.	23,3	69	149	52
1672 р.	3,6	45	48	62
1673 р.	3,2	63	71	70
1674 р.	20	66	148	64
1675 р.	22	64	249	65
1676 р.	28,3	55	198	58
1677 р.	23,3	39	145	43
1678 р.	24,9	44	133	42
1679 р.	32,9	51	212	56

1680 p.	33,7	59	186	50
1681 p.	34,1	58	216	59
1682 p.	28,8	58	246	66
1683 p.	32,1	58	214	60
1684 p.	40,7	69	228	64
1685 p.	54,1	75	226	70
1686 p.	43,8	72	238	70
1687 p.	66,3	79	331	67
1688 p.	63,3	74	258	59
1689 p.	43,9	70	222	60
1690 p.	38,4	73	138	59
1691 p.	16,3	63	91	50
1692 p.	9,3	33	94	47
1693 p.	20,3	73	119	30
1694 p.	28,1	61	136	52
1695 p.	33,2	61	249	49
1696 p.	17,2	59	150	42
1697 p.	15,6	58	141	39
1698 p.	39,4	70	214	50
1699 p.	35,3	54	224	47
1700 p.	34,5	61	218	41

Таблиця Г. 30. Шотландці та англійці, які навчалися в Замойській академії у 1610–1709 pp. [288, s. 59–60].

№	Ім'я	Роки навчання	Звідки прибув	Шотландець / англієць	Додаткова інформація
1	Pawel Mulner	1610–1611 pp.	z Prus	Szkot	prawnik
2	Marcin Ryszard Leves	1621–1622 pp.	z Płazowa	Anglik	–
3	Stanislaw Piotr Alexander	1621–1622 pp.	z Zamościa	Szkot	–
4	Gedoferd Zachariasz Krcel	1625–1626 pp.	z Elbląga w Prusach	Szkot	–
5	Zygmunt Scragf	1627–1628 pp.	z Prus	Szkot	prawnik
6	Jan Andrzej Devisson	1634–1635 pp.	z Heidelbergu, zamieszkały w Zamościu	Szkot	–
7	Jan Jakub Wuier	1637–1638 pp.	–	Szkot	–
8	Robert Tomasz Skin	1637–1638 pp.	–	Szkot	–
9	Jakub Tomasz Berny	1640–1641 pp.	z Gdańska	Szkot	–
10	Tomasz Berny	1644–1645 pp.	z Danii	Szkot	–
11	Henryk Donald Smet	1644–1645 pp.	–	Szkot	–

12	Andrzej Devison (Devizon)	1645– 1646 pp.	z Zamościa	Szkot	–
13	Daniel Berny	1647– 1648 pp.	z Prus	Szkot	–
14	Mikołaj Andrzej Devison	1648– 1649 pp.	z Zamościa	Szkot	–
15	Jakub Enes	1648– 1649 pp.	z Zamościa	Szkot	–
16	Grzegorz Devison	1653– 1654 pp.	z Zamościa	Szkot	–
17	Jakub Grzegorz Devison	1653– 1654 pp.	z Zamościa	Szkot	brat Grzegorza
18	Jan Jakub Berny	1653– 1654 pp.	z Zamościa	Szkot	–
19	Jakub Scot	1653– 1654 pp.	–	Szkot	–
20	Wiliam (Wilhelm) Filmeyster	1654– 1655 pp.	–	Szkot	–
21	Grzegorz Dawid Sking	1654– 1655 pp.	–	Szkot	–
22	Daniel Andrzej Devison	1654– 1655 pp.	z Zamościa	Szkot	–
23	Tomasz Dawid Skin	1656– 1657 pp.	z Lublina	Szkot	–

24	Tomasz Dawid Skit	1658– 1659 pp.	–	Szkot	–
25	Jakub Grzegorz Gordon	1658– 1659 pp.	–	Anglik lub Szkot	–
26	Piotr Gutri	1659– 1660 pp.	z Zamościa	Szkot	syn obywatela i kupca zamojskiego
27	Jakub Wiliam (Wilhelm) Erdes	1659– 1660 pp.	z Zamościa	Szkot	syn kupca i obywatela zamojskiego
28	Alexander Dawid Skin	1662– 1663 pp.	z Zamościa	Szkot	–
29	Jakub Wuier	1664– 1665 pp.	–	Szkot	–
30	Jan Jakub Wuier	1666– 1667 pp.	–	Szkot	–
31	Jan Jakub Wuier	1667– 1668 pp.	–	Szkot	–
32	Alexander Jakub Wuier	1673– 1674 pp.	–	Szkot	–
33	Andrzej Wiliam (Wilhelm) Burnet	1682– 1683 pp.	–	Szkot	–
34	Tomasz Robert Watson	1692– 1693 pp.	–	Szkot	reformata

35	Daniel Robert Walkier	1692– 1693 pp.	z Prus	Szkot	–
36	Jakub Alexander Karkettell	1692– 1693 pp.	z Danii	Szkot	–
37	Wiliam (Wilhelm) Jan Wuier	1693– 1694 pp.	z Zamościa	Szkot	–
38	Daniel Andrzej Davidson	1699– 1700 pp.	z Zamościa	Szkot	mieszczanin Zamojski
39	Jan Jakub Simson (Symson)	1701– 1702 pp.	z Zamościa	Szkot	–
40	Alexander Jakub Simson (Symson)	1701– 1702 pp.	z Zamościa	Szkot	brat Jana Jakuba